МАТИЦА СРПСКА

ЗБОРНИК
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

36

НОВИ САД • 1963

МАТИЦА СРПСКА

ЗБОРНИК
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

MATICA SRPSKA
PROCEEDINGS FOR SOCIAL SCIENCES

36

Уредништво

Др РАЈКО ВЕСЕЛИНОВИЋ
Др СЛАВКО ГАВРИЛОВИЋ
Др СТЕВАН МЕЗЕИ
РАЈКО НИКОЛИЋ
РАСТКО РАШАЈСКИ

Одговорни уредник
РАЈКО НИКОЛИЋ

Зборник за друштвене науке издаје Матица српска
Излази трипут годишње
Уредништво и администрација: Нови Сад, Улица Матице српске број 1
Телефон број 46-09

Proceedings for Social Sciences published by Matica srpska
Published three times a year
Editorial and publishing office: Novi Sad, Ul. Matice srpske 1
Tel. 46-09

30

ZROBIŁ

МАТИЦА СРПСКА

ЗБОРНИК
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

MATICA SRPSKA
PROCEEDINGS FOR SOCIAL SCIENCES

36

Уредништво

Др РАЈКО ВЕСЕЛИНОВИЋ
Др СЛАВКО ГАВРИЛОВИЋ
Др СТЕВАН МЕЗЕИ
РАЈКО НИКОЛИЋ
РАСТКО РАШАЈСКИ

Одговорни уредник
РАЈКО НИКОЛИЋ

Зборник за друштвене науке издаје Матица српска
Излази трипут годишње
Уредништво и администрација: Нови Сад, Улица Матице српске број 1
Телефон број 46-09

Proceedings for Social Sciences published by Matica srpska
ublished three times a year
Editorial and publishing office: Novi Sad, Ul. Matice srpske 1
Tel. 46-09

МАТИЦА СРПСКА

ЗБОРНИК

ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

36

НОВИ САД
1963

С А Д Р Ж А Ј

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ

Ђерђ Гал, Примена тактике антифашистичког јединственог фронта у војвођанским штрајкашким акцијама 1935. године 5

Љубица Јанковић, Играње за мртве у Југославији 49

ПРИЛОЗИ И ГРАЂА

Инж. Драгица Ротић, Имена обрадивог земљишта откривају увјете материјалног живота и основне животне интересе пољопривредног становништва | 53 — Срета Пецињачки, Србијанске избеглице у Белегишу 1788—1790 | 64 — Срета Пецињачки, Стари Бановци до краја XVIII века | 66 — Светолик Суботић, Црквени спор између белоцркванских Срба и Румуна у XIX веку | 87 — Лазар Чурчић, Популарност и неки проблеми ширења Епитома Дионисија Новаковића | 103 — Миливој Јовановић, Заклада Георгија-Ђоке Стерије Поповића | 116 — Др Милан П. Костић, Усташки логор на Јадовном: Др Стеван Симеоновић-Чокић | 118

ПРИКАЗИ И БЕЛЕШКЕ

Др Арпад Лебл, Нова мађарска литература о „десном крилу плана Барбаросе" н Југославији | 123 — Др Арпад Лебл, Три политичка писца старе Угарске | 131 — Живко Видак, Иван Јакшић: Срби у Столном Београду. | 142

НЕКРОЛОГ

Др Миховил Томандл (Р. Л. Веселиновић) | 148

МАТИЦА СРПСКА
ЗБОРНИК ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

Свеска 35 — 1963

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ

Ђерђ Гал

ПРИМЕНА ТАКТИКЕ АНТИФАШИСТИЧКОГ ПРОЛЕТЕРСКОГ ЈЕДИНСТВЕНОГ ФРОНТА У ВОЈВОЂАНСКИМ ШТРАЈКАШКИМ АКЦИЈАМА 1935. ГОДИНЕ

Пуних шест година, од 1929. до 1935, радничка класа Војводине није била у могућности да се брани од непрекидног погоршавања свог положаја. Шестојануарска диктатура је најокрутнијим мерама кажњавала штрајкашке акције, обезглављена Комунистичка партија спроводила секташку линију бојкотовања легалних синдиката а вође тих синдиката проповедали су теорију о узалудности радничког отпора у доба кризе. Услед тога дошло је до драстичног умањења радничког отпора онда када је он по сили прилика морао расти а не опадати. То се јасно види из табеларног прегледа штрајкова у Југославији од 1921. до 1935. године.[1]

Година	Број предузећа у штрајку	Број радника штрајкаша
1921.	74	17.947
1922.	220	40.477
1923.	726	18 193
1924.	60	7.357
1925.	59	10.225
1926.	66	15.697
1927.	91	8.536
1928.	44	5.618
1929.	13	2.446
1930.	16	4.879
1931.	5	346
1932.	7	1.370

Кулминација штрајкашког вала била је у 1922. години, када је штрајковало преко 40 хиљада радника. У три године економске кризе штрајковало је свега 6 600 радника, тј. шест пута мањи број него 1922. године. На основу те чињенице неће бити претерано ако констатујемо да је радничка класа у доба кризе била препуштена на милост и немилост својих експлоататора. Управо због тога успело

је капиталистима да терете економске кризе добрим делом свале на леђа радника, да сурзају њихове наднице дубоко испод животног минимума и да обуставе даљи рад на социјалном законодавству.

Пад радничких надница у доба кризе

Ако 1930 годину — када је обезбеђена надница износила 27,76 динара — узмемо за полазну годину, онда се према њој у процентима показује следеће смањење радничких примања:

Година	1930.	27.76	....
	1931.	26, 9	5%
	1932.	24,-3	15%
	1933.	23 22	16%
	1934.	22,24	19%
	1935.	21,65	22%[2]

Додуше, у третираном периоду дошло је и до појефтињења извесних артикала али је пад надница према ценама потрошних добара био далеко већи. До чега је то довело радничку класу Југославије, то је врло убедљиво потцртао злогласни Драгиша Цветковић коме нико неће моћи пребацити да је према капитализму био злонамеран. А он је под притиском штрајкова који су 1935, 1936. преплавили земљу, у финансијском одбору Народне скупштине констатовао да између радника и капиталиста влада таква диспропорција у принадлежностима која се ничим не може оправдати. „Страшна је и бедна зарада која се даје људима"[3] — рекао је Д Цветковић — да би у наставку истакао како је код уреда за осигурање нотирано око 651 649 радника, од којих 330 452 са надницом од 20 динара, а 86.500 са надницом од 8 динара. Пошто је истакао да је према прорачунима минимум новчаних прихода за егзистенцију једног нежењеног радника око 630 динара месечно, а за четворочлану радничку породицу око 1.500 динара, Цветковић је констатовао следеће: „Као што видите, господо, један огроман број радника, 330.000 лица, ради за просечну надницу од 20 динара, значи кад се узме радно време у месецу од 21—25 дана, ти људи зарађују, кад се од тога одбије Уред и друго, отприлике округло око 350—390 динара. Господо, ја вас питам, ја мислим да смо ту сви сагласни, да ли може једна породица, један човек у данашњим приликама опстати са оваквом бедном и малом зарадом и да ли можемо очекивати од тих људи да мирно посматрају прилике око нас и да ли код тих људи са правом и разлогом непрекидно расте једна мржња против свакога који има више од њега и ствара се тако услов за све могуће пертурбације."[4]

У октобру 1935 на десетој редовној скупштини Новосадске радничке коморе по питању радничких надница донета је следећа резолуција:

1. Да се наднице и плате радника и намештеника одавно налазе на нивоу дубоко испод минимума за егзистенцију, да оне и поред тога све дубље падају и да у минулим годинама пад износи

округло једну милијарду динара годишње према стању у 1930. години, да се плате реално смањују и због стално већег пораста скупоће последњих дана.

2. Да су услед тога најамни радници и намештеници дошли у такав положај да ни најелементарније своје потребе не могу покривати па постају све слабији потрошачи, што продубљује привредну кризу, повећава незапосленост и гура широке масе народа у дегенерацију.[5]

Далеко више од ниских надница угрожавала је југословенске раднике беспослица. У одлуци априлског (1936) пленума ЦК КПЈ о „Положају у земљи и задаћама КПЈ" констатовано је да је број незапослених у Југославији достигао цифру од 400.000 радника, што са породицама сачињава једну десетину свега становништва Југославије.

Назадовање на терену социјалног законодавства

Малаксалост радничког отпора дала је повода властодршцима да прекину сваки даљи рад на социјалном законодавству у доба кризе. Представницима корпорације индустријалаца Југославије који су посетили министра за социјалну политику речено је да министар доношењу политичких закона придаје већу важност него социјалним, то тим пре јер влада социјалан мир. Из акта поверљивог карактера којим је корпорација упознала своје чланове са резултатима тих разговора цитирамо следеће: „Односи између послодаваца и радника су махом добри, јер их бије заједничко зло: криза. Доношењем социјалног закона могао би се тај садашњи добар однос само да квари, према томе г. министар је мишљења да за догледно време остави на страну питање пензионог осигурања и штавише питање осигурања за случај незапослености... исто тако г. министар је дигао руке и од закона о становима..."[6]

Дакле у време када је радничка надница срозана испод минимума потребног за опстанак радника, када је једна десетина целокупног становништа Југославије остала без редовних прихода, када је 25% бедних радничких примања одлазило на кирију, министар за социјална питања бивше Југославије није видео потребу за доношењем социјалних закона.

Врло је карактеристична за прилике, схватања и ставове капиталиста у предвечерје социјалног рата и судбина преднацрта Закона о минималним надницама. Рапидно снижавање радничких надница и огорчење које се постепено акумулирало у радничким круговима до забрињавајућег напона, нагнало је неке властодршце да палијативним мерама пролонгирају стање класног мира. Сматрало се у законодавним круговима да ће дуготрајно конферисање око законског предлога о минималној надници најбоље послужити тој сврси. 4. децембра 1934. године сазван је у Београду састанак представника индустријалаца Југославије где је разматран уз доста бучну најаву владин преднацрт тог Закона. Како се из записника овог састанка види, велика већина индустријалаца одлучно се супротставила и помисли о ускраћењу потпуне слободе експлоатације радника. Пред-

ставник Љубљанске инд. трг. коморе је изјавио: „Све коморе морају бити начелно противу овог покушаја, пошто би овакав закон погоршао положај послодаваца."[7] Тако је исто заузео негативан став и представник Београдске коморе, док је Станић, представник Новосадске инд. трг. коморе, између осталог рекао: „За нашу земљу ова законска новина представљала би велико зло."[8]

Поводом акције за закон о минималној надници орган Централног комитета КПЈ *Пролетер* заузео је следећи став:

„Мисао о доношењу једног закона којим би се радницима гарантовала минимална надница никла је у редовима послодаваца, а реформистички вође само су прихватили ту идеју капиталиста. Један део послодаваца изјашњава се за доношење тог закона зато, да би се спасли и осигурали од конкуренције оних предузећа која као радну снагу искоришћавају претежно пауперизоване сељаке, који су плаћени много слабије него ли радници у градовима. Реформисти се изјашњавају за доношење тога закона ради тога, јер борбу радничке класе која је у порасту настоје да скрену на пут петиција и молби за доношење једног таквог закона. Један део представника и носилаца капиталистичке државне власти изјашњава се за доношење таквог закона ради тога јер хоће помоћу тог закона да осигурају буржоаској држави сва права посредовања (арбитража) у споровима између радника и послодаваца и на тај начин спречавају и онемогућавају штрајкове и радничке борбе. Насупрот тим тежњама послодавачких кругова и реформистичких вођа, комунисти треба да се концентришу на припреме и развијање непосредних борби радника против снижења надница, за повишење надница, за склапање колективних уговора итд. у сваком предузећу и струци одмах сада, не чекајући никакве законе и не дозвољавајући одлагање борби ради неког неизвјесног закона о надницама.

Такав став не значи да су комунисти противници тога да се буржоаска држава присили да поједине тековине борбе радничких маса као што је повишење надница итд., призна такођер и у својим законима... конкретно то значи, да се комунисти и сви класно свјесни радници морају борити: против илузија да се положај радника може побољшати неким законом; само властита борба самих радничких маса може побољшати њихов положај. Закони који иду у корист радника никада нису и не могу бити послиједица неке „увиђавности" наших израбљивача, него се буржоазија мора масовним борбама присилити да их изда и примењује".[9]

Нова синдикална тактика Комунистичке партије

Шестојануарска диктатура је забранила све напредне класне синдикате, укључивши ту и Независне синдикате у чијим је оквирима с много успеха деловала КПЈ. Право на легално дејство дато је само реформистичким синдикатима. Руководство КПЈ на челу са Мавраком и Горкићем бојкотовало је те синдикате — што је било погрешно — јер су комунисти на тај начин лишили себе могућности да делују под легалним околностима. Уместо тога партија је упорно покушавала да створи илегалне револуционарне синдикате. Ову так-

тику Ј. Цази је оценио на следећи начин: „Организациони принцип тројки, који је требало да се шири даље у виду пирамиде, показује њихов секташки карактер и неспособност тадашњег руководства да синдикални рад постави на масовну базу. Разарањем и готово потпуним уништењем партијских организација од стране диктатуре 1929—1932. године уништени су и илегални револуционарни синдикати."[10] Са овом погрешном тактиком раскрстила је IV земаљска конференција крајем 1934. године у Љубљани. До овог прелома у вођству партије није дошло случајно. „Излазак са робије развијених теоретских партијских кадрова, нарочито Јосипа Броза (марта 1934. године), имало је неоцењиви значај за обнављање и развитак КПЈ."[11]

Четврта земаљска конференција је у анализи ситуације у земљи констатовала да су реформистички синдикати поцепани на два дела. „ОРС-ови вође отворено пактирају са фашистима. У вођству УРС-а се боре два крила: Павићевић, Белић, Седеј и други с једне — Топаловић, Крекић, Петејан, Уратник, с друге стране. Последњи све отвореније иду к фашистима... Поред два дијела реформистичких постоје формално неутрални (графичари, банкарци, разни еснафски синдикати) клерикални и фашистички синдикати у којима има мали број комуниста, али знатан број револуционарно расположених радника."[12] Око 90% свега најамног радништва Југославије било је изван свих тих синдиката али на основу тога не би се смео извући закључак да је значај реформистичких синдиката био мален. То је истакнуто и на земаљској конференцији где је подвучено да ти синдикати у штрајковима покрећу „све, или скоро све раднике дотичног предузећа".[13] Пошто је подвучено да у средњим и нижим кадровима легалних синдиката расте незадовољство према политици вођства, партијски документ ове конференције констатује: „Где ми правилно примењујемо тактику јединственог фронта, остварује се акционо јединство без обзира на супротан став вођа... Зато ми кажемо: шири дјелокруг рада, шире организационе форме, више легалности ради стварања широког масовног покрета РСО, ради освајања широких маса чланства и цијелих синдиката."[14]

После темељне дискусије формулисана је нова стратегија и тактика. Цитираћемо само оне делове који су неопходно потребни да се касније разматрања схвате.

1. Све снаге партије и РСО концентрисати на организовање и вођење свакодневних борби радничке класе и на револуционаран рад у синдикатима.

2. Остварење акционог јединства у свакодневним борбама започињати безодвлачно одоздо, од подузећа, мјеста и области. На почетку борбе истицати само оне захтеве који су пријемљиви за раднике за нижи и средњи актив реформистичких синдиката, имајући у виду, да је главна задаћа борба и јединство радника у њој.

3. Истовремено предлагати реформистичким клерикалним и другим вођама нашу платформу за акционо јединство по свему фронту, а у нижим организацијама и масама повести најодлучнију борбу за примање тог предлога. У циљу остварења акционог јединства обуставити нападе на све вође и организације које у заједничким акцијама лојално учествују а с њима скупа заоштрити борбу противу оних који одбијају акционо јединство.

4. Спровођење заједничких акција повезати с борбом за уједињење синдикалног покрета на класној бази, на основи заједничких акција предлагати паралелним месним и обласним организацијама уједињавање; то уједињавање проводити не чекајући уједињење централа, преко тих организација слати предлоге централама и на њих вршити притисак за договарање и сазив конгреса уједињења са пропорционалним представништвом. На тој основи покренути и створити широк легални покрет јединства у свим без разлике синдикалним организацијама.

5 Организовање неорганизованих поставити као једну од најважнијих задаћа борбе за акционо јединство и уједињење синдикалног покрета. Најшире масе радника на основу покрета и штрајкова увлачити у оне организације које учествују у заједничким акцијама — под паролом борбе за синдикално јединство.

6. На основу нашег рада, ширења нашег утицаја, борбе за класну синдикалну политику и поверења чланских маса — борити се за сваку изборну функцију у синдикатима и радничким установама. Освајати не само поједине функције „ради контроле" и раскринкавања реформистичких „махераја" већ ради руковођења, освајања тих самих организација и претварања у органе класне борбе.[15]

У марту 1935. године Централни комитет КПЈ поново је разматрао проблем изградње јединственог антифашистичког синдикалног фронта, па је између осталих свом чланству наложио и следеће:

„Као форма протуфашистичког народног фронта треба да буду, уз све облике економске борбе одговарајућих социјалних слојева у граду и насељу такође и све форме демонстрација — од најумеренијих (делегације властима, петиционе кампање, меморандуми са масовним сакупљањем потписа) до уличних акција, марша сељака у град, све до самовласног извршавања демократских права уз све форме штрајка (такођер штрајкови обртника, кочијаша, ситних трговаца), укључивши и политички масовни штрајк, који треба активно да подупиру сви слојеви радног становништва."[16]

Тако је КПЈ на крају шестогодишњег социјалног мира а уочи грандиозног вала штрајкова одредила своје задатке. Резултати су се врло брзо показали. Пре свега, тенденцију опадања синдикално организованих радника до 1934. године заменила је тенденција снажног пораста броја синдикалаца. Табеларни преглед најјачег реформистичког синдиката УРССЈ-а за период од 1931. до 1937. то недвосмислено показује. За Нови Сад, као носиоца наше покрајине, наводе се у претконгресном материјалу УРССЈ-а следећи подаци:

Година	Металци	Прив. намешт.	Саобраћај и трансп.	Монополци	Грађев.	Кожарци	Текстилно-одећни радници	Живежари
1931.	245	174	95	4	188	8	118	158
1932.	118	187	172	23	206	38	132	127
1933.	116	193	115	8	143	68	253	63
1934.	194	322	54	35	241	44	120	41
1935.	207	300	44	12	327	57	150	117
1936.	151	372	30	63	841	232	328	299

Година	Дрводељци	Хотелска и кућна послуга	Пољоприв.	Занат. радници	Укупно чланова УРССЈ из свих струка
1931.	—	40	3.758	—	4.788
1932.	20	40	2.380	33	3.476
1933.	10	40	1 324	78	2.416
1934.	17	61	520	64	1.712
1935.	263	77	442	99	2.273
1936.	538	155	2.729	334	6.638[17]

Нови вал штрајкова, који је по интензитету био јачи од свију претходних, била је друга важна последица нове партијске политике.

Штрајкашко право у бившој Југославији

Формално узето, у старој Југославији није постојало право штрајка. Али исто тако, изузев за нека државна и самоуправна предузећа, штрајк законом није био ни забрањен. Закон о заштити радника под поглављем „Права удруживања радника" дозвољавао је радницима ван државног сектора да се удружују „у специјална удружења за заштиту својих економских, културних и моралних интереса". Иако се ниједним словом овде не спомиње штрајк, ипак је очигледно да се радницима такво право гарантује. Седамдесет трећи параграф истог Закона забрањивао је берзама рада свако посредовање рада за она предузећа у којима је дошло до штрајка. Штрајк се на посредан начин легализовао и деветим чланом Закона о инспекцији рада, пошто се њиме налагало обласним инспекцијама да на захтев било које од сукобљених страна посредују у штрајку.

Насупрот овим малобројним позитивним законским нормама стајао је читав низ правних одредби које су директно или индиректно забрањивале или отежавале вођење штрајка. Уредба о реду и раду, Обзнана 1920. и Закон о поступању у случају нереда, штрајка и побуне на железницама Краљевине СХС — сви они заједно ускраћивали су право „колективног отпора" железничарима, ПТТ трудбеницима и другим радницима и службеницима у државним установама и предузећима. За случај штрајка на таквим радним местима закони су као антиштрајкашку меру поред кажњавања изазивача и учесника омогућавали и спровођење војне мобилизације на угроженим местима.

Шестојануарска диктатура је већ начете антиштрајкашке мере још бруталније разрадила. Члан 13. Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави био је у томе врло одређен. „Државни чиновници и службеници, радници војне администрације, службеници самоуправних тела који појединачно, у већем броју или укупно престану вршити своју службу у циљу штрајка, казниће се затвором од шест месеци до три године, а подстрекачи и коловође и новчано до 10.000 динара, уколико ова дела не би потпала под удар којег од других чланова овог Закона." Док је радницима у држав-

ним установама и предузећима на тај начин директно забрањено штрајковање, за оне ван државних предузећа предвиђен је читав низ мера које су покаткад врло ефикасно сузбијале покушаје радника да се користе својим правом на организовани отпор.

Раднике који су штрајковали или оне који су агитовали за штрајк могао је послодавац пре отказног рока разрешити радног односа и отпустити с посла. То су му омогућавали §§ 12, 13. Радног реда за радње са непрекидним радом.[18] У случају штрајка послодавци су увек уживали подршку власти и имали моћна средства да се штрајку супротставе. Каквим су се средствима при томе служили, то је референт Београдске радничке коморе овако описао:

„Помоћу својих људи послодавци уносе у штрајкаче забуну, корумпирају их и прибављају штрајколомце. Има послодаваца који код власти денунцирају штрајкаче или њихове вође; једнострано користе штампу и јавност; израђују извесне предмете у туђим предузећима; стављају у своју службу све што могу, ангажујући за своје интересе све силе. Уопште, дакле, у таквој борби послодавци не бирају средства, јер су за њих сва средства легална. Карактеристично је да власти кажњавају штрајкаче кад се сукобе са штрајколомцима или и само зато што се око предузећа налазе на штрајкачкој стражи, док до данас није забележено да је од власти кажњен ниједан послодавац ни онда када је физички и без датог повода нападао чак и ветреним оружјем штрајкаче.

На жалост нема струке радника која ће се похвалити да у каквом штрајку није била ометена; оно што боље опремљени, богатији и у сваком правцу надмоћнији противници из послодавачких редова несметано чине — радницима се не да. Слобода кретања, прибављања обавештења, утицаји на колебљиве елементе и евентуалне штрајколомце са стране и разна друга средства радницима се оспоравају.[19]

По члану 12. Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави могла су се сва незапослена лица — а по обичају власник је штрајкујуће раднике отпуштао те су и она била незапослена лица, односно скитнице — казнити затвором до три месеца „а осим тога као лица морално посрнула и склона вршењу кривичних дела, могу бити — каже Закон — упућена и после издржавања казне у Завод за принудан рад". Нарочито упорни штрајкаши, а пре свега руководиоци штрајка, могли су на основу овог законског члана бити упућени на принудан рад без икакве пресуде, а што је још горе, без икаквог ограничења у времену трајања принудног рада.

Полицијска мера изгона нарочито је често примењивана на организаторе штрајка. Такву су судбину 1936. припремали индустријалци Петровграда и организаторима великих петровградских штрајкова из 1935. године. То неоспорно потврђује следећи цитат из једног поверљивог акта: „Према поверљиво добивеним извештајима, настојање званичних органа иде за тим да се именованог (Кнебл п. м. Г. Ђ.) као непожељног уклони из Петровграда. Покрети у Банату нису дело ниједног организованог синдиката него искључиво дело Кнебл Николе и још три-четири бивше комунистичке вође."[20]

Правну основу за такав поступак давао је такође члан 12. Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави, који је између осталог налагао: „Лица која ремете ред и мир, могу се одлуком првостепене управне полицијске власти поред казне затвором протерати у које друго место из којег се не могу вратити без одобрења надлежног великог жупана, односно управника града Београда. Ко се врати биће кажњен до тридесет дана затвора и поново протеран."

Против штрајкашких стража и код тзв. „на штрајк слободних радника" Закон о заштити јавне безбедности и поретка у држави предвиђао је врло строге мере. Члан 18. тог Закона гласи: „Лица, која покушају спречити друга лица да не раде, казниће се истом казном у чл. 13 овог Закона (види горе цитирани чл. 13), ако њихова радња не пређе у какво теже кривично дело. Истом казном казниће се свако лице ако се на позив власти одмах не разиђу са места где су се недопуштено скупили."

Антиштрајкашког је карактера по свом духу и Наредба о збрињавању незапослених радника (донета на основу § 41. и 42. Уредбе о организовању посредовања рада од 26. октобра 1927. § 59, тачка 5 Финансијског закона за 1934—1935. годину и § 2, Закона о осигурању радника од 14. V 1922. г.) која изричито забрањује да се штрајкујућим радницима исплаћује помоћ која се даје за случај незапослености".

За прилике под којима се одвијала штрајкашка борба војвођанских радника врло је илустративан и овај фрагмент из писма Удружења индустријалаца Новог Сада једном апатинском предузећу: „Радници који су у штрајку ниуком случају немају законско право да спречавају предузећа или остале раднике који нису у штрајку да и даље раде. Међутим, ово је само једно теоретско начело које се само онда у пракси може да спроведе, ако се добије потребна асистенција од полиције."[21] Да ли је полиција пружала такву асистенцију, односно у којој је мери примењивала врло строге антиштрајкашке законске норме, то је зависило увек од јачине самог покрета, моменталног политичког стања и тактике владајуће класе. Средином 1935. дошло је до пада Јефтићеве владе. Уместо ње, власт је преузео Стојадиновић, на основу врло мршавих изборних резултата. Опште политичко расположење не само радника и сељака већ и знатног дела ситне и средње буржоазије било је непријатељски обојено према монархофашистичкој диктатури и њеним драконским принудним мерама. Једна нова влада, никла на слабој основи изборних резултата, још слаба и неконсолидована, није се у почетку усуђивала изазвати широке масе радног света примењивањем оних мера којима би се под другим условима најрадије послужила.

Штрајкашка ūлима у Војводини 1935.

После шестогодишњег застоја изненадно је и у Војводини за индустријалце букнуо класни рат свом жестином. Док је још прва половина 1935. протекла релативно мирно, углавном у знаку тарифних чарки и синдикалног окупљања, па због тога Војводина заоста-

је иза северних и западних крајева наше земље, класни рат се у другој половини ове године разбуктава и код нас свом жестином. Оцењујући прве штрајкашке акције у земљи, *Пролетер* је у августу 1935. писао: „Досадашњи штрајкови говоре о неравноправности развитка економских борби радничке класе, тј. слаб развитак и чак одсуство економских борби радника у Србији и Војводини, а у последње време и у Далмацији. То уједно показује и нашу организациону слабост у тим земљама или барем у најмању руку необраћање пажње економским борбама радништва са стране комуниста."[22]

У доба када је овај чланак писан за *Пролетер* у Војводини је забележен свега један штрајк и то штрајк у фабрици „Фако" који је још био у току. Међутим после ове критике *Пролетера* дошло је до наглог пораста штрајкашког покрета у нашој покрајини и у ванредно кратком року од четири месеца код нас је избило близу 20 штрајкова. То је чињеница која се никако не би смела превидети и која не даје за право никоме да *Пролетерову* констатацију која је одговарајућа за I половину 1935. године протеже на читав њен ток.

Из Суботице је јављено за први штрајкашки покрет 1935. у Војводини и суботичким текстилним радницима припада част пионира ове борбе у нашој покрајини после периода тзв. социјалног мира, али победнички барјак барем за 1935. годину свакако с пуним правом припада петровградским радницима који су, предвођени комунистима и симпатизерима КП, створили чврст јединствени синдикални фронт, пожњели три крупна успеха путем штрајкова и својом борбеношћу и истрајношћу и победама задивили и повукли за собом масе радника широм Војводине.

„У текстилној фабрици „Фако" у Суботици налази се 180 радника у штрајку. Управа фабрике тражи снижавање надница за 25%. Овај нападај капиталиста на иснако ниске наднице присилио је текстилце да се лате одлучног средства борбе — штрајка — и поднесу послодавцу контра приједлоге са општим колективним уговором. Фабрикант упорно одбија захтјеве радника и док ово пишемо штрајк још траје."[23]

Штрајк је избио 9. јула, трајао је 2 месеца те по својој жестини и дуготрајности спада у ред најзапаженијих покрета у Војводини. Сем радничке штампе овај штрајк, као и остале штрајкове наше покрајине, пратила је и грађанска штампа са великим интересовањем и што је за ово доба врло симптоматично за став јавног мнења — и са доста симпатија. Огуда је и омогућено истраживачу да провери и исправи много пута нетачне чињенице које о штрајкашкм покрету Војводине даје годишњи извештај Инспекције рада Дунавске бановине. Морамо овде напоменути да је овај штури и врло кратак, дакле недовољно исцрпан извештај крцат грешкама које су делом субјективног а делом објективног карактера. Инспекторска служба је била запостављена, без довољно људства и техничког апарата. О њеним тешкоћама сведочи и следећи документат који је упућен 25. октобра 1935. Банској управи, Одсеку за јавну безбедност:

„...Инспекција рада сазнаје за штрајкове из новина, или пак од Радничке коморе. За то време штрајкови обично узимају веће размере те је њихова ликвидација по инспектору рада отежана. Умољава се Одсек за наређење општим управним властима првог степена да о почетку сваког штрајка па и најмањег обима као и о почетку сваког покрета радника... одмах известе Инспекцију рада."[24]

Због свих тих слабости је врло опасно ослонити се на извештај ове Инспекције и узети из њега факта као готове, неприкосновене чињенице. То би довело до искривљене, умањене, осиромашене слике стварног стања ствари. Овај извештај бележи на пример само 11 штрајкова на територији Војводине 1935. године, док их је било знатно више. Потпуно тачан број при постојећем стању архивске грађе ни аутор овог чланка не може са сигурношћу да утврди. Као први штрајк годишњи извештај Инспекције рада[25] наводи штрајк петровградских циглара, иако је тај штрајк избио онда када је штрајк у фабрици „Фако" већ био у пуном јеку. За штрајк у фабрици „Фако" каже се у извештају да је почео 9. јуна а он је покренут 9 јула. Власници су намеравали да смање плате за 25% како се то износи у *Пролетеру*, у *Радничким новинама*, у *Дану* и Népszavi, а не за 15%, како стоји у том извештају. У штрајку је узело учешћа 180 радника а не 76 како се тамо износи. И тако редом, грешка за грешком, покаткад прављена систематски и плански са намером да се значај штрајкашког покрета умањи а своја сопствена одговорност сведе на најмању меру, а понекад и из објективних разлога.

Управа фабрике чарапа „Фако" саопштила је својим радницима почетком јула да намерава да снизи наднице за 25%. Овај захтев предузећа радници су категорички одбили и на напад управе одговорили су нападом. Колективним борбеним иступом радници су одбили предлог о смањењу плата, па су за узврат поднели свој предлог о закључењу колективног уговора којим би се без икаквог снижавања радничких зарада установили радни и платни услови за све раднике предузећа. У акту којим су пропратили свој предлог колективног уговора стоји и следећа констатација: „Ово саопштење (циља се на саопштење о намераваном снижењу плата п. м. Г. Ђ.) наишло је на велико негодовање радника-ца, јер се тиме врши атак на њихову егзистенцију. Према данашњим зарадама радника-ца у вези скупоће животних намирница акордне зараде могле би се само повисити, али никако не смањити."[26]

Радници су овај документат предали 9. јула управи предузећа, сматрајући да ће размотрити њихов предлог и отпочети преговоре с њима, међутим, према извештају *Дана*, радници су после предаје предлога колективног уговора били позвани у двориште творнице. Чим су изишли у двориште, тј. напустили фабричке хале, „чиновници су затворили врата, тако да је радницима било онемогућено да се врате у своје радионице."[27] На штрајкашким зборовима који су после тога у неколико наврата одржани, радници су износили своје недаће и радничке муке. На њима је речено да су радници радили често више него 8 часова дневно, „али им прековремени рад није био ни једноструко плаћен, а камоли још 50% више, како правила одре-

ћују. Они су примали 1,50 до 2,50 динара плате за сат, али нису радили сваки дан, ниги дневно 8 сати, већ много мање. Једино се радило у сезони 8, односно 9 часова на дан. Жене су зарађивале недељно 20—100 динара, а мушкарци-штрајкаши 200—300 дин."[28]

„Радник Г. Нинковић гаворио је о томе како су просторије творнице нехигијенске и како радници после 5—6 година рада морају да се лече од туберкулозе. Узрок штрајка је и то што је дирекција недавно отпустила 30 радница. Радници не траже друго до парче хлеба, које су и раније имали. Они не желе да иду у скупе и велике санаторијуме на лечење, већ хоће само да им се обезбеди нормалан живот и рад под хигијенским условима."[29]

Једна радница је изнела да се жалила благајнику творнице г. Мезеију због редукције плате, нашго је благајник одговорио: „Па умочите суви хлебац у воду и једите." Радница, међутим, и не једе друго већ годинама, јер издржава своје старе родитеље.[30]

Управа предузећа је заузела крут, самоуверен став. Одбила је да преговара и извршила је локаут. Али то раднике није уплашило. Без разлике на партијску или синдикалну припадност, организовани и неорганизовани радници јединствено су иступили и њих 180 од 200 упослених ступили су у борбу ради одбране својих надница и свог предлога колективног уговора, у којем су захтевали да се управа придржава закона о заштити радника, да се према њему формира радни дан и плаћа прековремени рад. За ручак је тражен свакодневни прекид од 30 минута, а с тим у вези и осмодневни годишњи одмор. Сем тога тражено је да се ноћни рад хонорише са 50% више, да због застоја који настаје услед квара машина радници не губе зараду, да се отпуштање радника укине, а уместо тога да се у случају немања посла, рад редуцира најмање на четворосатни радни дан. Да спорове са радницима управа решава преко радничких повереника. Слободу синдикалног организовања требало је да гарантује § 15, који гласи: „Ниједан радник-ца не може бити ма на који начин прогањан или отпуштен, јер припада својој слободној стручној организацији."[31]

Видевши изненађујућу јединственост и солидарност својих радника, управа предузећа је одлучила да мења став, те је прихватила преговоре желећи маневрисањем око процента снижења плата да унесе раздор у штрајкашке редове. Уместо 25%, управа је сад већ пристала и на 15% смањења плата. Радници су овај предлог одбили. Тада је управа предузећа одустала од општег снижења, те је тражила да се снизе делимично плате само у једном одељењу, али је ову концесију била вољна да да само у том случају ако се штрајкаши одрекну својих синдикалних функционера. Овај маневар је уродио плодом. Недовољно припремљен и од стране фабричке управе испровоциран штрајк у коме комунисти и симпатизери и поред истакнуте херојске улоге нису могли играти доминирајућу улогу (Компартија је у Суботици претрпела тежак удар услед провале 1934. године), био је овим перфидним предлогом фабричке управе минииран. „Док је овај захтев предузећа код штрајкача чланова организације изазвао велико огорчење, нечланови организације су према овоме били доста индиферентни. Јер чим су њихове наднице сачу-

ване, штрајк за њих више није имао важности, они су се вратили на посао. Даље се у штрајку налазило 80 радника и са пуно пожртвовања истрајало све до његовог свршетка на дан 9. септембра."[32]

Они који су наставили штрајк били су најреволуционарнији радници ове фабрике, који су у јеку штрајка организовали штрајкашку стражу и кујну. Добар део њих се одрекао и синдикалне помоћи у корист других само да би подигли борбени дух и очували штрајк. Али послодавцима се није журило. Сезона је прошла. Главне ликвидације су извршене, управа фабрике се није морала бојати губитка пијаце јер је фабрика припадала чврстој картелској организацији која је гарантовала продајну квоту и одговарајуће тржиште. Установа чији би задатак био да штити интересе радника и у овом случају се показала пристрасном, јер је инспектор рада више одмагао него помагао радницима. На десетој редовној скупштини Радничке коморе у Новом Саду 19. октобра 1935. А. Розмајер, функционер ове Коморе за кога се ни случајно не може рећи да је био револуционарно настројен, изнео је следеће о суботичком штрајку:"... трајао је девет недеља. После првих неуспелих преговора фабрика је изјавила да је за њу штрајк завршен. Изгледа да је ово становиште примила и Инспекција рада, јер на више тражења Коморе није сазвала нове преговоре. За време трајања штрајка инспектор рада два пута долази у Суботицу, одлази у само предузеће „Фако", а штрајкујуће раднике уопште не тражи. Са жалошћу се мора констатовати да поједини инспектори рада не траже сарадњу радничких повереника, синдикалних организација радника и намештеника, па чак ни сарадњу Комориних органа, иако Комора ту сарадњу у сваком тежем случају нуди. Све то олакшава послодавцима да изиграју социјално-политичке законе о заштити радника и у овим тешким временима омогућава њихово диктирање надница, јер су радници поред огромне масе незапослених везани за њихова предузећа као за једини извор живота."[33]

Штрајк је завршен „тиме што се сви радници, сем двојице, враћају на посао и двадесеторици радника има се извршити извесна редукција зараде. Овом великом двомесечном борбом — пишу *Радничке новине* — успело се, да са малим изузетком, наднице буду у свему очуване. Да је било пуне солидарности штрајкача, могле су се одбити и ове минималне жртве."[34]

Ова оцена опортунистички настројених *Радничких новина* није тачна. Штрајкачи фабрике „Фако" претрпели су пораз, неслога и разједињеност, до чега је дошло при крају штрајка, скупо се осветила. О томе далеко аутентичније, отвореније и без дипломатисања пише Népszava, добро камуфлирани легални орган илегалне КПЈ. „Népszava" пише да је управа фабрике уместо 25% снижења после слома штрајка снизила наднице за 40—50%, а увела је уместо сатнине акордни систем. За време квара машина радницима се одбијала надница, игле које су се у току рада сломиле морали су радници куповати, а новопримљени радници радили су 10—12 сати на дан. Радништву је забрањено да бира своје радничке поверенике. Опхођење са радницима — нарочито са бившим штрајкачима, било је грубо и увредљиво.[35]

Далеко успешније одвијали су се други штрајкови који су у току третираног штрајка избили. Са малим закашњењем, 27. јула 1935, суботички месари су такође кренули у акцију за побољшање свог материјалног положаја. С обзиром на класни положај штрајкача ова акција не би могла да нас интересује, али с обзиром на нови став Партије и на директиву да се од стране КП мора пружити пуна подршка сваком покрету који има за циљ побољшање положаја нижих и средњих слојева народа, акција суботичких месара заслужује да се нотира. Суботичке месаре — ситне занатлије — већ одавно је угрожавала Корхецова фабричка производња, те су се организовали и затражили од градског поглаварства да се градска трошарина на месо снизи од 1 динара по килограму на 60 пара. То су тражили тим пре што је трошарина смањена Корхецу који је такође продавао и на мало преко својих 5 радњи и на тај начин конкурисао месарима. Свој захтев су подупрли дводневним штрајком и борбеношћу поправили свој положај.

У току штрајка у фабрици „Фако", до штрајкашког сукоба је дошло и у Петровграду где је 24. августа на циглани Адолфа Ујвариј дошло до обуставе рада. Обиман архивски материјал као и опширни извештаји дневних листова омогућују да се о фабричким приликама и току штрајка стекне јасна слика. Но, зачуђујуће је да о свему томе *Радничке новине* ни једно слово не бележе.

Правда у свом броју од 25. VIII 1935. износи следећу предисторију штрајка: „Неколико радника, који више нису могли да издрже малтретирање у овој фабрици, поднели су тужбу Радничкој комори и Окружном уреду у Петровграду. Обе ове установе одмах су предузеле мере да испитају услове рада у овој фабрици... Дошло се до невероватних открића. То што се тамо видело, тешко да може човек замислити да се догађа данас у XX веку. Власник фабрике сматра радну снагу у својој фабрици као робље. У њој су запослени радници од 11—80 година старости, мали слаби и кржљави дечаци, девојчице и немоћни старци."

Из записника Предстојништва градске полиције у Петровграду састављеног на основу саслушања власника фабрике сазнајемо следеће: „Истина је да су у мом предузећу упослена деца од 11—14 година старости.

... Деца од 16 година па наниже имала су код мене надницу од 8—10 динара на дан, а нека су радила у акорду тј. имали 2 дин. од 1 000 комада црепа који се из машинерије гура на лоре у сушаре, тако да они просечно зараде дневно од 7—9 динара. Сви радници у мом предузећу, без обзира на старост и својство, радили су код мене по утврђеном радном реду који сам ја одредио и то од 6 сати ујутро до 6 сати увече, са одмором од пола сата за доручак и један сат за ручак.

Тачно је да цигларе које раде чисто ручно цигле, раде неодређено и по 16 и 18 сати и то само онда када је лепо време, а раде у акорд, тј. од сваких 1.000 цигала имају 32 динара."[16]

Из записника који је састављен на лицу места после прегледа стања у фабрици, цитирамо само ове најкарактеристичније моменте:

„Отказни рок не постоји од стране предузећа, што потврђује и послодавац изјавом „да када радник неће да ради како ваља, он мора одмах да иде с посла". Акордни радници на изради цигала немају никакве забелешке о количини израђене цигле, већ такве забелешке има само послодавац. Извесни радници имају као саставни део зараде стан који је у хигијенском погледу испод сваке критике. У једној собици малој, једва довољно великој за једног човека, спавају по два и четири човека.[37]

Ови станови — пише *Дан* — су ћумези од дасака попут пасјих кућица, кроз које бије ветар и пропада киша. Једна дугачка дашчара преграђена је на неколико десетина одељака, сваки дужине 3 а ширине 2 метра. Такав одељак представља стан за радничке породице. Он је и кухиња и соба за одмарање и спаваћа соба. Ту нема места ни за једног човека, а ипак фабрикант у такве станове ставља и по 5 људи... У фабрици сви радници пију воду из једног бунарског ведра као стока.

... Раднике туче и власник и власница, а радници повијају вратове и шкрипе зубима, али ћуте и раде даље. Они не смеју газди ни да приговоре, јер у овом предузећу чим се радник покаже најмање незадовољан, или, ако приговори, одмах бива избачен без икаквог отказа.

Радници у овој фабрици били су још пре кратког времена покушали да се организују ради заштите од тираније свога послодавца, али је г. Сарваш ово открио, сматрао као заверу и покретаче најурио."[38]

Ипак бунт је избио, упоран организациони рад комуниста и агилних синдикалаца уродио је плодом. Шездесет радника ове фабрике, на велико запрепашћење власника, обуставило је рад, изабрало своје представнике те су преко њих саопштили послодавцу своје захтеве: укидање акордног система у фабрици, да се радницама од 14—17 година старости одреди надница од 15 динара, за старије раднице 18 динара, за мушкарце од 14—17 година 15 динара, а за одрасле 20 динара, да се забрани рад деци испод 14 година и да се уведе осмочасовно радно време. То су били основни захтеви радника, а као последње, тражено је од послодавца да се убудуће придржава закона о заштити и осигурању радника.[39]

Власник фабрике није хтео ни да чује о тим условима. Чиновницима Радничке коморе Рајковићу и Кнеблу је рекао: „Радницима треба хлеба и они морају радити. Ја ћу већ с њима све удесити."[40] И тим речима је одбио посредовање Радничке коморе.

Вест о штрајку пренела се муњевитом брзином кроз град. За штрајк који је избио у суботу 24. августа заинтересовала се читава шира јавност града и околине и „како се одмах приметило, јавност је стала на страну радника, настојећи да их помогне, како би издржали у штрајку, борећи се против нечовечног експлоатисања великог капитала. Све радничке организације у Петровграду одлучиле су да подрже овај штрајк."[41]

Јединствени синдикални фронт радника Петровграда почео се муњевитом брзином стварати. У понедељак увече одржао је хитну ванредну седницу месни међуструковни одбор радничког синдикал-

ног савеза у коме су већ тада руководећу улогу имали комунисти, те је под председништвом кројачког радника Николе Бишофа решено да се у сврху што бољег материјалног и моралног осигурања штрајка поведе широка јавна акција за прикупљање добровољних прилога. Истовремено је хитну седницу одржала подружница кројачких радника, под председништвом Петра Бушбахера, кројачког радника. Донета је одлука да се за штрајкаше прикупљају добровољни прилози не само у редовима чланства ове подружнице, већ и од свих текстилних радника. Седницу су одржали и функционери месне организације грађевинских радника, под председништвом молерског радника Ј. Фидлера. Решено је да се хитно прикупљају добровољни прилози од свих радника грађевинске струке. Исто тако одржало је седницу и председништво Ботича, које је такође решило да прикупља прилоге међу својим члановима.

Док се пролетаријат града ужурбано спремао да пружи пуну подршку штрајкачима, док је пред фабриком постављена штрајкашка стража будно пазила да не дође до штрајкбрехерства, дотле је Сарваш неуморно радио. Увидевши да без концесија штрајк не може ликвидирати, решио је да одмах у почетку попусти донекле, како не би касније морао пружити далеко веће уступке. О томе *Дан* пише следеће: „У моменту кад су се све радничке организације спремиле да помогну штрајк да издржи до победе, прочуло се да је тога јутра велика творница прорадила!... Убрзо се сазнало да је до споразума дошло на тај начин, што је г. Шандор Сарваш обећао радницима да ће сваком повисити дневницу са 3 динара. Разуме се да је овај споразум изненадио све радничке организације, а и целокупну јавност, пошто се знало да су радници преко својих вођа истакли више захтева, а не само повишицу дневница, и да су решили да у штрајку истрају све дотле док се свим њиховим захтевима не удовољи. Истина повољнији резултат штрајка ипак је уследио повишицом дневница, што за ову сиротињу значи много, ... Радничке организације заинтересовале су се за овај случај, те су сазнале да је до овог неочекиваног преокрета дошло на подстрекивање некога радника Фишера, кога су радници изабрали за једног од својих вођа... Пошто су штрајкаши рекрутовани из пуке сиротиње, без свести, верује се да је био могућ утицај једног њиховог вође који им је у име творничара обећавао на дан три динара више, а то је за њих читав иметак! Месна организација грађевинских радника позвала је синоћ Фишера на одговорност, сазвавши поводом овог случаја хитну седницу.

Г. Шандор Сарваш примио је јуче ујутро све раднике, осим оне петорице који су чували стражу на капији, сматрајући њих за главне коловође и бунџије. Радници су наступили на посао, али су, ипак, истакли један услов: ако г. Сарваш до после подне не прими на посао и ону петорицу другова, још истог поподнева, сви ће поново ступити у штрајк и напустити посао."[42]

Штрајк у фабрици цигала значио је за петровградске раднике генералну пробу класне солидарности и он је и поред делимичног успеха значио много, јер се поводом овог штрајка јасно манифестовала готовост петровградских радника да путем класног једин-

ственог фронта извојују побољшање свога положаја. Први окршај у Петровграду показао је да радничка класа овог црвеног града тек спрема велику битку. Наступајућа времена су то и доказала.

Јавност Војводине још није ни заборавила велику узбуну око случаја петровградске циглане и штрајка у фабрици „Фако", када је путем свих значајних војвођанских листова, па чак и неких београдских, сазнала за нови класни сукоб. Штрајкашка борба распламсала се и у Новом Саду. После једномесечног натезања Новосадска фабрика шрафова, власништво акционарског друштва чије је деонице скоро 100% држала у свом власништву велика бечка фирма Brewillier—Urban, категорички је одбила да преговара са савезом металаца, који је у име својих новосадских синдикалаца изложио захтеве радништва управи фабрике. Управа није хтела да призна ни савез металаца као преговарачко тело ни колективни уговор који је тражен од стране радништва. Штрајк је отпочео 4. септембра (а не 4. октобра како стоји у годишњем извештају Инспекције рада Дунавске бановине). После констатације да је Новосадска фабрика шрафова „својина аустријског капитала и великог концерна Brewillier—Urban који има своје фабрике сем у Аустрији још у Чехословачкој, Пољској и нашој земљи", *Правда* истиче да је до штрајка дошло само због тога што фабрика није хтела да пристане на радничке захтеве, јер се у држању фабрике види тенденција да не жели стварати преседан у погледу склапања колективног уговора.[43]

Колективним уговором радници су хтели да повисе своје зараде и да повољније регулишу своје радне односе са фабриком. Тражено је четрдесетосмосатно недељно радно време, 5,50 динара сатнине професионалним радницима, 4.50 за полуквалификоване, за неквалификоване помоћне раднике 4, за раднице 3 динара сатнине. Услове акордног рада требало је да регулише члан 3. овог уговора, у којем између осталог стоји:" c) Акордне цене одређују се између управе творнице и радника уз суделовање радничких повереника те имају бити бар за 10—15% веће од редовне плате.

e) Сваки отпочети радни дан не може се прекинути нити ради мањкања посла — материјала, или пак оправке стројева; уколико се и поред тога прекине, има се раднику исплатити цела плата."[44]

Такође је тражено да се прековремени рад плаћа са 50% више, да се радницима обезбеди тродневни плаћени годишњи одмор. Ево још неких значајнијих ставова из предлога колективног уговора:

„7) Отпуст и пријаву у посао радника врши управа творнице у споразуму са радничким повереницима.

8) Као празници о којима се има обуставити рад, сматрају се све недеље у години и 1. мај као празник рада итд.

10) Сви радници који се враћају са боловања на рад имају се запослити на старим својим местима под старим условима.

11) У случају мањкања посла у појединим одељењима распоредиће се рад у споразуму са радничким повереницима тако да сви радници буду запослени и да не дође до аусецунга.

13) Услед овог тарифног покрета не може управа творнице у року од 6 месеци отпустити ниједног радника.

14) Одредбе овог уговора обавезне су поштовати и извршавати како управа творнице тако и управа савеза металских радника Југославије, што се са обе уговорне стране гарантује."[45]

Нарочито је важан овај последњи захтев који је чисто политичког карактера, јер се њиме тражило признање синдикалне организације. О почетку штрајка у Новосадској фабрици шрафова обавестио је своје читаоце и добро камуфлирани орган КП за Војводину „Népszava" те је раднике упозорио на то да „радничка солидарност захтева, да металски радници све дотле док траје штрајк не путују у Нови Сад ради тражења запослења".[46]

Иначе сам штрајк текао је на следећи начин: рад је напустило прво 55 радника, док је 15 остало даље на послу, према плану штрајка. Наиме то су били непроизводни радници, магационери, кочијаши и томе слично. Намера штрајкача била је да се што пре испразне магацини, те да се на тај начин изврши што већа пресија на управу фабрике. Ова петнаесторица су се касније такође прикључила штрајку, тако да је он обухватио 80 радника, односно скоро све запослене раднике. Штрајкачи су се из дана у дан окупљали у Радничком дому у Његошевој улици, где су се узајамно бодрили, певали борбене песме, организовали излете у Фрушку гору. Овде су се стицали сви конци штрајка, одавде су организоване штрајкашке straже, ту је дељена и штрајкашка помоћ. У међувремену ни управа фабрике није мировала. Два њена покушаја да се са нововрбованим радницима почне производња нису уродила плодом. Али ипак, нашле су се издајице, како пише „Népszava", које су се за „Јудин новац" прихватиле посла да врбују и подучавају нове раднике.[47] Ова издајничка работа после тронедељног штрајка изазвала је колебање у редовима недовољно одлучних и класно свесних радника, а то је створило пометњу и неколико дана после тога штрајк је практично ликвидиран поразом радника. У свом извештају инспектор рада јавља да је 1. X фабрика кренула пуним погоном, а да најистрајнијих „38 штрајкача фабрика није примила поново на посао. Штрајк према томе није успео. Штрајк је трајао 1 месец дана, изгубљено је око 53.000 динара радничких надница."[48]

Штрајк радника Новосалске фабрике шрафова „свршио се с неуспехом, јер су се радници и поред повољних изгледа за успех пре времена вратили на посао."[49]

Иако је ова констатација тачна, тешко да би се могла изнета чињеница прихватити као основни узрок пораза. Превремено напуштање штрајка од једног дела штрајкача наступило је онда када су покушаји обнављања производног процеса у фабрици дали прве резултате и кад је међу паничарима завладао страх да ће остати без посла. Рад Партије и УРС-оваца није био довољно јак ван фабрике, нарочито међу беспосленим металцима. У Новом Саду до изградње чврстог јединственог фронта свих металаца — и оних са послом и оних без посла — није дошло, тако да су беспослени радници као штрајколомци заједно са издајицама штрајка нанели одлучујући ударац покрету. Сматрамо да се констатације илегалног партијског органа за Хрватску *Срп и чекић* о неким недостацима у раду око организовања штрајкова односе и на овај штрајк: „Успеси

који су получени у неколико масовних штрајкова били су сигнал за покретање радника у осталим предузећима и почели су даномице ницати спонтани штрајкови навалног карактера, неки од њих свршавали су се повољно по раднике, што је одмах изазвало последицу да је један део радника почео сматрати непотребним ступање у синдикалну организацију, а и један део наших другова, ћелија и комитета, почео је према том спонтанитету маса показивати нарочите симпатије и живети у уверењу да је то правилан начин борбе, особито данас, када је синдикална организованост радника веома мала... Не значи да ми не смијемо прихваћати спонтани покрет, напротив ми морамо свим средствима помоћи радницима у борби; преузети и вођење борбе и осигурати успех у борби — наш је задатак у том случају.

Наше ћелије комитети морају највећу пажњу да посвете припремању и организовању борби. Од одлучне је важности увлачење радника у синдикате, осигурање материјалних средстава за борбу и осигурање и искоришћавање свих легалних могућности вођења штрајка. Неприпремање штрајкова, немање руководства штрајкова, у пракси је показало да су често социјал-демократи дошли у могућност да ломе борбу радника... Код припремања штрајкова није основно ко ће истакнути веће захтјеве, ми или социјал-демократи. Многи другови мисле да су револуционарнији ако постављају веће захтеве и да је у томе разлика између нас и социјал-демократа код штрајкова. Основно је код штрајкова исти припремити, тако да му се осигура успех. Значи темељито познавати односе који владају у тој бранши, наднице у том и у осталим предузећима исте врсте итд. Важно је, ако не и најважније питање осигуравања руководства штрајка са широким круговима борбених радника који ће бранити раднике од свих препада полиције, штрајколомаца и уношења тенденциозних вести са стране предузећа, организовања демонстрација штрајкача итд."[50]

Материјална страна новосадског штрајка била је за тадашње прилике у довољној мери обезбеђена. У борби око штрајка издато је око 30.000 динара.[51] Постојало је и руководство штрајка, али на њега и посредством њега на сам штрајк КПЈ није извршила довољно снажан утицај. Руководство штрајка се јавило доста касно, јер је познати социјалиста опортуниста Вранкар из Савеза металаца скоро месец дана трајно време на преговоре са управом фабрике те јој је пружио довољно времена да се припреми за штрајк док је у међувремену активност радника спутавао, те је због тога и руководство штрајка са великим закашњењем формирано. Руководство штрајка није било проверено, у његовим редовима налазио се издајица који је о свему обавештавао управу фабрике. Оно није било ни довољно активно. Неенергично су организоване штрајкашке straже, контакт с беспосленим металцима био је слаб. Уместо активног, борбеног, предузимљивог офанзивног става штрајкачи су под својим руководством заузели став ишчекивања као да ће се пуким пролажењем времена све решити. Излетима се ствар ниуком случају није могла поправити. Пасивна војска је често склона паници. Због свих тих узрока овај штрајк је с неуспехом завршен 4. октоб-

ра. Али ни он није прошао бескорисно. Поуке су уочене, искуства сумирана, напори Партије су појачани у нашој покрајини, те ни резултати нису изостали и то управо у оно време — октобар, новембар, децембар — када је иначе у до тада активним рејонима дошло до јењавања покрета. Војводина баш тада ниже своје успехе. Да су ти успеси ванредно значајни, може се врло лако уочити кад се узме у обзир оцена *Пролетера* о стању штрајкачког покрета крајем 1935. и почетком 1936. године: „...Крајем 1935. (октобар, новембар, децембар) и почетком 1936. г. (јануар и фебруар) он је зато опао, иако се већина досадашњих штрајкова завршила са успехом. Има неколико разлога опадању штрајкашког покрета тога времена. Тако је на пример прекид рада у сезонским предузећима, повећање армије беспослених радника и страх радника да за вријеме зиме не би остали на улици несумњиво отежао покретање радника у борбу за побољшање свога положаја. Неоспорно је да је томе застоју допринело такођер и масовно затварање лијевих радничких бораца које је у том раздобљу достигло свој врхунац."[52]

Дан после почетка штрајка у Новосадској фабрици шрафова избио је штрајк и у сенћанској фабрици чарапа. Разлог штрајка је — стоји у већ цитираном годишњем извештају Инсп. рада Дунавске бановине — отпуштање једне раднице. У штрајк је ступио 61 радник. Штрајк је трајао свега један радни дан. Интервенцијом инспектора рада завршен је са успехом. Како нам остали извори казују, отпуштање Кецели М. Ференца је био само повод штрајка, узрок је далеко дубљи. „Радници су обуставили рад, јер их фабрика већ месецима не плаћа редовно".[53] То исто поред осталог налазимо у записнику X редовне скупштине Радничке коморе у Н. Саду... „У Првој сенћанској творници чарапа у Сенти, где радно време није било по прописима закона већ 11,5 часова на дан, радници и раднице недељама нису били исплаћени... Код штрајка у Сенти послодавац је на тражење радница да им се исплати зарада јер оне не могу да живе без плате, рекао да „иду у јарак иза плота", а то значи да продају своје тело, па ће доћи до зараде."[54]

Штрајк је изненадио и уплашио фабриканта. Власник је обећао да ће заостатак плата исплатити у кратком року и да нико неће претрпети никакве шикане због учествовања у штрајку.[55]

Према извештају *Правде* 360, а по извештају изасланог инспектора рада 152 радника фабрике штирка у Панчеву обуставило је рад 10. октобра 1935 године. „Радници који су обуставили рад још пре месец дана тражили су од дирекције фабрике да им се повисе плате, али дирекција им није изишла у сусрет. Фабрика је власништво једног енглеског акционарског друштва."[56] Инспектор рада у свом извештају тврди да је штрајк трајао 3,5 дана, да је за то време изгубљено 14,905 динара зараде. Тврди да је просечна зарада мушких пре штрајка била 3,77 на сат, а женских 2 динара на сат, што значи да је дневница била 30 односно 16 динара. С обзиром на добро познату праксу инспектора рада да су чињенично стање утврђивали искључиво на основу исказа фабриканата а не и на основу радничких исказа и темељног студирања пословних књига, то морамо и број штрајкача и износ радничких надница примити с доста

резерве, тј. више је вероватно да је било више штрајкача, па можда чак и 360 како износи *Правда*, а да су наднице, односно сатнине биле ниже. У дотичном извештају о узроку, току и успеху штрајка износи се следеће: „Узрок штрајка је: тражење колективног уговора од стране радника, којим се тражило регулисање радног времена на 8 сати, плаћање прековременог рада, да се отказни рок утврди и признање организације од стране творнице и обавеза ове да раднике набавља преко организације. Фабрика је одбила колективни уговор у начелу. Интервенцијом инспектора рада штрајк је брзо завршен. Творница је примила све захтеве радника осим последња два, тј. одбила је да призна организацију и обавезу да раднике набавља преко организације. Штрајк је слабо био организован. Радници своје захтеве нису поднели писмено, тако да ни штрајкачки одбор није био потпуно начисто са својим захтевима."[56]

Класни рат досегао је у Војводини врхунац у октобру. Тада се укључују у борбу и трговачки помоћници Баната. Иако је њихов покрет везан само за акцију путем петиција и тужби, он је ипак вредан пажње тим пре што је довео до значајног успеха који је само цементирао свест о снази колективног иступа. У овом месецу улазе у штрајкове и занатски радници наше покрајине, а разгара се штрајкашки рат и по забитим селима Војводине по ситним и већим кудељарама.

У Банату се већ одавно била уврежила пракса да се трговачки помоћници запошљавају и недељом, а када је вал штрајкова и партијско-синдикална агитација и међу трговачким помоћницима покренула борбене елементе на отпор, послодавци, свесни чињенице да су лошли у сукоб не само са својим потчињеним радницима него и са важећим законима, повели су акцију скупљања радничких потписа на унапред спремљену изјаву да трговачки помоћник добровољно ради и недељом. Али овом приликом власници су наишли на спремне и одлучне противнике. Ствар није остала на томе. Синдикат је наставио борбу, те је преко Радничке коморе Новог Сада поднео тужбу Банској управи у којој између осталог стоји: „Послодавци су ради покривања својих противзаконитих поступака нашли за најсходније, ако принуде код њих запослене трговачке намештенике, да својим потписом ствар учине својом, да би скинули одијум са леђа послодаваца. Колико је Комора извештена нити је коме плаћен прековремени рад, нити је ко добио одмора ван недеље за рад у самој недељи. Како се може продужити са праксом да је помоћно особље у месецу тридесет дана запослено, то јест сваки дан без прекида, јер се тиме крши 3 ал. 29. чл. Наредбе, јер помоћно особље никад нема тридесетшест сати непрекидно недељног одмора, то је овој комори част предложити да се поднешени потписи оних намештеника, који заговарају рад у недељу, сматрају изнуђеним, јер зато има највише вероватноће, и да се запошљавање помоћног особља у трговачким и занатским радњама недељом пре подне у Великој Кикинди не дозволи."[58]

Одлука банске управе, да помоћно особље „не сме радити недељом"[59] значило је нову победу јединственог синдикалног покрета Војводине.

У овом раздобљу врло живу активност и снажну борбеност показао је синдикат шивачко-одећких радника при УРССЈ, нарочито у Новом Саду, Руми и Шиду. Пре свега спроведен је врло добар рад на организовању радника у синдикат, а затим је путем штрајкова и тарифних захтева, поведена борба за побољшање радних услова и дизање сатнине. Уводна чаркања одржана су већ 18. IX 1935, када је један новосадски кројач прекршио уговор те су 13 његових радника ступили у штрајк. „После 4 дана штрајк је завршен успехом."[60] Међутим, радници ове струке такође нису свели своје напоре само на очување постојећих тековина, већ су се спремали офанзивном акцијом да обезбеде шира права. Нужно је напоменути да је организовање тих радника било знатно теже у штрајку, јер су били раштркани по разбацаним радионицама, али ипак штрајкашка дисциплина била им је на висини. Првог октобра избио је нови снажни јединствени штрајк новосадских шивачких радника. „Због спремања радника да пооштре услове из колективног уговора, послодавци су отказали и постојећи колективни уговор, те су кројачки радници, њих 47, ступили у штрајк 1. X 1935. Према Reggeli ujságu у штрајк је ступило 110 кројачких радника, док *Радничке новине* тај број своде на 100.[61] О захтевима штрајкача *Радничке новине* су писале следеће:"... траже за рок његовог (колективни уговор, п. м. Г. Ђ.) трајања који је био на шест месеци, да се убудуће утврди на годину дана. Поред тога, још се тражи да берза рада односно упошљавање радника да се има вршити преко радничке организације. Још првих дана штрајка највећа фирма конфекције С. Љубичића, која упошљава 30 радника, потписала је колективни уговор и радници су одмах наставили рад. Примерна дисциплина и борбеност штрајкача јесу гаранције да ће у најкраћем времену бити саопштена вест да је тарифа спроведена и код осталих послодаваца."[62] Крајем октобра исти извор саопштава: „Борбом која је трајала пуне две недеље радници су постигли да колективни уговор и даље остане на снази. Поред тога што је рок трајања уговора утврђен на годину дана, уместо 6 месеци, како је то до сада било, употпуњена је још једна врло важна тачка, а то је упошљавање радника само преко организације."

Пред крај овог бурног месеца кројачки радници конфекционари у Руми, организовани у уједињеном савезу шивачко-одећких радника Југославије поднели су својим послодавцима следеће захтеве:

1) Да се за раднике тзв. недељаше уреди радно време према законским прописима највише 10 часова на дан, јер су до тада ти радници радили и по 16 и више часова дневно.

2) Да се цене „парчетарског" посла изједначе за све радње, јер је и квалитет рада једнак.

3) Да се радницима плати онај дан када одлазе са послодавцима на вашар ради продаје робе јер им то до тада није плаћано.

4) Да се призна радничка синдикална организација.

5) Да послодавци потребну радну снагу набављају преко синдикалне берзе рада.[63]

Рок за наставак даљих преговора радници су утврдили 24. октобар, али како су послодавци одбили сваке разговоре о тарифи

то је истог дана избио штрајк у коме је узело учешће 35 радника. Штрајк је био потпун. За 5 дана штрајка 13 послодаваца, колико их је свега било, прихватило је колективни уговор и повисило радничке зараде за 15%. Штрајк је трајао до 4. XI и углавном је успео.[64]

Обућарски радници из Старе Пазове ступили су у штрајк 15. X 1935. и с успехом су се борили до 25. X 1935. Под насловом „Победоносни штрајк" Népszava пише о том покрету следеће: „Солидарност обућарских радника обезбедила је успех њиховим захтевима, који су обухваћени и гарантовани колективним уговором. Основне поставке тог уговора су следеће:

1) Признање синдикалне организације од стране послодаваца.

2) Да послодавац на име болесничког осигурања одбија принос само према постојећим законима.

3) Раднику који путује на вашар припада дневница од 30 динара (радник је то раније радио бесплатно).

4) Сваке суботе се има исплатити цела плата.

5) Такозвани „Zicc" рад се укида.

6) Радно време може износити највише десет часова, а за ученика испод 16 година 8 сати.

7) Прековремени рад се има платити са 50% више.

8) Свака радионица бира радничког повереника.

9) Уколико је ван своје кривице ометен у раду, раднику припада његова зарада.

10) Ученици не смеју вршити домаће послове.

11) Колективни уговор важи 5 месеци; уколико га месец дана пре истека нико не откаже, важи за наредних 5 месеци."[65]

О броју штрајкујућих радника нисмо успели да нађемо податке.

Ван пажње шире јавности, доле, по забитим селима Војводине, водила се у ово време жестока класна борба између власника кудељара и њихових радника. Инспекција рада игнорисала је ту борбу у свом настојању да штрајкашке акције прикаже малобројнијим него што су биле, те у свом годишњем извештају и не помиње ове штрајкове као ни штрајкове у млинским предузећима. Ипак, захваљујући *Нејсави* и *Дану*, као и архивском материјалу успело нам је да донекле реконструишемо радне услове у тим кудељарама и да добијемо приближну слику о акцијама у њима.

Четвртог новембра 1935 Népszava обавештава да у Филипову штрајк радника кудељаре траје већ две недеље, што би значило да је он почео негде средином октобра. Штрајк је према *Нејсави*, изазвао због кужних, нехигијенских здравствених прилика у радионицама и због неиздржљиво ниских надница. На преговорима пре штрајка послодавци су одбили сваку помисао о побољшању положаја радника, нити су били вољни да пруже ма какве уступке. „Класно свесна акција радника из Филипова као и срамни радни и најамни услови околних кудељара навели су раднике Вепровца и Стапара да ступе такође у штрајк."[66] Двадесет дана касније *Дан* такође информише војвођанску јавност о тим штрајковима. Извештач о томе између осталог пише следеће: „Штрајк је избио прво у Филипову и трајао је 8 дана. Пошто су неки послодавци испунили

захтеве радника, они су се вратили на посао, док нека предузећа још увек раде са „штрајбрехерима". У Вепровцу још увек траје штрајк, пошто су тамошњи радници и послодавци непопустљиви. Јуче су ступили у штрајк и радници кудељаре у Стапару."[67]

Тешко је на основу ова два податка из два различита листа установити прави ток и дужину самог штрајка, односно штрајкова, али може се с доста основа тврдити да су то по свему судећи били доста упорни и дуготрајни штрајкови у којима је свакако узео учешћа доста велик број радника с обзиром на ниски ниво техничке опремљености кудељара, где се већина послова обављала ручно. О тадашњим приликама по тим предузећима већ нам је лакше говорити.

Окружни уред за осигурање радника у Сомбору доставио је Радничкој комори акт следеће садржине: „ У општини Филипово је развијена кудељна индустрија, која запошљава данас преко 500 радника. Послодавци на сваки могућ начин настоје да оштете уред. Пријављују мању зараду. Потребне податке не приказују. Радници под терором послодаваца не смеју да говоре истину. После вишегодишње борбе, Уред је ипак успео ових дана да су 8 радника признали праву зараду. Ови су одмах отпуштени... Ти послодавци и то практикују да продају вина радницима који су дужни-дневно 1—3 l вина попити... Ради илустрације терора послодаваца наводимо, да уредски изасланик не сме се појавити у селу без два жандарма. Кад нема при руци жандарма, само на полицији сме да уредује и тамо преноћи, јер би га иначе избили. Радници су у очајном стању."[68] Уред рада је тражио да их Инспекција рада прегледа. На жалост у овом важном документу нису наведене плате које су отпуштени радници признали да су примали, али није тешко претпоставити о каквим се мизерним наградама ту ради када их радници под терором власника не смеју признати, а власници сматрају за потребно да их скривају велом ћутања. Да је експлоатација радника по сеоским кудељарама досезала ванредне размере, те да је она због тога била помно камуфлирана и скривана пред сваким, о томе сведочи и записник сачињен од стране инспектора рада који се најзад после штрајка и петиција морао појавити у критичним местима. То се десило 13. I 1936. године. Из његовог извештаја цитирамо следеће:

„Инспектор рада приликом прегледа пет кудељара није успео да добије књиге које се односе на тарифе радника ни у једном од тих предузећа, јер су власници изјавили да такве књиге не воде, јер тежину прерађене кудеље појединог радника забележују на цедуљама, које се после бацају. Примећено је договарање између појединих кудељара. Како такве забелешке морају постојати, јер се на основу истих праве обрачуни и разне калкулације, то се изјаве представника власника кудељара морају сматрати намерним избегавањем давања података инспектору рада. Неколико радника признало је потписаном да је радно време дуже од 8 часова, али да то не смеју признати, јер да ће бити одмах отпуштени, како се то већ десило раније. Из ових исказа се види да рад почиње у 5 часова ујутру а траје до 16 и 17,30 часова. Одмор је пре подне пола часа а у подне 1,5 час.

У погледу хигијенских и техничких заштитних мера констатује се да машине нису снабдевене уређајем за одвод прашине, нити су зупчани преноси прописно затворени. Радни ред не постоји, ручне апотеке су прљаве и непотпуне. Просторије за ручни рад нису одвојене од просторија где се ради машинама. Осветљење је мањкаво. Квалификације машиниста нису могле бити свугде установљене. Изгледа да машине дворе нестручни ложачи, а само у случају контроле позивају се из села машинисти вршаћих машина."[69]

Хигијенско-технички опис предузећа је лаконски и стручан, али ни нестручњаку није тешко увидети да је иза сваке од наведених реченица раднике тих кудељара вребала смрт. Мањкаво осветљење, незаштићени зупчаници, неуредне апотеке, нестручни ложачи, машине без уређаја за одвод прашине, све то појединачно и заједно значило је животну опасност за раднике.

Инспекција рада је 23. XI 1935. у Дорослову приликом прегледа кудељаре Браће Негели и другова констатовала да кудељара ради преко три године без икаквог одобрења, да је подигнута скроз нехигијенски и технички неисправно и да се у њој као и у другим кудељарама стално дешавају несрећни случајеви. Радно време је у овом предузећу било од 4—12 и од 12—20 часова. Упошљавао је и децу испод 16 година старости а као и код других о зарадама радника „књиге не води никакве зато што не зна", али је зато врло вешто знао манипулисати са другим књигама. Наиме, овај злотвор је поред устаљених начина стицања екстра профита путем терања радника на неплаћени прековремени рад и искоришћавањем радне снаге нејаке деце нашао и нову форму стицања богатства: „Инспекција рада има и података да Негели исплаћује раднике боновима којима их присиљава да купују у његовој творници."[70]

Седмог јануара 1936. године 43 радника кудељаре Ђ. Јурановића у Пригрев. Св. Ивану ступило је у штрајк. Општинска управа у Пригрев. Св. Ивану одржала је 13. јануара састанак са представницима штрајкача и власником фабрике. Из записника овог састанка сазнајемо да су радници „рад обуставили из разлога што им послодавац није хтео да повећа награду за рад и то: уместо досадашњих 1 дин. 20 п по једном килограму, да им плати 1 дин. 50 п, тј. повишење награде за 25%. Послодавац изјављује да оволико повишење није у могућности да плати тим пре што ни остали кудељари у месту не плаћају толико својим радницима. Међутим, увиђајући тежак положај радника, пристаје да им убудуће поред награде за извршен рад даје и премију од 10 динара и то онима који недељно израде 125 кг куделье и више.

Присутни радници изјављују да примају горњи услов и изјављују да ће ступити на посао већ сутра, 14. јануара. Послодавац коначно изјављује да ће повисити награде за рад чим у свим осталим кудељарским предузећима буде такође повишена награда радника."[71]

Под сличним околностима, уз приближно сличне услове, вођена је свакако широм Војводине по кудељарама борба штрајкача. Седамнаест радника из 5 шидских ципеларских радионица ступило је 4. децембра 1935. године у штрајк пошто су претходно основали

синдикат кожараца при УРС-у. Изненађење и озлојеђеност власника било је огромно, тим пре што су до тада навикли да им се радници без роптања повинују. На интервенцију шидских послодаваца месне власти прогнале су двојицу штрајкача из Шида, али све то није помогло и борба шидских кожараца 11. децембра завршена је с успехом. Као резултат те победе радници су постигли: повишење акордних цена за 10—30%, признање десеточасовног радног времена и право празновања 1. маја. Извојевани колективни уговор важио је годину дана.[72]

„Пример овог кожарског савеза од 17 чланова доказао је да кад се дојучерашњи слаби радници уједине у организацију, тада је њихова снага кадра да баци на колена и најтврдоглавијег послодавца."[73] — пише Népszava.

Непосредно пред крај 1935. године, 28. децембра дошло је до новог штрајка у Сомбору; организовали су га такође кожарци Избио је у предузећу Walient, које је са својих 11 радника производило ципеле. У овом нехигијенском предузећу, према информацијама Népszave, чији је ваздух био покаткад неиздржљиво кужан и прашњав, радили су радници већ од раније за мизерне наднице. Њихово ћутање и покорност отворило је апетите власника, те је овај прво појединачно, а затим охрабрен неборбеношћу радника и скупно снизио њихове наднице. Али то је превршило меру, те су се животно угрожени радници сложили, устали јединствено против власника, своје захтеве су формулисали у виду колективног уговора, те су га предали послодавцу. Walient није хтео да прихвати колективни уговор, те је букнуо штрајк који се отегао. Деветнаестог јануара 1936, када је о томе штрајку Népszava обавештавала јавност, штрајк је још увек био у току.[4] На жалост нигде више нисмо наишли ни на какве податке у вези с тим.

На самом крају 1935. године букнуо је још један штрајк о коме Инспекција рада такође није повела рачуна и није га нотирала исто као ни штрајкове у Шиду, Сомбору, Филипову и Вепровцу. Реч је о штрајку радника фабрике алкохола у Србобрану, власништво Дунђерског, о којем је и Népszava са закашњењем писала, користећи се репортажом свог дописника из Србобрана. Из тог извора сазнајемо да је та фабрика без претходног споразумевања о плаћевним условима позвала раднике крајем додине на посао. Фабрика је била сезонског карактера, те је обично радила после завршетка пољопривредних радова. Позвани радници су ступили на посао са претпоставком да ће им се и плате повећати, пошто су и цене житарицама и другим артиклима широке потрошње повећане. Ипак, на велико запрепашћење радника, уместо повишица, фабрика је хтела извести редукцију. Тако су на пример уместо некадашње месечне плате од 400 динара, сада хтели плаћати само 300 и 350 динара. Но управа фабрике се и овде преварила. Рад Партије — а Népszava посебно наглашава да међу србобранским радницима има много читалаца — донео је извесне резултате. Радници су се побунили. На редукцију плата одговорили су моменталном обуставом рада. На жалост Népszava не даје ближе податке о том покрету, те се не може сазнати од кад до кад је штрајк трајао и колико је

радника у њему учествовало. Она само констатује да је после дуготрајног натезања рад поново отпочео под старим условима."[75]

Штрајкашка борба досегла је свој највиши домет у Војводини у Зрењанину крајем овог периода. Два штрајка при крају 1935. г. привукла су пажњу наше јавности на овај град. Сто десет радника и радница фабрике чарапа најавили су управи фабрике штрајк и обуставили рад због тога што је управа отпустила две раднице, јер су „девојке отпочеле акцију организовања радништва. Из тог разлога су се сви радници солидарисали у знак протеста због отпуштања њихових другарица, па су саопштили дирекцији фабрике да уколико дирекција своју одлуку о отпуштању радница не стави ван снаге да ће у знак солидарности сви напустити своја радна места."[76] На дан истека рока, представник фабрике отпочео је преговоре са радницима, са представником Радничке коморе Кнеблом и представником Савеза текстилаца Бишофом као са инспектором рада. После четворочасовног преговарања управа фабрике је капитулирала, пристала је да врати на посао две отпуштене раднице, а тиме је уједно на посредан начин признала и право радника на синдикално организовање.

Најшири и најдрастичнији пробој класног фронта на територији Војводине постигли су зрењанински дрводељски радници, чији је штрајк трајао близу два месеца. Синдикат дрводељаца Петровграда одржао је 27. септ. 1935. године свој први састанак после увођења шестојануарске диктатуре На овој конференцији је констатовано да се против очајних економских прилика радништво са успехом може борити само ако је организовано, те је одлучено да се формира један привремени одбор који ће припремити радни програм и широко засновану чланску скупштину. Једанаестог октобра одржана је та конференција „чији је борбени класни дух одговарао историјској мисији пролетеријата."[77] Скупштина је „констатовала да је економски положај петровградских дрводељских радника тако тежак, а да се друштвени стандард тако срозао, да је нужна врло темељно организована акција да се обезбеде бољи животни услови за раднике". То је била јасна објава рата. Да до сукоба одмах није дошло, то се може приписати само разложности организатора будућег штрајка, који су претпоставили темељну припрему штрајка брзоплетом и спонтаном штрајку.

После нужних припрема штрајк је избио 22. XI 1935 Он је праћен с врло великом пажњом не само од стране радничке штампе већ је и чисто грађанска штампа писала о њему често и врло опширно. *Хирадо* већ 23. новембра обавештава своје читаоце о штрајку и између осталог износи: „Београдски дрводељци су недавно ступили у штрајк и упорном борбом постигли су постављени циљ, те је њиховим захтевима удовољено. У Београду су знатно повишене наднице и склопљен је колективни уговор. Овај успех београдских дрводељаца подстакао је петровградске столаре, запослене у фабрикама намештаја, да и они обуставом рада извојују регулисање њиховог положаја."

О владајућим приликама у двема фабрикама где је поменути штрајк избио *Радничке новине* су писале овако: „Тежак је положај

дрводељаца. Свуда. У свим местима. Штрајк дрводељаца у Београду осветлио је бенгалском ватром сву трагедију, целокупно страдање тих радника." После ових уводних разматрања писац овако описује конкретну ситуацију: „Радно време је неограничено. Воља послодавца — једини је закон! Она замењује све. Она нема никаквих обзира. Њу ништа не интаресује сем профита. Ни изнуреност радника. Ни обољења. Ни тегобни живот. Наднице су срозане. Невероватно. Износе 1 динар на сат. Највећа је 4 динара. Али само шест радника примају ту надницу. Остали, огромна већина тавори дане са два, два и по динара по сату.

Ипак послодавцима се чини да су и те наднице велике. Срозавају их. Умањују их. И да би дали оправдање, објашњење, они их смањују новчаним казнама. Од њих су направили систем који врло добро функционише. Висина казне зависи од висине наднице. Послодавац је изриче. Он оптужује раднике за грешке. Он пресуђује."[78]

Радници који су ступили у штрајк тражили су пре свега регулисање радних услова преко колективног уговора, дизање сатнине за 30%, укидање рада на акорд, увођење осмочасовног радног времена, прописима и законима одговарајуће награђивање за прековремени рад Износећи ове податке Nëpszava завршава: „Штрајк дрводељских радника биће прва борбена проба оне класне борбе, коју је оживотворила читава радничка класа града на Бегеју."[79]

Радници су се добро припремили за борбу. Месни међуструковни одбор Радничког синдикалног савеза са комунистичким вођством, Одбор за штампу, Штрајкашка кухиња, одлука младих да се одрекну синдикалне помоћи у корист старијих фамилијарних другова, одлазак на село свих штрајкаша који су за то имали прилике и могућности како би се финансијска средства делила само онима који без помоћи стварно не могу, задивљујућа солидарност беспослених дрводељаца са штрајкачима, све је то имало само један циљ — да се у борби истраје и победи. Треба одмах на почетку напоменути да је штрајк зрењанинских дрводељаца и у организационом погледу био на вишем нивоу него сви остали штрајкови у Војводини па и од већине штрајкова у Југославији. То се да закључити ако се упореди овај штрајк и његове карактеристике са оним типичним грешкама које наводи орган ЦК КПЈ *Пролетер* у анализи извесних недостатака дотадашњих штрајкова. У њему се констатује:

„c) Не пренашају се борбе радника једне индустријске гране у једној провинцији у другу провинцију, што сужује фронт борбе и слаби ударац против капиталистичког израбљивања на целој линији.

d) У ријетким случајевима се организују штрајкови солидарности радника исте бранше, у једној провинцији или у једном месту."[80]

Стварно ова примедба се односила на већину штрајкова али не на зрењанинске дрводељце који су се укључили у штрајкашку борбу београдских, србијанских и македонских дрводељаца, те су својим синхронизованим (ради се о истовременом штрајку у два пре-

дузећа: фабрици Бенце и синови, и у фабрици Мелеги) нападом успели да нанесу пораз власницима. На тај начин се у овом граду јединствени антифашистички синдикални фронт већ ковао на широј основи и са снажнијим замахом. Педесет дана борбе захтевало је заиста велику издржљивост, изванредну одлучност и довитљивост штрајкача и њихових вођа. Бенце и Мелеги чинили су све да штрајк сломе. Наде које су они улагали у замореност штрајкача нису се остварише. Покушај врбовања штрајколомаца уродио је више него мршавим резултатом. Ево шта о томе пишу *Радничке новине*: „Издржаћу и годину дана — говорио је он. Радници су се смејали. Тада је почео да пише писма (стално се циља на Бенцеа, п. м. Г. Ђ.) Позивао је раднике на рад. Обећавао је да ће их запослити. Колико дана то ни он сам није знао. Радници су почели долазити. Необавештени су били. Штрајкачи су их обавестили. Људи су се враћали. Услед тога нема штрајкбрехера. Управо, има их само три. Праве галаму у радионицама, колико да не буде мртва тишина."[81]

О одлучности и борбености радника и радница сведочи исти извор овако: „Нису само мушкарци били одлучни. Раднице су то биле у пуној мери. На збору су говориле: Наша деца нису никада сита! За време ручка остају гладна. Траже још један комадић хлеба. Ми им га не дајемо. Ако би деца била сита у подне, за вечеру не би имала шта да окусе. Тако је било, говоре раднице, докле су биле запослене. Али — гладоваћемо и у штрајку када гладујемо као запослене! И ступиле су у штрајк. Оставиле су празне уџерице. Оставиле су кућу. Оне су отишле на нову дужност. Одред другарица чини и сада штрајкашку стражу."

Уместо замрености и страха у штрајкашким редовима, дошло је до панике код власника. Подршку за такав став налазимо у следећем архивском документу. Бенце је 30. децембра 1935, упутио Банској управи следећи акт: „Наши бивши радници још увек нису ступили у рад и још стално под надзором г-на Кнебла разним претњама сметају оним радницима који би хтели радити, тако да још увек имамо само мали број стручних радника. Пошто још имамо неколико наруџбина, за које смо пристали на обавезу да буду готове до православног Божића, а са овим малим бројем радника по редовном осмочасовном раду то не можемо свршити, част нам је овим замолити наслов обзиром на ванредан случај, да нам изволи дозволити, да наши радници могу радити прековремено према потреби."[82] Али подршка у овај час није Бенцеу стигла чак ни с оне стране одакле јој се за сигурно надао. Инспекција рада стално и жестоко критикована од разних радничких зборова и штампе, овог пута се већ није хтела сувише експонирати, тако да је молба без позитивног одговора стављена „ад акта, пошто је рок прошао".[83]

Поред покушаја са штрајколомцима, Бенце је примењивао многобројне методе да штрајк сломи. „Једног дана је дошао на генијалну мисао. Обавестио је полицију да штрајкачи праве неред, да се туку."[84] То исто износи и грађански лист *Обнова* и истиче да радници у својој оправданој борби наилазе на многе сметње јер послодавци: „...чине доставе полицији да су штрајкачи истукли штрајкбрехере... Али се у сваком случају установило да туче уопште ни-

је било. Међутим, послодавац је то знао, али је постигао свој циљ. Раднике због тога полиција у маси позива на саслушање и то је (како је Бенце погрешно мислио) требало да створи бојазан код радника — и треба да је, разуме се, нека врста пресије. Али радници се не дају заплашити и напротив, они су још више охрабрени. Интриге послодаваца и подметања којима нема краја још више су учврстили њихову слогу и улили им уверење у апсолутну победу."[85] Да не буде забуне сматрамо за потребно још једанпут да нагласимо да све то пише један чисто грађански лист. Лако је уочити да је целокупна заинтересована штампа била добро информисана о приликама и о кретању овог штрајка. Ова зачуђујућа околност постаје разумљивија ако се овде наведе један одговарајући архивски документат. Петровградско удружење индустријалаца у свом доста опширном акту обавештава Удружење индустријалаца у Новом Саду и Банску управу о следећем: „Повереништво овим путем извештава то удружење да су у одбор за штампу овде у Петровграду одређени: Бишоф Никола, комуниста, Фукс, комуниста, Вереб, комуниста, и Кнебл, секретар Радничке коморе."[86]

Да су Бенце и Мелеги заиста онако поступили како то *Обнова* наводи, то и архивска документација потврђује. Удружење индустријалаца Петровграда саопштило је својим актом Банској управи усмену жалбу ова два индустријалца да „радници који штрајкују стално држе под поседом улазе у творницу намештаја; оним радницима који се пријављују на рад не дозвољавају улаз у творнице а онима пак који већ раде стално прете физичким обрачунавањем."[87] Зато се Удружење индустријалаца обратило управи Дунавске бановине с молбом да хитно изда наређење полицији „да она узме у заштиту како саме творнице, тако и раднике који у њима раде".[88]

Али Бенце није ни на томе остао. Открио је да радници раде „бесправно". Неки другови су саслушани. — „Како да радимо када немамо ниједну алатку". И тај проналазак је пропао. Његова последња изјава је: „Признајем тарифу али нећу да признам организацију. После те изјаве борба је добила нов садржај. Радници су осетили да је у питању основна ствар. Тврдо и непоколебљиво су решени да истрају до краја. Свесни су радници да без организације неће ништа постићи, па ма и потписали уговор. И ради тога се држе грчевито те своје прве тачке."[89]

У својој борби петровградски радници нису били усамљени. Поред симпатија и моралне подршке радног света њима је прикупљена и помоћ Népszava је на читавој територији Војводине организовала сабирну акцију добровољних прилога за штрајкаче. „Нека да свако ко може — стајало је у *Нејсавином* прогласу — јер нашу снагу чини братски савез, чија је парола сви за једног, један за све."[90] И преко 300 радника је истрајало. Власници су једно време упорно одбијали да прихвате најбитније радничке захтеве: колективни уговор, признање организације и пристанак да синдикална берза рада посредује око запослења. Узалудно су покушавали да ово одбијање „засладе" небитним уступцима и повишицом дневнице за динар—два. И овај маневар је пропао. Штрајкачи су решили да не пристану на спорадичне мере, јер су знали да им управо ове

тачке колективног уговора једино и гарантују трајност тековина њихове борбе. Борили су се врло еластично. Они нису одбили ни сарадњу са инспектором рада Дунавске бановине, штавише, они су ту сарадњу сами и тражили, али нису дозволили да их инспектор рада заведе. О томе *Радничке новине* овако обавештавају јавност: „Радници су преко своје синдикалне организације затражили посредовање Инспекције рада. То је било још одмах у почетку. И то несрећно посредовање је у почетку било врло неспретно. Г. Поповић, инспектор рада у Н. Саду, разговарао је појединачно са радницима-штрајкачима и са предузећима. Радници су добили утисак да Г. Петровић нагиње послодавцима. Он им је саветовао да попусте од својих захтева у неким битним тачкама. Тај став Г. Петровића је изазвао сумњу код радника. Она је појачана чињеницом да их је г. Петровић 10 минута после растанка на коме су прецизирали свој став и захтеве, обавестио да послодавци не пристају на захтеве радника. Радници су дигли руке од оваквог посредовања и наставили су борбу."[91] Инспекција рада Дунавске бановине добила је прописан шамар од петровградских штрајкача; њен инспектор је од стране штрајкача формално „дисквалификован" а за доцније преговоре, на молбу штрајкача, Министарство за социјалну политику послало је из Београда инспектора Канкеља. Уз његово посредовање најзад после осмонедељне борбе три стотине штрајкача могло је да прекине борбу. Десетог јануара 1936. године потписан је колективни уговор који је значио победу радника и прекид штрајка. С обзиром да је изборен колективни уговор петровградских дрводељаца најзначајнији успех такве врсте војвођанских штрајкача, те да је својевремено постао пример коме су тежили многи радници у каснијим борбама, то ћемо га овде навести у целости:

Чл. 1

У погледу попуњавања слободних места, послодавац прима к знању да синдикат дрводељских радника посредује као професионална берза рада у погледу упошљавања беспослених.

Чл. 2

Нормално радно време утврђује се са 8,5 (осам и по) часова дневно, а суботом се уводи енглеска субота, тако што ће радно време тога дана трајати 5,5 (пет и по) часова, с тим да се рад има завршити најкасније у 12,5 (дванаест и по) часова.

Чл. 3

Рад се обавља у надницу по часовима. У случају акордног рада обезбеђује се минимална надница из чл. 4. овог уговора, коју радник у то време има. Акордна цена утврђује се у споразуму између послодавца и радничког повереника односно радионице. Уколико се за време рада у акорду установи намерно одуговлачење у раду, важе прописи о отказу као и за рад у надници.

Чл. 4

У овај члан ће се унети повишење садашњих надница, а по споразуму између послодаваца и представника синдиката у коју свр-

ху се сазива нов састанак за петак 10-ог овог месеца у 15 часова у просторијама представништва градске полиције. (Према информацијама „Радничких новина" и „Непсаве" радници су постигли повишицу надница за 16%. Услед дужине целе табеле из чл. 4 ми нећемо цитирати овај члан у целости. Б. м. Г. Ђ).

Чл. 5

Исплата радника има се вршити редовно сваке суботе. Исплатна недеља траје од среде до среде.

Чл. 6

Послодавац признаје радничке поверенике и са њима ће све спорове који проистичу из радних односа, расправљати. Раднички повереници стараће се да се овај уговор правилно примењује како од стране послодаваца тако и од стране радника, а све у смислу законских прописа.

Чл. 7

Уколико се током седмице изгуби у радном времену, може се у суботу те седмице рад продужити и на по подне, тако да укупан број радних часова у суботу износи највише 8 (осам) часова.

Чл. 8

За рад ван Петровграда послодавац је дужан платити раднику дангубу и то: надницу коју редовно прима са 25% додатка за време ефективног рада, за време које проводи на путу (изван ових часова) 50% нормалне зараде, подвоз железницом III класе или лађом II класе, стан и храну.

Чл. 9

Аусецовање, смањивање радног времена или смањивање броја радних дана те законити отказ свима или једном делу радништва препушта се споразуму послодаваца са радничким повереницима. За отпуст важи седмодневни отказни рок. Новчане казне неће се примењивати.

Чл. 10

За све што овим уговором није предвиђено важе прописи закона...

Чл. 11

Послодавац примиће на посао дана 13. јануара 1936. године све оне раднике штрајкаче, који су му сада за обнављање текућег посла потребни. Остале раднике примаће даље појединачно или у групама, према потребама рада у предузећу, и то искључиво из редова радника који су били у штрајку.[92]

Овај успех изазвао је оправдано задовољство код радника и било је увећано због тога што су они насупрот припреманог сни-

жења надница од стране управе фабрике успели да извојују повећање надница. „Сама чињеница да су радници са беспримерним пожртвовањем седам недеља били у штрајку, више је него успех... Прожети сјајним борбеним пожртвовањем и одушевљењем, радници су показали да и глад није у стању да поколеба њихову класну савест. Уговор је ту. Он јасно показује самим својим постојањем да су радници добили једну велику битку.“[93]

Овај приказ штрајкашких акција војвођанских радника не би био потпун ако се на овом месту не би указало на још једну, истина специфичну, али за тадашње прилике симптоматичну и новој партијској тактици одговарајућу „штрајкашку“ акцију, како ју је крстила својевремено грађанска штампа. Ради се о правом малом грађанском рату између Електричне централе Војводине д. д. и грађана потрошача из Зрењанина, Новог Сада и неких других места. Грађани Зрењанина и Новог Сада поднели су још септембра месеца 1935. захтев Централи да снизи цене електричној струји. Грађани су нагласили да ће приступити бојкоту струје ако до одређеног рока Централа не изађе њиховим захтевима у сусрет. У Зрењанину и у Новом Саду формирани су прави акцијски одбори на широкој социјалној бази за борбу против Централе. Ови акцијски одбори су сазивали зборове грађана и састављали петиције, молбе и захтеве које су слали предузећу, Дунавској бановини, Министарству итд. Представка зрењанинских грађана после опширног образложења зашто се тражи снижење цена садржи 4 тачке. У њима грађани захтевају да Електрично друштво Војводина а.д. у Зрењанину снизи цену електричној струји и то за потрошњу струје у разним радњама, радионицама и предузећима на 3 динара, а на потрошњу струје у становима и канцеларијама на 4 динара по киловату. У ултиматуму означен је 8. октобар као рок за одговор. Уколико се не добије позитиван одговор, наглашују грађани, обуставиће потрошњу струје.[94]

Грађани Новог Сада формирали су свој акциони одбор почетком октобра 1935. на заједничком збору. У овај акциони одбор ушли су представници следећих удружења: удружење радничких синдиката, удружење трговаца, представници земљорадника, удружења приватних чиновника, удружења занатлија, трговинско-индустријска комора итд.[95] Акцијски одбори су одлучили да у октобру месецу приреде и велике протестне митинге грађана против Централе. Четрнаестог октобра одржана је демонстративна конференција зрењанинских грађана после негативног одговора Електричне централе. На том збору је дошло до врло жестоких иступа. Говорници су искористили „електрично питање“ у политичке циљеве.[96] Нападнуто је градско представништво као и Електрична централа. У Новом Саду грађани су самовласно приступили реализацији својих права. Проглас акционог одбора позвао је грађане да Електричној централи убудуће не плаћају „целу суму означену у рачуну, већ да им плате 37% мање“[97]

На великом протестном митингу грађана Зрењанина 21. октобра 1935 било је доста борбених говора. Један од говорника је темпераментно изнео „да је ово објава рата електричном друштву, а да је уједно сигнал за борбу против крупног капитала. Кукавица и бездушника у овом рату не сме бити. Са овог места ми им поручујемо нека се

пазе, јер ми ћемо и њима пронаћи лека. Сви сложно за наша права! Нека живи народна слога!"[98]

Грађани Зрењанина су овог пута најодлучније формулисали свој став и запретили бојкотом Централе; они су то називали штрајком против Централе, ако Централа до 1. новембра не удовољи њиховим захтевима. Пошто је Централа остала упорна, бојкот је у заказано време отпочео. „Осим неких изузетака, у свим кућама и локалима погашена су електрична светла а упаљене петролејске лампе и свеће... Излози радња мрачни су. Светлеће рекламе мрке, а у радњама на пулту прилепљене свеће... Прозори кућа мрачни су." [99]

Управа Централе водила је рат против штрајкача и ширењем дезинформација. Она је пустила вест међу грађане да се акцијски одбор распао. Због тога је тај одбор одржао ванредни састанак на коме је посебним прогласом обавестио јавност да ће у борби остати на свом месту и истрајати до краја. У прогласу се умољава грађанство „да у свом интересу издржи ову борбу, неједнаку и неравну, јер док ми не располажемо никаквим капиталом, штавише грађанство мора да набавља петролејске лампе и свеће, дотле нас електрично друштво туче парама које је од нас убрало и може да издржи дуже, али не може бити јаче од грађанства. Зато грађанство треба да издржи и да се не да завести никаквим злонамерним гласинама "[100] Усвојен је и предлог једног члана акционог одбора да се води строга евиденција штрајколомаца, чија ће се имена плакатирати по улицама и објављивати у штампи. По два дежурна члана по тој одлуци требало је да обилазе сваке вечери улице и да саветују штрајколомцима да се прикључе заједничкој акцији.[101]

Почетком децембра „Hiradó" обавештава своје читаоце да је обустављен електрични штрајк у Зрењанину и то с разлога што је градско представништво енергичним мерама приступило решавању питања електричне енергије, па се сматрало да је штрајк делимично постигао свој циљ. Али на крају тог саопштења стоји да се грађанство позива „да коришћење електричне струје сведе на минимум". [102]

Рат грађана и електричне централе тиме није завршен, он се пренео и у 1936 годину и представља друштвени феномен своје врсте који би заслужио посебно разматрање. На овом месту је с тим у вези довољно констатовати то да је и кроз ову акцију дошло до снажне антикапиталистичке и антирежимске манифестације и до широког окупљања разних социјалних слојева против крупног у овом случају иностраног капитала. Да је идеја јединственог антифашистичког фронта била блиска масама, то се и овом акцијом потврдило.

КАРАКТЕР И ПОЛИТИЧКА ПОЗАДИНА ВОЈВОЂАНСКИХ ШТРАЈКОВА

Обнављање класног рата, учесталост тарифних спорова и штрајкашких сукоба створили су атмосферу нелагодности и забринутости у круговима војвођанских индустријалаца. Новонастала ситуација „дала је Удружењу индустријалаца повода да се као послодавачка организација дубље заинтересује за узроке као и тенденције тих покрета. При томе је она могла констатовати да послодавци нису

за то дали ни формалног а ни стварног повода, јер радни услови нису били погоршани а нити наднице снижене. Пре би се могло констатовати да су ти поводи у предузећа убачени са стране, изван круга самог радништва дотичних творница. При томе је пресудну улогу играо захтев за склапање колективних уговора у коме су увек као битни и карактеристични услови били: захтев да се призна као једино надлежна односна професионална организација радника, као и да је она једино овлашћена да даје дозволу за упослење новопримљених радника. Познавајући значај колективних уговора, може се лако просудити важност, циљ и далекосежност оваквих захтева."[103]

Из тог документа се види да је Удружење индустријалаца сматрало да су организатори војвођанских штрајкова били комунисти. Представник овог Удружења то је потпуно јасно и рекао августа 1936. на бледској конференцији индустријалаца. Др Балабушић је тамо између осталог рекао: „У погледу честих индустријских штрајкова, могу нагласити да су они подстрекавани из иностранства. У руском листу „Известија" био је већ прошле године најављен цео вал штрајкова који су имали почети у Атини и раширити се преко Балкана на Француску. Тактика и држање коловођа код свих тих штрајкова свагда је једнообразна, штрајкови почињу и завршавају се тачно по истом обрасцу и калупу. У штрајковима се преговара најчешће са радничким повереницима, но они не могу потписивати споразуме, јер је њихова улога тачно прецизирана законом. Споразум потписује од стране радништва синдикална организација. Међутим са послодавачке стране постоји празнина, јер удружења индустријалаца не могу потписивати колективне споразуме... Данас радништво у штрајку нема појма шта управо хоће и жеље они који воде штрајкашки покрет — а они никад праву истину не кажу! Затим и само упошљавање радништва путем синдикалних радничких организација, која се клаузула често уноси у колективне уговоре је протузаконита. Законом су овлашћене једино опште берзе рада као установе за посредовање рада."[104] На истој конференцији И. Кавчић је дао паничну изјаву следеће садржине: „Стање које је створено последњим штрајковима је ванредно тешко Ми морамо у овим примерима говорити већ о анексији творница са стране радништва. Сматрам да је томе много крива и слаба организација индустрије... Потребно је да све сталешке послодавачке организације начине заједнички фронт према учесталим штрајковима... Државна власт треба да се са више воље и ауторитета умеша у штрајкове."[105] Инд. F. Schleimer је на Бледу изнео да: „Политичари убацују у народ чак и пароле као „дајте сељаку земљу а раднику творнице"."[106] Неки г. Сирц је саопштио „неколико карактеристичних парола и гласина које се убацују међу радништво, а према којима ће творнице бити конфисковане ако само радници издрже у штрајку шест недеља. Г. др Балабушић потврђује да су исте пароле убациване и међу радништво Беочинске творнице цемента, приликом последњег штрајка."[107]

Секретар Индустријске коморе из Београда С. Поповић био је такође врло одлучан у процени ситуације: „Не треба да се заваравамо, ово изнето питање је врло важно и врло крупно, а досадашње

његове манифестације у виду учесталих штрајкова тек су почетак почетка, тако да се сваком далековиднијем индустријалцу поставља већ сада питање даљег опстоја индустрије под оваквим тешким приликама. Ми треба да смо начисто с тиме да иза радничких и штрајкашких организација стоји подземни уплив агената из иностранства. Пример штрајкача код Тивара којег је неколико минута после почетка објавила московска радио-станица, доказује нам да ту морају постојати извесне везе. Фондови за одржавање штрајкова долазе опет преко Беча, али је њихова провенијенција и сувише уочита... Према послодављима поставља се код сваког штрајка једнодушни блок — управо фронт, док послодавци према томе фронту немају оне једнодушности и повезаности која би ту била потребна. Потребно је створити фронт према фронту. Једнодушност и солидарност послодавачких интереса мора постојати пре свега. Попуштање послодаваца и утврђивање минималних надница значиће само почетак општег слабљења њихових интереса. Када се покрене социјално питање у нашој индусгрији, захтеви радништва ће бити сваким даном све већи, јер када се једном покрену та питања онда их више није могуће зауставити."[108]

Југословенски комунисти су и против воље С. Поповића социјално питање покренули и ставили га на дневни ред својом политичком и штрајкашком активношћу. Да су и у Војводини иза тих покрета стајали комунисти, за то имамо још доказа. Ради се о једном поверљивом документу који је Удружење индустријалаца под насловом „Политичка позадина радничких покрета (штрајкова) у Зрењанину, Вршцу и тд." поднела бану Дунавске бановине Пауновићу 28. децембра 1935 године. Пошто се ради о до сада необјављеном а ванредно интересантном и поверљивом документу, цитираћемо га скоро у целости: „Учестали радnички штрајкови као и остали покрети радништва на подручју овог Удружења дали су му повода као послодавачкој организацији, да се дубље заинтересује за настојања и тежње радништва, за мотиве и тенденције тих покрета, а то тим пре и више што од стране послодаваца није било нити формално а нити стварно повода за исте, јер радни услови нису погоршани а нити наднице снижене. Удружење је одмах у самом почетку овог испитивања са изненађењем констатовало да нарочито у већим центрима Баната постоји раширен и добро организован раднички покрет, коме је циљ не побољшање материјалног стања радништва него ширење, стварање незадовољства у њиховим редовима, и то не само против послодаваца, већ и против данашњег привредног и економског поретка па и против државе.

Овај покрет, иако представљен у нашој дневној штампи као локалног карактера, узео је шире размере и већ је обухватио све веће вароши Баната и то првенствено Петровград, Вел. Кикинду, Вршац. У свим овим местима покрет показује исте тежње, циљ и средства своје делатности, тако да оправдано постоји озбиљна бојазан од последица које овај раднички покрет може да има. Ова бојазан од последица овог радничког покрета евидентна је када се узме у обзир циљ покрета и социјална убеђења и прошлост људи

који се налазе на челу истог. Мање-више у свим радничким организацијама налазе се на челу само они радници који су били осуђивани и издржали казне затвора од 3—8 година ради комунистичке пропаганде, као што су Вереб Золтан, Бишоф Никола, Полингер Петар и други познати комунистички агитатори из Петровграда. Из ове чињенице и радничког држања и поступака, како индивидуалних тако и заједничких, који за сада долазе до изражаја у штрајку, спремању штајкова и разних бунтовних конферисања, очигледно се мора доћи до закључка о правој природи и циљу радничког покрета који намерним стварањем незадовољства у радничким редовима иде за бољшевизирањем индустријских и пољопривредних радника и има револуционарну тенденцију. Центар и вођство овог по државу и друштво опасног покрета је Повереништво радничке коморе у Петровграду, чији су чиновници Никола Кнебл и Јован Рајковић главни инспиратори не само овог покрета већ и стварни организатори штрајкова и подстрекачи радника на отпор према послодавцима, о чему постоји низ доказа. Радничка комора и њена читаоница служе за свакодневне састанке радника на којима функционери Коморе и друге вође радника упознају радништво с комунистичким доктринама, о раду, уређењу и благостању у Совјетској Русији, организовању радничких штрајкова, радничког отпора, па штавише и генералног штрајка. У организовању радничких штрајкова којих је до сада у Петровграду било три, видну улогу играла је увек Радничка комора. Чиновник Кнебл Никола тако далеко иде да лично пред вратима предузећа пописује и прети оним радницима који желе да раде. У Радничкој комори организују се радничке страже које врше дежурство пред предузећима, да би се онемогућио улазак у радионице оним радницима који хоће да раде, а тако исто прикупља се и дели новац штрајкачима... Повереништво Радничке коморе односно њени функционери, мада не спада у њихову надлежност, израђују нацрте колективних уговора који предвиђају у најблажу руку чудне, за послодавце апсолутно неприхватљиве услове. У таквим уговорима намењена је радничким организацијама нарочита улога, за које се захтева да их послодавци признају а на основу чега би једино оне биле овлашћене давати дозволу за упослење новопримљених радника. Унапред се зна да послодавци ниуком случају не могу примити такве услове, јер би то значило бољшевизацију предузећа; стога вође радника још пре почетка преговора с послодавцем прете организованим штрајком у случају неприхватања. На овај начин, пошто послодавац не може да прихвати све услове садржане у колективном уговору, радници почињу штрајк, а предузећа обавезна на лиферовање својих производа у одређеном року приморана су да узимају нове раднике из других места, те тако радници који су заведени од Радничке коморе на штрајк, остају на улици без посла и зараде да би постали незадовољнији и били бољшевизирани. Исти такав случај био је са септембарским штрајком о. г. у Новосадској фабрици шрафова и гвоздених конструкција, где су радници по наговору својих вођа... ступили у штрајк и затим сви изгубили своја места и остали на улици без посла... Из свега напред изложеног проистиче, да прави циљ ових

покрета и штрајкова јесте бољшевизирање радништва и стварање незадовољства..."

На крају овог акта Удружење моли бана да изволи наредити: „Инспекцији рада и управама полиције, да у општем интересу нашег друштвеног и привредног поретка благовремено посвете сву своју пажњу овом радничком покрету са чисто политичком позадином комунистичког обележја и још у почетку да га сузбију распуштањем односних организација, а да над радом Повереништва радничке коморе у Петровграду, односно његових функционера поведу истрагу и овој полузваничној на закону основаној установи онемогуће даље бољшевизирање радничких редова и ширење радничких немира, а кривце позове на одговорност. Удружење је слободно овом приликом указати и на појаву неколико мањих листова у северном делу Дунавске бановине, који излазе углавном на мађарском језику, и то првенствено на Népszava. Ови листови у својим економским рубрикама најчешће пишу о Совјетској Русији, степену рада, радничком благостању и сл., што се све нарочито радништву пружа као лектира."[109]

Овај документ јасно показује колики су значај придавали индустријалци Војводине штрајкашким и тарифним покретима који су се у другој половини 1935. године одвијали у нашој покрајини. И у њему, као и у раније цитираним ставовима индустријалаца, очигледна је тенденција да се ови штрајкови прикажу као штрајкови организовани од стране комуниста који имају чисто и искључиво политичку позадину без одређене економске подлоге базиране на беди радничких надница. Ми смо у првом делу ове студије довољно пажње посветили економским условима штрајкашких акција и сматрамо да смо дали довољно материјала да се ова очигледно тенденциозна теза капиталиста обори. Пошто је било тенденција и раније а има их и данас да се ти покрети оцењују као чисто економске акције лишене политичког садржаја — мислим ту пре свега на Крекића — настојали смо да и ово друго питање осветлимо одговарајућом архивском документацијом и материјалима из илегалне партијске штампе. Истраживања у вези с овом проблематиком била су скопчана с врло великим тешкоћама. Политичка организација која је натерана у илегалност нужно мора затирати траг своје делатности и камуфлирати своју активност до максимално могућих размера. Ићи за трагом такве илегалне организације и проналазити аутентична документа о њеној делатности, врло је тешка ствар. Ипак проучавање материјала са IV земаљске конференције, партијских пленума ЦК и партијске штампе из 1935 године, — а ми смо где год се то могло доста опширно и исцрпно цитирали најеклатантније фрагменте — јасно показује са коликом је пажњом, студиозношћу и промишљено Партија прилазила организовању штрајкашке акције путем изградње јединственог синдикалног фронта у земљи. Да је у томе имала ванредне успехе то смо, сматрамо, у довољној мери документовали. Присталице јединственог синдикалног фронта давали су одушке својим расположењима прихватајући партијску линију и кроз синдикалну штампу. У *Радничким новинама* појавио се читав низ чланака у којима се заговарало стварање синдикалног јединства. Опор-

тунистички синдикални вођи који су тврдоглаво одбијали прихватање јединственог фронта били су просто опседани захтевима својих организација активиста и чланова. Захукталост овог процеса уплашила је окорелог социјалисту издајника Крекића, те га је страх пред том појавом нагнао на то да својим рушилачким и издајничким ставовима да одушке. У вези с тим он је крајем 1935. писао:

„У радничку јавност је убачена једна парола која новајлијама у њему изгледа сасвим нова, а коју опет људи који су у радничком покрету остарели, познају као сасвим стару... То је парола „јединственог фронта" радника. Творци пароле јединственог фронта рачунају са наивношћу не само шире радничке масе, него и оних који врше функцију повереника у радионицама и одборника по организацијским секцијама и вишим управним телима појединих савеза. Забуну је утолико лакше унети (друкчије речено придобити те људе, п. м. Г. Ђ) у редове необавештених, што је основана и артилерија (у виду штампе као што је *Преглед, Светлост, НИН* и други листови) који картече пуњене експлозивом јединственог фронта разбацују са највећом активношћу "[110] А ти картечи су имали изванредан ефекат на терену код „наивних" људи, како класно свесне раднике назива Крекић. „У редовима наивних и добронамерних мисли се да се обрела нека нова спасоносна идеја... За масу у злу онеспокојених радника то би требало да буде јединствени фронт. Годинама живот радника лежи на најнижој основици. Маси деморалисаних радника јединствени фронт треба да послужи као утопљенику колут спасења на узбурканој пучини. И синдикалним форумима радничког покрета почели су да пристижу, у виду зборских резолуција или седничких закључака, захтеви за формирање јединственог фронта као фронта спаса, Нојевог ковчега који радничку класу треба да изведе на брдо Арарат."[111] Ето то је оно, што је Крекића нагнало на то да свој духовити и луцидни чланак напише и да се упиње из петних жила да „наивне" људе спасе заблуда и одврати од тога да се прихвате „колута спаса". У наставку овог чланка Крекић доказује да је парола јединственог фронта парола комуниста, да је она неостварљива. „Не помаже даклем никакав јединствени фронт него помоћ може да дође само преко снажних радничких организација."[112] Крекића нарочито притом узбуђује још једна ствар, а то је да комунистичка штампа „препоручује радницима да улазе у УРС-ове синдикате и прича о „освајању" ових синдиката."[113] И он сав узбуђен безазлено узвикује: „Од кога то треба да синдикални раднички покрет буде освојен?" И у страху да то свима читаоцима не постане одмах јасно, да управо од њега и њему сличних издајника треба тај синдикат освојити, Крекић патетично грми: „Кад је већ сада и одувек био и остаје само раднички. И коме треба да буде предат као прћија када буде освојен од — радника? Све су то бесмислице."[114]

Али узалудно је било панично упињање овог издајника. Јединствени фронт се стварао ако не одозго — јер су то Крекић и компанија одбијали — али у сваком случају одоздо, а то је и било најбитније. То се тврди и у *радничким новинама* у једној анализи стања синдикалног фронта у протеклој 1935. години. У том чланку се

износи да је тарифна штрајкашка борба „довела и до најпотпунијег стапања свију класно борбених јединки у јединствен покрет. Без крупних речи и дирљивих сцена извршено је то јединство у радионицама, фабрикама, на грађевинама, свугде где радници постоје, оно је спроведено и то је најсигурнија залога будућег успеха."[115]

Врло су значајне за разумевање третираног проблема и оцене које је друг Е. Кардељ недавно дао о тим покретима. „Ти симптоми (распадање шестојануарског система, п. м. Г. Ђ.) су уједно указивали и на смер који треба да заузме наша политика. А то више није могла бити политика усамљене борбе Комунистичке партије против режима под паролом непосредне припреме на оружани устанак, него једино политика истрајне и најшире активизације народних маса на свим подручјима друштвеног живота у борби за демократска права и за свакидашње економске и социјалне захтеве радног народа. У тој акцији Партија се могла борити за остварење и јачање најширег народног покрета, на челу са радничком класом, за демократска права и за одређене непосредне економске и социјалне циљеве као први корак у борби за остварење перспективе демократске владе радног народа и социјалистичке револуције. У наставку друг Кардељ каже: „Био је постављен принцип да комунисти било у предузећима, било у организацијама, морају бити водећа снага у развијању овакве активности каква одговара тежњама, захтевима и жељама маса. На тај начин су комунисти брзо повратили утицај на економске битке радничке класе и добили снажне позиције у установама и организацијама. Комунисти су организовали и водили читав низ мањих и већих штрајкова и других економских акција... Под утицајем комуниста стварали су се легални или илегални акцијски комитети који су и мимо официјалних синдикалних организација, а понекад чак и против њихове воље, организовали економске акције радничке класе. Наравно у условима шестојануарске диктатуре сваки штрајк је аутоматски добијао и политички карактер, јер је увек наилазио на отпор не само капиталиста него и државне власти. Зато је сваки, па и најмањи економски успех у тим акцијама још више јачао углед илегалне Комунистичке партије... Све ове и многе друге акције те врсте поново су вратиле радничкој класи веру у сопствене снаге и у своју способност за борбу против диктатуре и њеног притиска. Партија је тада веома ојачала своје позиције јер и поред тога што је била илегална, свако је знао да је она организатор тих акција."[116]

Сама околност наглог, изненадног, скоковитог развоја штрајкашког покрета у Војводини и Југославији, поред неодрживог стања у коме се налазила радничка класа, има се без сумње приписати енергичном, смишљеном, планском раду Компартије. У односу на ранију штрајкашку борбу покрет од 1935. године има једну изразиту карактеристику, а то је навални карактер тих штрајкова, из чега следи да је радничка класа под руководством своје револуционарне авангарде путем успешних штрајкашких и тарифних акција успела не само да спречи даље опадање својих надница, већ да их и поправи и да своје тековине трајније гарантује путем колективних уговора. То је значило прелаз на виши степен класне борбе — пре-

лаз из одбране у навалу. Захтевање синдикалних слобода и синдикалне берзе рада значило је велики корак напред према ранијим штрајкашким програмима и представљало је зрелије и савршеније борбено иступање маса Притом нужно је истаћи да успеси штрајкача нису представљали искључиву тековину самих штрајкача; него су они утицали на општи положај радника, јер су послодавци у страху од даљих акција мењали и кориговали свој став. Даље обарање надница престало је, а познати крути, негативни став индустријалаца по питању законског регулисања минималних надница промењен је већ на конференцији на Бледу. То се види из иступања И. Кавчића. „Зато се не могу сложити са мишљењем г. др Стеве Поповића који предлаже да не треба чинити уступке радништву и сматра да је такав став предратан и анахроничан за данашње прилике."[117] Овај принципијелни пристанак на законско регулисање минималне наднице средином 1936. није био изузетан став једног индустријалца, већ је тај став једногласно прихваћен на Бледу. Скоро да звучи невероватно, али је факат да је до тога стварно дошло. У репортажи са Бледа дословце стоји: „Председавајући г. Владимир Арко ставља на гласање питање ко је у начелу за а ко против минималних надница, па се конференција изражава једногласно за минималне наднице."[118] Тако је сама стварност и овог пута недвосмислено доказала правилност става пролетера да закони који иду у корист радника никад нису и не могу бити последица неке увиђавности капиталистичких израбљивача, већ да се до њих може доћи само тако ако се буржоазија масовним борбама присили да их изда и примењује.[119]

Масовна борба пролетаријата Војводине и Југославије спречила је буржоазију у њеном настојању да радничке наднице и даље обара, нагнало је властодршце да наставе са радом на социјалном законодавству и кроз те успехе челичила свест о сопственој снази и уверење да је пролетаријат Југославије способан да изврши своју историјску мисију, да обори капиталистички поредак и приступи величанственом задатку изградње бескласног друштва.

НАПОМЕНЕ

[1] Социјални архив. Бгд., 1935. бр. 11—12, стр. 181. — Извори на основу којих је ова табела својевремено израђена (годишњим извештаји Инспекције рада) врло су непоуздани, јер је инспекција давала извештаје само о штрајковима код којих је интервенисала, а и код тих је често намерно или из нехата давала нетачне податке. Управо због тога из ове табеле се не може добити једна адекватна слика о величини штрајкашког покрета уопште, али се из ње у довољној мери може назрети кретање плиме и осеке овог покрета у разматраном периоду.

[2] Б. Крекић, Раднички штрајкови 1936. Бгд., стр. 17.

[3] Експозе Д. Цветковића пред Финансијским одбором Народне скупштине. Социјални архив, год, III, Бгд., бр. 1—2 стр 4.

[4] Ibidem.

[5] ИА АПВ, Фонд Дун. бан. VI, No 44400|1935.

[6] ИА АПВ, Фонд Удружења индустријалаца Новог Сада (убудуће УИНС), број 2495/1933.

[7] ИА АПВ, Фонд Трговачко индустријске коморе Новог Сада (ТИКНС), Ф VII 3/1934.

[8] Ibidem.

[9] Пролетер, 1935, број 2—3.

[10] Ј. Цази, Комунистичка партија Југославије и синдикати. Култура, Бгд., 1959, страна 57—58.

[11] Мома Марковић — Иван Лаћа, Организациони развитак Комунистичке партије Југославије (СКЈ). Култура, Бгд., 1960, страна 58.

[12] Наша тактика у синдикатима. Пролетер, 1935, број 2—3.

[13] Ibidem.

[14] Ibidem.

[15] Ibidem.

[16] Историјски архив ЦК КПЈ. Том II, стр. 346.

[17] УРССЈ 1934—1937. Види реферат „Положај синдикалног покрета".

[18] Донет као прилог 2. Правилнику о хигијенским и техничким заштитним мерама у предузећима.

[19] Извештај о раду, привредној ситуацији и положају радника и намештеника Србије у год. 1932—1936. Издање Радничке коморе у Београду 1938, стр. 194.

[20] ИА АПВ, Фонд ТИКНС Ф VII/3, No. 4717/1935.

[21] ИА АПВ ТИКНС, број 1277/1938.

[22] Нови валови штрајкашког покрета. Пролетер, 1935, бр. 7—8.

[23] Ibidem.

[24] ИА АПВ, Фонд Дун. бан. VI No. 40428/935.

[25] Извештај Инспекције рада Краљевине Југославије по њиховом пословању у 1935. години. Бгд., 1937, стр. 128—129

[26] Девавари Ђ., Штрајк у фабрици „Фако". Суботица, 1958, стр. 4.

[27] Дан, 12. јула 1935.

[28] Ibidem.

[29] Ibidem.

[30] Ibidem.

[31] Девавари, Цит. дело, стр. 48.

[32] Радничке новине, 30. X 935.

[33] ИА АПВ, Фонд Дун. бан. VI, No 39150/1935.

[34] Радничке новине, 30. X 1935.

[35] Népszava, Суботица, 13. X 1935.

[36] ИА АПВ, Фонд Дун. бан. VI, No. 38477/1935.

[37] Ibidem.

[38] У фабрици цигала индустријалца Г. Сарваша запослена су као стални радници и деца од 11 до 15 година која добијају 3 динара наднице, — Дан, 16. VIII 1935.

[39] Педесет пет радника у фабрици цигала Ујвари Адолф ступило је у штрајк. Дан, 27. VIII 1935.

[40] Ibidem.

[41] Индустријалац г. Шандор Сарваш понудио је радницима који су ступили у штрајк повишење наднице за 3 динара. Дан, 29. VIII 1935.

[42] Ibidem.

[43] Радници Новосадске фабрике шрафова обуставили рад. Правда, 5. IX 1935.

[44] Државни архив среза Нови Сад. Фонд Новосадске фабрике шрафова. Колективни уговор од 10. VIII 1935.

[45] Ibidem.

[46] Munkabeszüntetés a Noviszádi csavar és vasgyárban. — Népszava, 22. IX 1935

[47] „Vas és fémmunkás sztrájk" — Népszava, 20 X 1935.

[48] ИА АПВ, Фонд Дун. бан VI, No. 38551/1935.

[49] Уједињени синдикати, 1935, број 11 и 12, стр. 205.

[50] Наши недостаци у раду око организација штрајкова. Срп и чекић, септембар —октобар 1935.

[51] ИА АПВ, Дун. бан VI, No. 38339/1935.

[52] Радници у офанзиви за већи комад круха. Пролетер, 1936. бр. 2, 3, стр. 4.

[53] Reggeli ujság, Нови Сад, 8. септембра 1935.

[54] ИА АПВ, Дун. бан. VI, No. 38339/1935.

[55] Napló. Суботица, 10. IX 1935.

[56] Правда, 13. X 1935.

[57] ИА АПВ, Дун. бан VI, No. 43701/1935.
[58] ИА АПВ, Дун. бан. VI, No. 38718/1935.
[59] Ibidem.
[60] Извештај инспекције рада Краљевине Југославије о њеном пословању у 1935. год. Бгд., 1937 стр. 128.
[61] Радничке новине, 3. октобра 1935.
[62] Ibidem.
[63] Радничке новине 25. X 1935.
[64] Штрајк кројачких помоћника у Руми. Дан, 26. XI 1935.
[65] Győztes strájk — Népszava, 10. XI 1935.
[66] Népszava, 4. XI 1945.
[67] Дан, 23. XI 1935.
[68] ИА АПВ, Дун. бан. VI. No. 48260/1935.
[69] Ibidem.
[70] ИА АПВ, Дун. бан. VI No. 37978/1935
[71] Ibidem.
[72] Népszava, 12. I 1936.
[73] Ibidem.
[74] Népszava, 19. I 1936.
[75] Népszava, 6 II 1936.
[76] Hiradó, Петровград, 12. XII 1935.
[77] Népszava, 3. XI 1935.
[78] Радничке новине, 29. XI 1935.
[79] Népszava, 8. XII 1935.
[80] Нови валови штрајкашког покрета. Пролетер, 1935. број 7, 8.
[81] Радничке новине, 13. XII 1935.
[82] ИА АПВ, Дун. бан. VI, No 48913/1935.
[83] Ibidem.
[84] Радничке новине, 13. XII 1935.
[85] Обнова, Петровград. 5. I 1936.
[86] ИА АПВ, УИНС бр. 4/2, I 1936.
[87] ИА АПВ, УИНС бр. 4584/1935.
[88] Ibidem.
[89] Радничке новине, 13. XII 1935.
[90] Áll a sztrájk, Népszava, 8. XII 1935.
[91] Радничке новине 17. I 1936.
[92] ИА АПВ, УИНС бр. 123/11. I 1936.
[93] Радничке новине, 17. I 1936.
[94] Потровградски грађани енергично траже снижење цена електричној струји. Дан 3. X 1935.
[95] Акција за појефтињење струје се проширује Дан, 6. X 1935.
[96] Дан, 15. X 1935.
[97] Дан, 20. XI 1935.
[98] Петровграђани су објавили рат Електричном друштву. Дан, 22. X 1935.
[99] Бојкот Електричне централе у Петровграду. Дан, 5. XI 1935.
[100] Ibidem.
[101] Ibidem.
[102] Hiradó. 3. XII 1935.
[103] ИА АПВ, Фонд ТИКНС. Извештај управе УИНС о стању индустрије на њеном подручју у 1935. год., стр. 14.
[104] Конференција представника Секретаријата индустријских организација и индустријалаца одржана на позив централе индустријских корпорација Краљевине Југославије 23. августа 1936. на Бледу. Бгд., 1936. Посебан отисак и репортажа „Индустријске одбране". Репортажу извршио Стеван Станишић. Стр. 36 и 37.
[105] Исто, стр. 38.
[106] Исто, стр. 41.
[107] Ibidem.
[108] Исто, стр. 25, 26, 27.
[109] ИА АПВ, Фонд ТИКНС Ф VII-3, No. 4717/1935.
[110] Б. Крекић, Јединствени фронт. — Уједињени синдикати, 1935 бр. 9—10. Страна 135.

[111] Исто, стр. 136.
[112] Ibidem.
[113] Исто, стр. 138.
[114] Ibidem.
[115] Синдикат у прошлој години. Радничке новине, 10. I 1936.
[116] Е. Кардељ, После двадесетпет година. Борба, 11. X 1959.
[117] Цитирано дело под тачком 104, стр. 38.
[118] Исто, стр. 45.
[119] Пролетер, 1935. број 2, 3, стр. 9.

Љубица С. Јанковић

ИГРАЊЕ ЗА МРТВЕ У ЈУГОСЛАВИЈИ

О самртним обичајима Јужних Словена и Турака, као и о вампирима, писао је у више махова етнолог, фолклориста и културни историчар Тихомир Р. Ђорђевић.[1] И у његовој рукописној заоставштини има радова о смрти и загробном животу у народном веровању.

У овом чланку осврнућу се на материјал своје пок. сестре и сарадника Данице С. Јанковић и свој о играма, игрању, игранкама, орској музичкој пратњи и орским обичајима који се у неким крајевима Југославије намењују умрлима.

Као траг општесловенских обичаја из претхришћанских времена који су вршени приликом погреба и који се спомињу у руским споменицима од XI XII века под именом тризна (Нидерле),[2] сматра се *Жалостиво коло* које се до недавно изводило у Босни и Херцеговини. Од овог кола остала је само једна песма у Купресу: „Кад ја умрем, укопај ме мајко". У околини Сарајева о Задушницама Српкиње су палиле свеће на гробовима својих покојника, кадиле их тамјаном, давале им подушја, тужиле и кукале, и напослетку играле изван гробљанске ограде.[3] И на зборовима, жене и девојке изводиле су „Жалосно коло" и тужиле над капом онога ко је насилно убијен.[4]

У основи *Жалостивог кола* може се уочити познати етнокореолошки типски склоп: 2 (или 3) корака на једну страну, 1 корак на другу страну. И обратно: 1 корак на једну страну, 2 (или 3) корака на другу страну. Тај тип игре, веома распрострањен у Европи, Азији и Северној Америци и бескрајно вариран[5] на своме недогледном путу кроз време и простор мења и друштвену функцију удружујући се у разноврсне сврхе са разним обредима, обичајима и мелодијама, а изводи се и немо, без икакве музичке пратње. Занимљиво је да у Југославији то коло махом почиње и претежно се креће надесно, мада може бити и обратно: у *Жалостивом колу* то бива налево. Народна песма *Женидба Милић барјактара* говори како сватови:

Наопако коло поведоше
За душицу лијепе ђевојке.

Овде је потребно учинити једно поређење. У своме допису из Индије под насловом „Једна жена је умрла", Ненад Ставјел описује погребно играње приликом спаљивања тела у племену Тода, које почиње исто тако налево: корак лево- два корака десно, с ноге

на ногу уз тихо певање мушкараца „рао, ао, ао...," док жене спремају јела од меда с бутером и неким биљкама.[6] Играње које у Тода почиње улево, показује сродан тип *Жалоштивом колу* само са обрнутим типским склопом, слично призренском типу игре *Подуна, мори, подуна.*[7]

У северној Далмацији Срби у разним приликама играју налево своје живе игре чији је типски склоп корака и праваца кретања исто тако сродан типу *Жалоштивог кола.* У северозападним крајевима Југославије уопште је чешћи случај да се игра налево и када се не жали. У северној Далмацији значајно је, међутим, да *Косовску игру*[8] кад играју у развијеном (отвореном) колу изводе немо некад због бржег темпа, некад због жалости за умрлима (кад „кају" некога).

Траг *Жалоштивог кола* може се наћи и у Србији у околини Ужица где има насељеника из Херцеговине. У колу се жали и на саборима у Санџаку. Исто тако на планини Копаонику према санџачкој страни, на седам километара од Руднице, на сабору о Великој Госпођи, 28. августа, жене са црним марамама на главама, загрљене образују полукружна кола на једној чистини, па, повијајући се с десна на лево, заокружују запаљену свећу или кандило и погачу, или импровизирани гроб са крстачом и венцима. И док у другим колима омладина весело поцикује, а са оближње цркве звона звоне, ожалошћене жене истовремено наричу за својим скорашњим покојницима прво једна по једна, а после све заједно, њишући се мирно налево. Тако до ручка. Онда се помешају жене које жале са онима које се веселе, простру нешто по трави, па заједно ручају.[9]

У ваљевским селима мртвима се намењују разне игре. У Причевићу на вашару поред гробља, играло је за мртве засебно мешовито коло које се иначе изводи и у другим приликама, уз гудачке и дувачке инструменте, или уз виолину и хармонику. Кад коло стане, пију за душу па опет играју за покојнике. На истом простору крај гробља други играчи образују кола која се не намењују за покој душе.[10]

У Лазаревцу пре другог светског рата о Задушницама пре подне ишло се на гробље, делило јело и пиће и напијало се. Увече је приређивана у кафани или „селској кући" игранка[11].

По усменом сазнању[12] у Срему се игра за мртве али нам недостају директни подаци. Вук Караџић у *Српском рјечнику* код речи д р у ж и ч а л о говори о самртним обичајима и о игрању на побусани понедељак (други понедељак по Ускрсу), што може бити у некој даљој вези са култом предака: „У Сријему говоре р у ж и ч а л о, а у Банату п о б у ш е н и п о н е д е љ н и к... На дружичало иду људи (а особито жене) прије подне на гробље те побушавају гробове од оне године, дијеле за душу, и попови чате молитву и спомињу мртве. На некијем мјестима (као нпр. у Неготину и Ршави) скупе се момчад и дјевојке послије подне на једно мјесто, па играју и д р у ж и ч а ј у с е (понајвише мушко с мушкијем, а женско са женскијем) тј. оплету вијенце од врбовијех младица, па се скроза њих љубе и мијењају јаја (шарена и црвена), па послије промијене и вијенце (метнувши их једно другоме на главу) и закуну се да ће бити мушкарци п о б р а т и м и а женскиње д р у г е (Власи кажу к у м а ч а) до оно

доба године. Такови се побратими и друге по том пазе ону сву годину као браћа и сестре, и у различитијем играма и збиљскијем свађама помажу једно другоме. Кад опет дође дружичало, онда се гдјекоји понове, а гдјекоји оставе." На побусани понедељак у пожаревачком крају (село Дубравица) врши се обичај другаричење на игришту. По две или више друга које ће се те године дружити, другариче се на тај начин што се свака окрене и пољуби са другом кроз врбов венац и све то понови још два пута. Мисли се да је обичај пренесен из Баната [18] Можда ће коме од војвођанских радника поћи за руком да нађе више материјала о игрању за мртве у Срему и Банату.

О Заветини, Спасовдану и Тројицама у Крепољину на Млави намењују се храна и разне игре за покој душе умрлих, а у колу се држе свеће. Тај обичај се зове Помана.[14]

За мртве се тамо игра и крај ватре и преко ње прескаче — обичај који врше и Срби и Власи и који се зове Привељ. Некада је то била заједничка сеоска ватра; у последње време свака кућа ложи ватру за себе и намењује своме покојнику. Том приликом се и јело подели за душу. Присутни се држе за појас, а сваки ожалошћени има свећу у руци, али не игра. Леса играча обиграва ватру док је висока. Када се ватра притаји, на коловођину команду тојагом прескачу је да би избегли ударац. Специјалне игре за ту прилику нема: као храна, свако коло може да се намени мртвима.[15]

У Црној Гори, у племену Паштровића,[16] жене, држећи се за руке као у колу, клањају се над покојником и запевају. У неким црногорским крајевима мушкарци, приближујући се одру умрлога, лелечу и одскачући изводе покрете у ритму.

У Словенији се посмртно играње изгубило. У литератури се помиње да се у процесији за мртве играо долењски Вртец,[17] а Овртеница[18] се изводила око округлих могила, те би се по томе могло претпоставити да је била намењена умрлима.

У народним играма и орским обичајима има остатака свечаности које су се вршиле на погребима хероја и на прославама у духу култа предака, у оквиру обредне потпуности.[19]

Из овог прегледа играња за мртве у разним крајевима, може се закључити да специјалан тип игре за покој душе у Југославији не постоји. Етнокореолошки типски склоп *Жалостивог кола* изводи се и у другим, веома различитим и веселим приликама у безбројним варијацијама, са различитим друштвеним функцијама. То је, у ствари, универзалан тип игре. Чак и играње наопако, тј. налево, не мора увек бити везано за подушја и самртне орске обичаје, већ локално или регионално одомаћено.

Као што је раније поменуто, и игре које у погледу броја корака и праваца кретања имају другу типску структуру, нарочито оне које су највише распрострањене или тренутно највише популарне на другим игранкама, могу се исто тако наменити мртвима и везати за даће.

Облици у којима се јавља играње за мртве *нису само поворке неповезаних играча*, већ могу бити и отворена, полукружна или змијаста *кола разређено повезаних играча*, и *лесе збијено повезаних играча*.

У стилском и техничком погледу игра се мирно, са повијањем тела. Али у Крепољину се и кола за мртве, у Лезаревцу играна о Задушницама, изводе као у другим приликама.

Од орских песама за *Жалостиво коло*, као што смо видели, остала је у Купресу само једна песма. У другим крајевима тужбалице и нарицаљке певају се како у колу, тако и изван кола, штавише, одлике покојника се и у прози набрајају.

Што се тиче музичке пратње, ако је вокална, може бити и parlando тужење и нарицање; ако је инструментална, онда су то орске мелодије у најразноврснијим тактовима и ритмовима, које су и у другим приликама у локалној употреби, али се на погребу, подушјима, и неким игранкама, могу и умрлима наменити.

Немо играње, као што смо видели, рећи је начин народног изражавања жалости у Југославији.

НАПОМЕНЕ

[1] Ljubica i Danica S. Janković, Gradja o životu i radu Tihomira R. Đorđevića i Spisak štampanih radova njegovih, Bilten Instituta za proučavanje folklora, Sarajevo, sv. 3, 1955, стр. 183—196. Бројеви из назначеног Spiska...: 59, 632, 654, 664, 669, 682, 684, 703, 704, 718 односе се на Ђорђевићеве радове о самртним обичајима. — Тихомир Р. Ђорђевић: Вампир и друга бића у нашем народном веровању и предању, Београд, 1955, Српска академија наука, књ. LXLI, књ. 30.

[2] По М. Филиповићу: Трагови старословенске тризне код Јужних Словена (Трећи конгрес фолклориста Југославије, Цетиње, 1958, стр 335—336) назив тризна за старословенски погребни обичај у вези је са изразом трзан или трзиа што значи ледина, шири простор, чистина на којој се обичај тризна вршио, обично изван гробља. Јакоб Грим, међутим, каже да тризна означава утакмичке витешке игре које су се вршиле приликом спаљивања тела код многобожачких Словена. По Borisu Orelu: Mitos o mostu, стр. 88 (France Marolf: Tri obredja iz Bele Krajne, Ljubljana. 1936).

[3] Опис Жалостивог кола у чланку J Dopudje: Narodne igre Kupreškog polja, Bilten Instituta za proučavanje folklora, Sarajevo 1953, br. 2, стр. 163—168.

[4] Batić i Delić, Igre sa sijela i zbora u Gornjoj Hercegovini, Glasnik Zem. muzeja B. i H. Sarajevo, 1905, стр. 56.

[5] Danica S. Janković and Ljubica S. Janković: Serbian Folk Dance Tradition in Prizren. Ethnomusicology vol. VI, Nr 2, May 1962, стр. 120—123, 124.

[6] Политика, 23. новембра 1961. г. — Види и: Curt Sachs, Histoire de la Danse, Paris 1938, Gallimard, стр 97.

[7] Љубица и Даница С. Јанковић Народне игре, II књига, Београд, 1937, стр. 102—103, 159, — Види под 5, стр. 120—121.

[8] Љ. и Д. С. Јанковић: Народне игре, VII књ., стр. 179—180, Београд, 1952. Просвета.

[9] Према сазнању од професора Јулије Бошковић и учитељице Руже Радоњић у мају 1959. године у Београду.

[10] Према казивању Димитрија Зарића у Београду, маја 1963. године, који је то посматрао 1927. г.

[11] Према казивању Ивана Вукића и Јанка Станковића у Лазаревцу, августа 1940. г.

[12] Од Анице Зарић из Шајкаша код Титела, 1963. г. у Београду.

[13] Часопис Караџић који је уређивао Тихомир Р. Ђорђевић, год. I, децембар 1899, стр. 271.

[14] Љ. и Д. С. Јавковић: Народне игре, VII, Београд, 1952, стр. 110.

[15] Наведено дело, стр. 109—110.

[16] Вук С. Караџић, Српске народне песме, књ. I, Београд, 1891, стр. 90.

[17] Iko Otrin: Oblikі slovenskih ljudskih plesov. Трећи конгрес фолклориста Југославије у Црној Гори, 1958, стр, 305.

[18] Исто.

[19] О томе се говори у другом раду, у коме указујемо и на култ предака у Његошевом Горском Вијенцу: Љубица и Даница С. Јанковић, Прилог проучавању остатака орских обредних игара у Југославији, Српска академија наука, књ CCLXXI, Етнографски институт, књ. 8, стр. 22, 29, 46—47.

ИМЕНА ОБРАДИВОГ ЗЕМЉИШТА ОТКРИВАЈУ УВЈЕТЕ МАТЕРИЈАЛНОГ ЖИВОТА И ОСНОВНЕ ЖИВОТНЕ ИНТЕРЕСЕ ПОЉОПРИВРЕДНОГ СТАНОВНИШТВА

ПРИЛОГ ЕКОНОМСКО-ХИСТОРИЈСКОМ ИСТРАЖИВАЊУ МАЛЕ ТОПОНОМАСТИКЕ СЛАВОНИЈЕ 18. И 19. СТ.

Мало се зна о конкретним елементима материјалне културе, која чини подлогу живота становништва села у даљој прошлости. Мало се зна о конкретним увјетима материјалног живота сељаштва у прошлости. Садржај материјалне културе села у прошлости, а то значи све оно што одређује како је сељак живио, помоћу чега и како је радио, шта је јео (која му је основна храна била), шта је облачио, шта је за њега у неком периоду времена представљало најважнију употребну вриједност у појединим областима живота, који је од пољопривредних производа имао у неком времену прворазредну прометну вриједност, какво је и колико било учешће сељака у акумулацији из пољопривреде, у шта је сељак ту акумулацију трошио, — све су то проблеми аграрне хисторије подједнако дальих, ближих, па до најскоријих периода времена.

Литература даје о томе мало обавијести. Мало је писаних споменика који непосредно разоткривају садржај материјалног живота села и сељаштва, посебно у оном дијелу, који се односи на репродукцију и акумулацију. Писани документи, који су постојали и који су сачувани, чине то само врло дјеломично, највише посредно и у највећој мјери класно субјективно, а то значи са становишта интереса оних, који су документе писали, писати знали или писати морали односно за чије потребе и у чијем интересу су документи писани.

Оставимо ли по страни период у коме савремена организирана статистичка служба настоји систематски захватити квантитативне елементе из живота села и сељаштва и пољопривредне производње те тржишне реализације вриједности пољопривредних производа (а који период има објективно више увјета за пружање слике материјалне културе села и економских интереса сељаштва), све раније раздобље стоји у тами.

Хиљадугодишња владавина феудализма са, у стољетним периодима не битно мијењаним, аграрно-економским и аграрно-техничким односима на селу, оставила је само на неким подручјима одређених организационих облика феудално кметских односа, тек из задњих стољећа, из 18. и 19 ст., а то значи из периода завршнице феудализма, нешто више података из докумената пословне природе о увјетима материјалног живота села и сељашгва. О тим увјетима посебно систематизирано говоре пословне књиге феудалних велепосједника на подручјима Југославије, који су били у границама бивше Хабсбуршке монархије.

Феудални земљопосједници су обавезно и пословно нужно водили посебне пословне књиге за регистрирање пословних односа са кмето-

вима. То су чинили у највећој већини веома брижљиво, јер су те књиге служиле за евиденцију и контролу велике множине ситних, на кметска господарства расутих примања феудалаца од кметова. Те књиге дају значајне податке за истраживање материјалних увјета живота феудалног села. Подаци које они дају су конкретни, материјалне и квантитативне природе. Они говоре о величини и структури сељачких (кметских) господарстава обзиром на разне категорије земљишта, о величини и структури оног дијела кметске ратарске производње који је био оптерећен феудалним подавањима (то је у првом реду производња житарица), о величини виноградских површина и производњи грожђа односно вина итд. Сачуване пословне књиге и списи властелинстава на југословенским подручјима, која су била у саставу Аустро-Угарске у 18. и 19. ст., књиге и пословни списи посебно из тог раздобља, дају слику квантитативних релација основних елемената материјалне подлоге живота сељака-кметова са тих подручја. Подаци у овим књигама и списима су реални и релативно максимално могуће точни, јер се чињенично стање наведено у њима установљавало на оштробридој линији сукоба основних материјалних интереса властелина као феудалног власника земље и сељака-кмета као обвезника многобројних, на ситна појединачна давања расутих, у укупном износу по једном кметском господарству релативно великих, феудалних дажбина.

Властелинима је било у интересу да захвате све изворе феудалних подавања на једном кметском господарству у пуној њиховој величини. Кметовима је било у интересу да прикрију што је могуће више од броја и величине тих извора. Без обзира на интересе једне и друге стране и околност да је кметовима успјевало да прикрију дио производње жигарица, духана, грожђа, грахорице и др. или грла стоке, ове књиге представљају документе од највеће вриједности за истраживање и вриједновање материјалног живота кметског села, прво, због непосредности података о квантитативним земљишним односима и друго, због обиља посредних података о материјалним увјетима живота кметског села и сељака-кметова. Једне од ових књига, које садрже основне податке о земљи, земљишне књиге (Libri funduales) и разне књиге о закупу земље (Libri arendae, Libri terrarum censualisticarum, Instrumenta incassatoria terrarum censualisticarum dominalium, Protocolla terrarum arendanalium итд.) садрже податке о именима земљишта, називима земљишних честица у експлоатацији кметова. Та имена стварношћу свога садржаја и конкретношћу значења говоре с једне стране о мисаоном свијету оних који су та имена земљишним честицама надијевали, а с друге стране о предметима њихових материјалних интереса.

Имена су земљишту давали обрађивачи и власници земљишта, више обрађивачи него власници. Она су по своме садржају врло непосредна, жива и стварна својим одражавањем живота сељака, његових интереса, очекивања, бојазни, надања, увјерења, обичаја, менталитета увјетованог материјалном подлогом живота, обиљем или оскудицом земље, хране, сигурности, слободе итд. Она одражавају живот сељака у времену у коме су настала. Указују на многе елементе из материјалног живота и материјалне културе сеоског становништва. Показују природно географска својства тла с којима се сељак борио у раду на земљи (вода, баруштине, баре, мочваре, поплаве, штеточине биљног и животињског

поријекла), од чега је страховао (сујеверје, елементарне несреће, неуспјех сјетве, пропаст урода итд.), какве је биљке и животиње познавао и највише узгајао, какву је дивљач ловио (каква се дивљач појављивала), чиме се сељак хранио, која му је основна храна била, како је и чиме земљу обрађивао, какве је и од чега одјевне предмете носио, какве је радне алатке и радне уређаје на своме господарству познавао, употребљавао итд. Та имена одражавају духовитост човјека из народа, која се стољећима искивала у недаћама живота пуног борбе са земљом, водом, коровом, дивљачи, лошим годинама, незаситним феудалним господарима, наметима туђинских завојевача и цркве итд. Она је долазила до изражаја често у ироницји великодушне немоћи због слабе плодности тла, премало ораница, плавности терена или неке друге понављано негативне околности производње или радног и прозводног искуства. Та духовитост долазила је до изражаја у сарказму рођеном у борби обрађивача земље са природом, животном оскудицом (мало земље, недовољно хране, велика подавања властелину, држави, цркви, војсци) и другим недаћама.

Називи њива, ливада, пашњака, рудина, шума, дијелова шума, шумарака, гајева, бара, ритова, једном ријечи називи било како искористивих и искориштаваних земљишних честица, одомаћени и с генерације на генерацију стољећима преношени усменом предајом локалног становништва, одржавани и утврђивани у пословним списима и књигама раније феудалних власника земље (до 1848), послије јавних власти грађанске државе — настали су из запажања и искуства непосредним реагирањем, понављањем и на крају навиком сељака, обрађивача земље, земљорадника и сточара. Они су настали под утјецајем најнепосреднијих искустава и дојмова о стварима и појавама, значајним или пресудним у остваривању основног материјалног интереса сеоског становништва. Тај основни интерес становништва села била је и остала до дана данашњег земља (земљишно власништво), њена родност, приноси с ње, дажбине од производње и лична слобода.

Називи земљишта и земљишних честица спонтано и непосредно одражавају материјалне увјете и начин пољопривредне производње и живота пољопривредног произвођача у времену у коме су настали. Због тога они имају утолико веће аграрнохисторијско и топономастичко значење, уколико се точно може установити вријеме кад су настали. Установљавањем времена у којем су земљишне честице обрадивих површина, о чијем се имену ради, стваране, утврђује се у ствари вријеме у коме су владале оне природно-географске, хидрографске, биолошке, етнографске, социолошке, социјално-психолошке, господарско-техничке, аграрно-техничке, и друге околности које су биле у центру материјалних интереса обрађивача земље у вријеме кад је он дао име (назив) комаду земље који је искрчио или било како санирао да га заоре или било како искористи за потребе свога господарства. Нпр. очито је да називи ораничних површина деценијама засијаваних житарицама као што су „Јошје", „Јасиковица", „Брестине", „Грабик", „Врбовица" итд. на дијеловима равничарских славонских површина, сухим, без стајаће воде и текућица у близини, и без иједног дрвета данас, говоре о постојању таквих примјерака дрвећа и можда читавих шумарака у доба привођења култури тога земљишта и оспособљавања за обраду, у вријеме давања имена томе земљишту.[1] Јова тражи влажно тло, добро поднаша трајно

влажно тло и устајалу воду и проток воде у непосредној близини. Брест и граб траже дубоко, рахло и влажно тло, а дуготрајне поплаве шкоде им мање него другом бјелогоричном дрвећу. Из ових назива се може закључити каква је хидролошка и педолоша својства имало односно земљиште у доба стварања обрадиве површине о чијем се имену ради. То истовремено може дати објашњење каква је, уз остале материјалне увјете, била производност тла на тим површинама у вријеме кад су односна имена настала.

Исто је тако сигурно да су називи оранице, засијаваних децени-
јама, све до дана данашњега, житарицама или претежно житарицама, нпр. „Јагоданца", „Лубница", „Ланика", „Просје" итд. настали у вријеме кад је односна површина, цијела или у дијеловима, била засијавана сјеменом културе чије име носи, или је та култура у тропољном систему обраде земље улазила у једну од смјена.[2] Називи „Бићаревачка бара" „Станићева млака", „Млачице", „Риг", „Заблатје" и сл. такође славонских ораница у Хабјановцима, у предјелу без блиске текуће воде и данас без барске стајаће воде, говоре о подводности сада посве сухих терена у оном времену кад су имена тих земљишних честица стварана.[3] Очито је да су називи честица обрадивих површина у Славонији као нпр. „Турбет", „Сурдук", „Карасум", „Бушатово" и сл. настали под утјецајем турског говора и турске материјалне културе у вријеме турске владавине Славонијом или непосредно послије ње. Тада су без сумње, под Турцима или непосредно иза њиховог одласка, све честице први пута на чистини или крчевини заоране. Нпр. у Славонији се послије ослобођења од Турака, а посебно интензивно у другој половини 18. ст. проширује обрадива површина и стварају нове ораничне, ливадне, виноградске, воћњачке и вртне површине. Без обзира у коју категорију земље са становишта производног односа нове обрадиве површине улазиле, тј. без обзира да ли се ради о површинама селишне или изванселишне урбаријалне или „чинжене" или „горне" земље или о површинама алодијалне земље, све нове обрадиве површине стварали су и приводили култури кметови. Кметови су крчили шуме, кметови су одводњавали плављене или мочварне поршине, заоравали пашњачке површине, најприје и првенствено уз одобрење властелина, у својој режији и с намјером да раде за свој рачун. Стварање нових обрадивих површина производ је њихових потреба и њихових напора. Те површине су улазиле до прве деценије 19. стољећа првенствено у састав тзв. „кметске земље". Оне су постајале дио материјалне подлоге њиховог живота. Кметови су се борили да до нових обрадивих површина дођу, да их заштите од штеточина из шума, од стоке из насеља, од поплава, од феудалаца. Они су на тим површинама бдјели. Годинама су испробавали шта је најподесније да се на њима узгаја, која врста сјемена одбацује најбољи урод и даје највеће приносе и то су највише на тим површинама узгајали. Њима су они давали имена која су одражавала њихова запажања, обичаје, навике, потребе, опасности по сјетву или урод итд. Отуда називи земљишта показују сву издиференцираност манифестација живота сељака-ратара, осјетљивост на сваку повреду његовог основног животног интереса. Стога нам називи земљишта говоре о храни, одјећи, оруђу за рад, уређајима на господарству, установама сељаковог господарског живота и сеоске заједнице, о имовинским односима, изгледима на течевину, ризику и радним успјесима оних који су та имена надјевали.

Имена земљишта нам говоре о опасности по усјеве, урод и плодине са земље. Те су опасности објективне природе и дио материјалних увјета живота сељака. Оне су у ствари дио самог сељачког живота. Стољећима су остајале непромијењене и несвладане једнако као што су и други материјални увјети живота на селу остајали, у вријеме спорог развоја опћих производних снага, непромијењени и несвладани. Тако је и највећи дио основних материјалних интереса сељака остајао непромијењен све до близу наших дана. Мијењали су се само, и то од краја до краја, начин и средства реализације његових интереса.

На једном примјеру може се непосредно установити у којој мјери имена земљишта и земљишних честица садрже богатство података о увјетима материјалног, духовног и емотивног живота становништва села. Нека конкретно говоре о томе називи ораница, ливада, воћњака, вртова и винограда, једном ријечју називи обрадивих површина, које су кметови Валповачког и Михољачког властелинства поред својих селишта држали и обрађивали у закупном односу крајем 18. и првих деценија 19. стољећа.

Подаци овдје изнесени односе се на села Бистринце, Бизовац, Бочањевце, Брођанце, Будимце, Гат, Хабјановце, Харкановце, Ивановце, Јосиповац, Кошку, Ладимировце, Марјанчаце, Мартинце, Нард, Петријевце, Погановце, Сатницу, Шаг, Тиборијанце, Велишковце, Виноградце и Зелчин те трговиште Валпово. Ова села леже на површини од 76 хиљада јутара (1 јутро = 2000 чхв) продуктивне површине, у источној Славонији, јужно од Драве, на Крашици и преко ње до Вуке на југ, а на запад до Мрежнице и на Мрежници, притоци Карашице, која се улијева у Драву.[4] На тој површини обрадива земља убрзано је расла од почетка 18. ст. Скоро четврт стољећа послије протјеривања Турака из Славоније јужно од Саве, према попису земљишта из год. 1720, у споменута 24 села било је само 890 домаћинстава. Она су држала свега 5883 јутра (1 јутро = 2000 чхв.) оранične и ливадне површине селишне земље. Попис извршен четврт стољећа касније (1745) регистрира на истом простору 1371 кметско домаћинство са 8305 јутара ораница и ливада. Три деценије или једну генерацију касније, према попису из 1785 г., у истим селима живи већ 3000 кметских домаћинстава и обрађује 47.402 јутра ораничне и ливадне селишне површине. Даље се прираст (природни и социјални) домаћинстава креће много споријим темпом од пораста обрадивих површина, чији темпо такође опада. Попис од 1804. регистрира 3132 домаћинстава са 54.498 јутара ораница и ливада, а попис земљишта у истим селима извршен у времену од 1823—1831. показује да се број кметских домаћинстава попео на 3372, а оранична и ливадна површина селишне земље на 63.670 јутара.[5]

Пошто установљавање времена стварања појединe честице нове обрадиве површине селишне земље у земљишним књигама изискује више труда него установљавање старосног поријекла обрадивих површина које кметови држе у закупу (на овом подручју је почело стварање површина „чинжене" земље и узимање земље у закуп тек крајем 18. ст.), то су овдје узете за примјер економско-хисторијске и топономастичко-хисторијске анализе само имена из књига о закупу земље, а то су књиге о закупу тзв. „чинженог" земљишта, која су кметови Валповачког властелинства држали у закупу поред својих селишта. Ове обрадиве површине

настале су крчењем шума, ријетко разоравањем пашњака, у времену послије 1785, штавише, послије задње деценије 18. ст. Попис земљишта на овом подручју из 1785. г. регистрирао је свега неколико јутара земље у закупу кметова до 1785. г. Од тада до год. 1831. површине земљишта у закупу кметова на Валповачком властелинству порасле су скоро на 4000 јутара (1 j = 2000 чхв.) чинжене, а то значи властелинске земље у закупу кметова.[6]

Тада у првој четвртини 19. ст. у селима Валповачког властелинства долазило је просјечно до 15 парцела што ораница, што ливада селишне земље на једно кметско господарство.[7] У Тиборијанцима, малом селу од тридесетак кућа, према попису из 1823, било је укупно 766 честица ораница и ливада. Према томе на једну сеоску кућу отпало је, према земљишним књигама, просјечно 17,7 честица ораничне површине и 7,8 честица ливадне површине. Уз Тиборијанце по интензитету парцелације земљишта налазе се два тада релативно велика села и то Брођанци са 96 кућа и Будимци са 102 куће. На појединo господарство долазило је у Брођанцима просечно преко 20 парцела обрадиве површине, а у Будимцима преко 18.[8] Овом просјечном броју парцела по једном господарству треба додати најмање двије, три, четири па и пет и шест парцела ораница и ливада односно ораница или ливада које су поједини сеоски домаћини, у ствари готово сви, држали у новчаном закупу. Имена ових парцела земљишта из књига о закупу земљишта узета су овдје у разматрање и покушај економско-хисторијске анализе.

Сврстана према садржају та имена одражавају сву издиференцираност природно-географских, хидрографских, биолошких и др. увјета пољопривредне производње из живота сељака на овоме подручју на крају 18. ст. и почетку 19. ст. Многа од њих непосредно пружају слику морфолошког облика терена на коме се односна честица налази тј. терена на коме лежи село. Нпр. Дол, Дола, Средишњи брег, Дубока дола, Високе њиве, Ниске њиве, Ручиначки дол, Затон итд. Друга имена говоре о хидрографским особинама тла на истом подручју у вријеме кад је земља приведена култури. Таква су имена ливада: Бара; За баром, Чакачка бара, Ђурђева бара, Млака, Под млаком, Млачице, Наврх млаке, Ладна вода, Блато, Старо блато, Кутно блато, Заблатје, Стара Дравица, или имена ораница: Густа Дравица, Дракшин брод, Код ћуприје, Преко Вучице, Поткрај Адице, Адица, Под јарком, Бунарић и друге говоре о подводности, плавности или мочварности данас сухих површина, до недавна кошених, а данас у цијелости разораваних и засијаваних житарицама или индустријским културама. Чак штавише, ток ријека о којима се према имену земљишта ради налази се често веома удаљен од честице земље која носи име по ријеци уз коју је некада поред ње протицала. Нпр. Густа Дравица, Преко Вучице или Покрај Адице.

Стварање неких имена подстакао је квалитет и боја земље. Тако су настала имена ораница Црнка, Сивуља, Бијела земља. То су називи данас подзоластог земљишта недалеко Петријевања. За неке називе било је одлучно мјесто и положај земљишта према сунцу, води, брijегу, долини и сл. у општој конфигурацији тла. То вриједи за називе Присунчани, Осовје, Лежај, Кутић, Окука, Дубравак и сл. За друга имена опет био је одлучан положај земљишта према селу, кућама, господарским зградама или установама сеоске заједнице: млину, бунару, зденцу, појилишту, путу,

цести, раскршћу, мосту, некој градњи, сеоској ступи, крижу на раскршћу сеоских пугова итд. Таква су имена Под селом, Код села, За селом, Селиште, Код крста, Код ћуприје, Под мостом, Чесма, Зденище, Бунарић, Код млина, Млиниште, Код појила, Ступаре итд. Ова имена одражавају организацију колективног сеоског живота и природу колективних установа села.

Неке површине су добиле име према животињама које су виђене, ловљене, или које су се појављивале или правиле штету усјеву, уроду и сл. или су се ту напасале прије него што су односне површине заоране и приведене култури. Таква су имена нпр. Медвеш, Јелен, Јелење, За јеленом, Мало јелење, Вучевица, Вучје, Вука, Вучица, Лисица, Корњачица, Корњача, Корњачара, Куново, Мале сове, Сове, Жабљак, Свињчине, Зечево, Зечица, Јарићево, Јариште, Јарчево поље, Клениште, Челињак, Матичњак, Крак и др. Друга имена су настала према вегетацији: према дрвећу које ту расте, окружује поља, или које је искрчено да би поље било заорано. Таква су имена Јасиковица, Тополовача, Горица, Јошје, Јесеник, Јасика, Врбам, Врбица, Липа, Липовача, Шибје, Орашје, Ораховача, Орашани, Грабик, Брестовац, Брестик, Церик итд. Имена Живица, Живица мала, Шибје, Зелење, Шашница, Ракитовица, Оскорушко поље, Травњак, Јагоданци, Рогачевци, Дивје и сл. говоре о самониклој вегетацији која је постојала можда уз културу дивље, допуњавала ју или угрожавала. Друга имена према биљу говоре о културама које су узгајане на том земљишту, његоване, одржаване и биле дио подлоге живота становништва: Пшеничице, Просје, Зобовина, Ланика, Метлинци (према сијерку), Лубница, Крупна зобовина, Бостанац, Остојин бостан, Цилин бостан, Бостановац, Крај бостана итд. Затим Крушик, Шљивица, Виногради и др.

Код имена ораница долазе до изражаја и стварна имена употребних справа код обраде земље, имена производних и других уређаја и радилишта на сеоском господарству или у селу, на употреби цијелог села. Таква су имена: Воденица, Чесма, Метлина, Скела, Ограда, Кућиште, Крушница, Код штагља, Бунарић, Чардачић, Чардакац, Струг, Катуниште, Челињак, Старо гувно, Гувно и др. Народ не заборавља ни облик аграрно-техничког искоришћавања земље. О њему говоре називи Вертлић, Керчевина, Стрнаци, Травњак, Ранопаша, Отбитак, Код отбице, Ограђеница, Ограда, Влашка ограда итд.

Кроз имена земљишта долазе до нас спознаје о аграрно-производним, имовинским и другим друштвеним односима на једном подручју у вријеме кад је земљиште добивало име које носи. Имена Матичњак, Друшковица, Теодорова међа, Маркова ливада, Грабичева ада, Иваначка међа, Јединац, Спајинска њива, Шпановица и Шпаница дају непосредну подлогу за закључивање о односима власништва и друштвеној страни искоришћавања земље.

Старе матичне диобе су такођер оставиле трага у називима земљишта. У њима су овјековјечена имена родова, првобитних власника који су један потес држали генерацијама и ишчезли пометени сеобама пред Мађарима, Турцима или за вријеме Турака или су се изродили или изумрли. Таква су имена у првом реду Стари илијашевци, Стари салаши, Старо Вујново и сл. Имена: Илијашевац, Јоловац, Јолтовица, Миколје, Лазарци, Давидовача, Ђурковац, Кузминци, Матошевци, Томашевци,

Данчар, Иванци, Петрово село, Радолна, Радолин, Војине, показују имена кметова или родова који су земљу искрчили, привели обради и први обрађивали, а у овом конкретном случају били присиљени у владајућим друштвеним односима држати је у закупу.

Имена њива и ливада одражавају и професионалну структуру обрађивача и закупаца земље. То показују имена Поповац, Бара бичеравачка, Ковачево, Спајинска њива, Шпановица и друго. Она показују и облик пословног односа између власника замље и обрађивача, између држаоца и корисника земље и власника земље. Таква су имена Селиште Углава и др.

У називима земљишта сачувао се спомен о томе шта је обрађивач земље јео, шта му је била главна храна, шта посластица, гдје је и како храну спремао итд. Нпр. Погачице, Погачиште, Купусиште, Кухиње, Крушница и сл. Из назива земље се види и која је одијела народ тога краја познавао, носио, посебно волио. Нпр. Долама, Доламица, Гаиште, Рукавина, Рукавље, Рукавичице итд. Кроз називе земљишта народ говори о своме раду на господарству, у кући, на окућници, на пољу. Имена Требјевина, Стружац, Грађеница, Грађеник и сл. одраз су сељакових мисли о пословима које врши, који га чекају и који имају свој неодгодиви рок.

Страни завојевач и стољетни господар није успио наметнути свој говор, своје обичаје и своју културу, али је оставио трага у неким искуствима, навикама и називима ствари и установа. Тако је 150-годишња владавина Турака Славонијом оставила трага у неколицини назива земљишта као што су Турбет, Сурдук, Карасум, Харанлук и сл. а утјецај Мађара, одразио се на називима Салаш, Сигетац, Мали салаш, Војводски берећак, Мађаров кут и др. Назив Влашка ограда говори о досељавању Влаха сточара на ово подручје, настањивању влашких породица, заузимању земље од њих и њиховом привођењу ратарству.

Сва ова и друга имена земљишта показују конкретност, практичност и актуелност сељачког духовног стваралаштва и брзину његовог реаги-рања. Она нам истовремено говоре о духовном и осјећајном свијету оних који су та имена надјевали. Кроз њих је сељак изражавао у првом реду своја примарна егзистенцијална осјећања: страх за храну, за сјетву, за урод, страх од поплава, дивљих животиња, затим, у примитивности духовног живота којим је живио, страх од натприродних појава. И ово посљедње се одразило на називима земљишта као нпр. Аждајна бара, Букалиште, Чортуш и др. Народ је у именима земље изражавао и свој животни оптимизам, радост због успјеха у раду и због рада самога. То посредно показују имена Занос, Златанци, Златаре, Забава, Пландиште, Харанлук и др.

Кроз имена земљишта долази до изражаја читава скала позитивних и негативних емоција народа све у вези рада, успјеха у раду, течевине, акумулације. Тако долази до изражаја сарказам људи који обрађују земљу да би живјели и раде тешко и којима је земља извор свега живота, те кроз имена тој земљи изражавају, често саркастично, своју немоћ да измјене својим слабим средствима њена негативна морфолошка и педолшка својства, локацију и величину као и њену производну снагу. Отуда имена Гербавица, Јендек, Инаџија Сурдук, Буџак, Нетеча, Пишкурница и сл.

Народ је духовит. Он са финим цинизмом оцртава својства неких земљишта као производног средства слабе и несигурне подлоге живота, гдје принос није никада раван улогу. Он та земљишта окрштава именима Празна вреће, Парлоги, Пустиња, Голготин рет, Паћеник, Погорела греда, Бабјак и Нетеча и сл. Са фином иронијом народ зна дати одговарајуће име доброј родној, а лоше положеној земљи, нпр. Цесарска јама и др. На другом опет мјесту он широкогрудо одаје признање земљи због њене податности у раду и родности: Мекота, Мекота аџанска, Аџијанска мекота, Теченковци, Солдин и др. Именима оранице као што су Пркос, Пасковац, Погановац, Стари погановци, Нетеча, Стари четеча и сл. народ изражава свој презир и унутрашњи отпор према земљи, која се због лоше квалитете опире ономе што се од ње очекује обзиром на оно што се у њу уложило. С друге стране, сељак разблажен добротом земље: њеном податности у обради, квалитетом урода с неке честице, склон је нежности, шкрто изражаваној само деминутивом. Тако су имена Чардачић, Чардакац, Гредица, Њивице, Ливадице, Млачице, Мали бабјак, Међице, Адица, Дубравак, Њивице, Челице, Бунарић и сл. израз емоција вјероватно и таквог извора.

* * *

Истраживање материјалног интереса села и пољопривредног становништва, квалитативног и квантитативног задовољења тих интереса, учешћа обрађивача земље у акумулацији из пољопривреде и начина трошења тог дијела акумулације — представља прворазредне проблеме аграрне хисторије сваког краја. Томе раду нужно претходи истраживање елемената материјалне културе села и пољопривредне производње. Истраживање технике, економике и културе пољопривредне производње и материјалне културе села у савременом периоду ослања се на јавну, од држаре организирану статистичку службу. Било да таква статистичка служба има дужу или краћу традицију или да се одвија са више или мање успјеха, она пружа тражене податке који омогућују добијање вјерније или мање вјерне слике материјалних увјета пољопривредне производње и живота пољопривредног становништва кроз економско-историјске квантитативне анализе стања и кретања елемената материјалног живота пољопривредног становништва, које та статистика даје.

Истраживање матерајалне културе и материјалних интереса пољопривредног становништва у ранијим периодима, нпр. у увјетима феудалних друштвено-производних односа, ослања се на писану и другу доступну архивску заоставштину, на податке сваке врсте који бацају било какво и било колико свјетла на живот села и сељаштво. Управо таквој сврси могу корисно послужити имена обрадивог земљишта и земљишних честица.

Својим радом *Топографички рјечник Госпићског котара*, који се састоји од исцрпног фонда од 127.055 имена катастарских честица обрадивих и др. површина у госпићском котару, а који је објављен на 129 страна у XXII броју Зборника за народни живот и обичаје Јужних Славена, Загреб, ЈАЗУ, 1917, Радослав Грујић је међу првима у нашој историјској литератури учинио покушај да потакне на систематско хисторијско филолошко, природнознанствено, географско, археолошко, политичко и економско-хисторијско истраживање дата мале топономас-

тике. Он каже да у основи надијевања имена земљишта, било да се ради о основним облицима површине земље: планинама, бријеговима, главицама бријегова, сгијенама, косама, голетима, долинама, увалама, равницама, чистинама или о појединим дијеловима на њима, било да се ради о аграрнотехнички издиференцираном продуктивном земљишту: ораницама, ливадама, вртовима, воћњацима, виноградима, шумама, гајевима, луговима, пашњацима, испустима, барама, ритовима или о колективно кориштеним сеоским установама земље и воде на њој: појилиштима, бунарима, перилиштима рубља на ријекама, локвама, мочварама итд. — леже практични разлози неопходног оријентирања. Управо ради тога, каже Р. Грујић у уводу у свој *Рјечник*, имена земљишта дају изванредну грађу „не само за детаљно проучавање земље, него и прошлости и садашњице народа у различитим правцима његова живота и рада" (потцртала Д. Р.).

Економско хисторијском или точније аграрно хисторијском анализом имена честица обрадивог земљишта, тзв. ситном аграрном топономастиком позабавио се у оквиру свога рада *Распросиграњеност и увјетованост система искоришћавања земљишта Пожешке котлине* (Докторска дисертација, обрањена 1958. на Економском факултету у Загребу) Јура Медарић. У посебном прилогу радњи, у одељку документације под бројем 1) Ј. Медарић наводи да називи поља (њива и ливада) дају израван доказ за системе искоришћавања земљишта у времену кад су настали. Као примјер он узима податке из пописа земљишта Кутјевачког властелинства из 1773. Он доказује да имена земљишта одржавају постојање старог двополља, славонског двополља, славонског тропоља у комбинацији с преложним господарењем у ванјском пољу, у периоду пописа земљишта и раније на овом подручју. Он иде од села до села и издваја имена земљишних честица која одражавају систем искоришћавања земљишта. У одељку документације под бројем 2) на подлози аграрно-хисторијске анализе мале топономастике и катастарских мапа котара Слав. Пожега из доба премјера земљишта од 1865. до 1868, Ј. Медарић изводи закључке о постојању тзв. славонског тропољног система искоришћавања земљишта с јединственим (присилним) плодоредом у Пожешкој котлини године 1865.

На темељу аграрно-хисторијске анализе мале топономастике Пожешке котлине, у Одјељку документације под бројем 3) Јура Медарић врши на компаративној карти, како он каже, „ситне топономастике", упоредбе и ствара по називима земљишних честица закључке о систему аграрнотехничког искоришћавања земље на овом подручју. Он запажа да имена земљишних честица, која се понављају и садрже у своме имену основу „поље" указују, без обзира да ли се ради о старом двополју или старом тропољу, на развијену појаву (јединственог, присилног) плодореда. Указује на имена карактеристична за општинску земљу, општинске пашњаке, за поља са чистом културом (проса, јечма, зоби, хељде, сирка, ражи, лана, граха, боба, купуса), за крчевине и начин крчења земље, за заједничко земљиште које припада тзв „првим земљама", итд.

У одељку документације под бр. 4) Ј. Медарић систематизира области живота и рада и увјета материјалног живота становништва Пожешке котлине, о којима даје обавијести „остала ситна карактеристична топономастика, која није приказана на компаративној карти ситне топо-

номастике за 1773. и 1865. Кутјевачког властелинства и Пожешке котлине". У првом реду она говори о рељефу и положају земљишта, природним особинама тла и разним фазама привођења поједине врсте тла култури, о претварању пашњака из општинског земљишта у приватно, о врстама пољопривредног земљишта и начину његовог коришћења, међама, миграцијама становништва, етничком поријеклу власника и обрађивача земље, итд.

Поред тога што називи обрадивог земљишта (мала аграрна топономастика) географима „врло често тако јасно означују облик и природу названог локалитета или објекта, да није потребно никакво даље описивање",[9] што она пружају филолозима обиље грађе за истраживање природе и квалитативних мијењања језика, природознанцима омогућују да добију слику флоре и фауне краја и упозоре их на налазишта земног блага у прошлости, археологе упозоравају на бивша насеља и људске гробље, она пружају историчарима посебно мноштво обавијести о друштвеним, политичким, правним, културним, духовним, социјалним, економским и другим установама и утјецајима на подручју земљишта о чијим се именима ради.

За економхисторичаре су имена земљишта извор обиља спознаја. Посебно богатство података могу из њих црпсти аграрни хисторичари. Имена културног, обрадивог земљишта дају најнепосредније обавијести о увјетима живота и рада генерације која је та имена надијевала. У случају недостатка другог показатеља она могу послужити као подлога за најнужније и врло широке аграрно-историјске и економско-историјске анализе аграрнопроизводних односа и културе рада пољопривредног становништва у сваком крају у периоду у коме су стварана.

Инж. Драгица Рогић

НАПОМЕНЕ

[1] Libri funduales Dominii Valpo, 1786, 1823—35, Архив Валповачког властелинства (AVV), Државни архив СРХ, Загреб.

[2] Ibidem.

[3] Ibidem.

[4] Као извор података за примјер који је у раду наведен, послужиле су књиге о закупу земљишта у селима Валповачког властелинства из друге, треће и четврте деценије 19. ст. и то у првом реду „Protocolla terrarum arendanalium dominalium", 1841—1848, AVV и Istrumenta incassatoria terrarum censualisticarum dominalium in provisoratu Valpoviensis et Bistricensis existentium pro anno 1821—1832, 1826—1828. и 1831—1837., Архив Валповачког властелинства (AVV), Државни архив (ДА) СРХ, Загреб,

[5] Summarius extractus conscriptionis Valpoviensis, Michalovicsensis ac Petreviscensis anno 1720, 1745, 1785, 1804, AVV, (Acta Pravdaniana). DASRH, Zagreb.

[6] Conscription 1831, AVV, DASRH, Zagreb,

[7] Libri funduales Dominii Valpo, 1823—1835., AVV, DASRH.

[8] Ibidem.

[9] Радослав Грујић, Топографички рјечник Госпићског котара, Зборник за народни живот и обичаје Јужних Славена, ЈАЗУ, Загреб, 1917, стр. 127.

СРБИЈАНСКЕ ИЗБЕГЛИЦЕ У БЕЛЕГИШУ 1788—1790

За време аустро-турског рата 1788—1790. г., у Војводину је прешло веома много народа из београдског пашалука. Страхујући од турског беса и освете, појединци су почели да прелазе Дунав и Саву већ по избијању непријатељстава, а поготово кад је јењала Кочина крајина.[1] Групно или појединачно, добровољно или принудно, исељавање је трајало током читавог рата. Последње пребеглице су напустиле своје крајеве заједно са остацима претходно разбијених и осутих српских фрајкора, тако да се под крај 1790. на нашем тлу налазило више хиљада србијанских породица, које су у већини дошле из београдске области и Шумадије, тј. из крајева који беху понајвише компромитовани.[2]

По доласку у Срем и Банат избеглице су биле распоређене готово по свим нашим насељима, нарочито сремским.[3] Размештени по приватним кућама, а још чешће по земуницама које су на брзину себи копали,[4] ти људи су живели крајње нехигијенски и у великој беди. Њихове породице је убрзо десетковала изнуреност и глад, а не мање и разноразне болести, чему је допринела и нарочито јака зима 1788/9. г. Отуд су за њих нова пребивалишта чешће представљала гробнице него живот.[5] Једно од таквих насеља је и Белегиш, у коме је за врло кратко време помрло 20 досељеника, што се и сад да видети из очуваних матичних књига умрлих тога места из XVIII века.[6]

Захваљујући тим књигама и белешкама које оне садрже, нама су сад поименце позната сва побележена, избегличка лица, затим нека њихова презимена и поједина места одакле су иста дошла. Додуше, из књига се не види тачно одакле, када и колико је „емиграната" дошло, али је сигурно да их није било мало с обзиром да је регистровано укупно 32 лица, од чега 20 умрлих а 12 удатих, односно преудатих.

Како је први досељеник преминуо већ 6. XII 1787. по старом календару, тј. 16 дана по неуспелом аустријском нападу на Београд, сигурно је да су прве избеглице приспеле у Белегиш 2 месеца пре но што је рат званично отпочео, можда и 3. децембра приликом аустријског повлачења испод београдских зидина, али је већина морала доћи касније. Судећи по томе што је у јуну и октобру умро по 1, а у новембру месецу 1788 2 лица, биће да је једна група стигла у Белегиш већ у мају месецу, или пак у јуну. Но како је од 1. XII 1788. до 22. III 1789. умрло 15 лица, највероватније је да је већина избеглих приспела у ово село у јесен 1788, што би се могло закључити и из чињенице да се прва избегличка жена удала већ 12. XII 1788. Остале удаје и преудаје, међутим, датирају од јуна месеца 1789. г. па надаље.

Од поменута 32 лица, за 20 се зна тачно одакле су, док је за њих 12 речено само толико „да су из Србије и Турске". Од оних чија су места позната, 5 их је било из Рипња, 2 из Лугавчине (смедеревска нахија), 2 из Луковице (ресавске), 2 из Мошина и 2 из Леднице, а по 1 из Губеровца, Врелаца, Душиковца, Међуречја, Камендола (грочанског), Туплије и Рибне.

Трифун Лежајић, син Филипов, Ангелина Лежајић, мати Григоријева, Марија Петровић, кћи Филипова, Георгије Савић и Марко Малбашић беху из Рипња, Ђорђе Петровић и Живана, Радованова супруга, из Лугавчине, Милија Ђорић, супруга Радованова, и Анђелија Ђорић,

супруга Радивојева, из Луковице, Илинка Белић, супруга Петрова, и њена кћи Анастасија, из Мошина, Стана Јовановић, бивша супруга Стефанова, и Георгина Јовановић, супруга Дамјанова, из Лединице, Живојин Стојчевић из Губеровца, Драгић Савић из Врелаца, Милић Радосављевић из Душиковца, Анђелина Ђуричић, Степанова супруга, из Међуречја, Миленија Богић, Драгићева супруга, из Камендола, Инђија Радојчић, Срећкова супруга, из Туплије, а Ангелина Јефтимијева из Рибне.

Није, међутим, речено одакле је Анастасија Јелић, супруга Христифорова, те Милица Босић и Никола „солдат", који су у Белегишу помрли, нити се пак може знати одакле је Марта Ђорђа Томића, затим Марта Пејић и извесна Смиљана, које су се у новом пребивалишту поудале. Исти је случај и са преудатим избегличким женама. То су Пауна Црнић, бивша супруга Стефанова, Петра Марковић, бивша супруга Петрова, Божица Петровић, бивша супруга Савина, Марта Криковић (можда и Кричковић), бивша супруга Лазарева, Трифуна Михајловић, бивша супруга Михајлова и Милица Вукадиновић, бивша супруга Видова, за које је речено да су из Србије и ништа више.

Од поменутих места данас постоје још само Рипањ, Лугавчина, Луковица, Губеровац, Међуречје и Камендол, па се сад не може тачно знати где се налазила Ледница, Мошин, Душиковац и Туплија. Што се пак Врелаца тиче, којих такође сад нема, није искључено да су то можда данашњи Вреоци. Како постоје 2 Губеровца, један код Раље а други у Гружи, не може се знати из којег је од њих био поменути Ж. Стојчевић. Слично је и са Међуречјем, од којих је једно код Ивањице а друго код Ушћа.

Занимљиво је да је од поменута 32 лица само 8 мушких, од чега 1 војник и, како изгледа, 1 дете. Узме ли се у обзир и то да је од 12 удатих било најмање 8 удовица, онда је више него сигурно да су ове избеглице у већини биле жене, највероватније жене изгинулих српских устаника, јер им мужеви нису помрли у Белегишу. Да је тако, доказује и то што од 12 удатих ниједна жена није пошла за избеглицу, већ за Сремце, углавном за мештане. С друге стране, ниједна Сремица није пошла за избеглицу, нити се пак који од њих овде оженио.

Немамо иначе никаквих података о томе да ли су се када ове избеглице вратиле у своје крајеве, нити се пак може знати колико их је Белегиш напустило а колико остало у њему, али је чињеница да у овом месту и данас постоје Михајловићи, Јовановићи, Петровићи, Малбашићи, Пејићи (сад Станисављевићи) и Радојчићи, а до пре 40 г. је постојала и породица Лежајић.

Срета Пецињачки

ЛИТЕРАТУРА И НАПОМЕНЕ

[1] Ђенерал Влад Ј. Белић, Ратови српског народа у XIX веку (1788–1918), 9, Београд, 1937.

[2] Драг М. Павловић, Прилог историји Кочине крајине и Михаљевићевог фрајкора, 157, Глас СКА, LXVIII, Београд, 1904.

[3] Душан Ј. Поповић, Срби у Срему до 1736/7, 30—31, САН, Београд, 1950.

[4] Др Славко Гавриловић, Белешке Јосипа Хајноција у Срему 1789. г., рукопис.

[5] Говорећи о тим избеглицама и њиховим патњама и страдањима, прота Матеја Ненадовић је у својим „Мемоарима“ (Изд. СКЗ, 25), између осталог, рекао и ово: „Не могу рећи да се половина вратила овамо (у Србију) колико је онамо прешло.“

[6] Матичне књиге умрлих и венчаних сета Белегиша из XVIII века (за последње две деценије) налазе се код нашег познатог историчара др Душана Поповића, од кога сам их и добио на увид. Региструјући умрле и венчане (матичне књиге рођених нису очуване), белегишки свештеници су увек тачно убележили и место одакле је било страно умрло, односно венчано лице, па су то чинили и кад су уписивали избеглице. Уколико им је то било непознато, онда су се задовољили тиме што су приметили да је исто из Србије, или пак „из турске земље“.

СТАРИ БАНОВЦИ ДО КРАЈА XIII ВЕКА

НАСЕЉЕ И СТАНОВНИШТВО

Данашњи Стари Бановци нису увек били ни с т а р и ни Б а н о в ц и. Насеље се, штавише, трипут пресељавало (у границама свог хатара), једном на Дунав а двапут с њега, те му је свака сеоба доносила и ново име.[1] Према једној забелешци из 1776. г., коју смо недавно пронашли, у најраније време то су били Дариновци, а затим Туса, како су је Срби називали још и с почетка аустријске окупације Срема.[2] Међутим званично се већ од тридесетих година XVIII века помињу Бановци, а не Туса, који ће тек после 1808. г. постати С т а р и Б а н о в ц и.

I

Дариновци се помињу једино у крушевском поменику, и нигде више, и то као село у Срему.[3] Поменик не садржи никакве ближе, одређеније податке, па се о месту и његовој локацији више није могло ни знати. Утолико је поменута забелешка интересантнија. У њој се, истина, не помињу сами Дариновци као насеље, него Д а р и н о в а ч к и б р о д. Но то не мења ствар, јер је именица претходила придеву. Другим речима, брод је могао добити своје име само по селу у коме се налазио.[4] Забелешка се иначе налази на једном очуваном листу матичне књиге умрлих из 1766. г. Настала је на тај начин што је бановачки јереј Петар Михајловић поред уобичајених, одређених података о умрлом, међу које спада и име гробља, забележавао, још и место где се гробље налази. Наиме, 1. XI 1766. г. он је, између осталог, забележио „да је преминулог Петка Ралића сахранио у општем гробљу код Д а р и н о в а ч к о г б р о д а“.[5]

Међутим, село је у то време имало два општа и једно посебно гробље, старо гробље, на ушћу потока Будовар у Дунав и ново гробље изван села, које и данас постоји. Посебно гробље, строго узето, и није било гробље, већ црквена порта у коју су сахрањивали старешине неких имућнијих, угледнијих кућа, изузетно и чланове њихових породица.[6] Гробља су, додуше, постојала и у Касарни[7] (садашњим Новим Бановцима), чији су се венчани, рођени и умрли грађани водили у матичним књигама Бановаца (Касарна није имала парохију),[8] али је сасвим сигурно да ниједно од њих није било код Д а р и н о в а ч к о г Б р о д а. Сем тога, Ралићи су живели само у Бановцима, а сахрањивани, према

поменутим књигама, искључиво у новом гробљу на белегишком друму. И како нико од њих између 1766. и 1777. г. није сахрањен ни у старом гробљу ни у порти, несумњиво је да се ту ради о новом гробљу, тј. о гробљу код Дариновачког брода, које се налази на уском простору између поменутог друма и брега Сланкамен—Земун. Крај њега и сад постоји спуст који води на сеоско, дунавско пристаниште. Мештани су, додуше, стари назив тог сурдука одавно заборавили, али га је свештеник Михајловић знао.

Дариновци су, према томе, морали бити на самом штеку, како тај спуст данас Старобановчани називају, или у његовој непосредној близини, највероватније под брегом на некадашњем платоу који се пружао од Петринаца према Касарни, што би се дало закључити и из имена спуста и из чињенице да је обала била далеко повољнија за живот од самог хатара, који је одувек био сасвим го и непошумљен. Да се на положај места и те како гледало, доказују и суседна насеља из тога доба, која су, по правилу, увек била под брегом: Сланкамен и Сурдук у побрђу и увалама што се ослањају на Дунав, а Белегиш, опет, на свом платоу,[9] па ће тако касније бити и са Бановцима и Касарном. Међутим, првобитно насеље, које је свакако постојало и пре Турака, померено је с Дунава у XVII веку, вероватно у његовој другој половини, јер су Дариновци забележени око 1606,[10] а Туса пре 1716. г.[11]

Нема података из којих би се дало видети због чега је дошло до пресељења Дариноваца у хатар, али је врло вероватно да је њихово становништво било изложено сваковрсним насиљима и пљачки од стране османлијских трговаца, бродара и војске која је реком горе и доле пролазила, и да је услед тога било присиљено да напусти Дунав на коме је саобраћај у то време био веома жив, мада ни у хатару није могло бити много боље, јер општа сигурност у турско време готово да и није постојала. Сем тога, и Дунав је код Белегиша почео нагло да мења корито, па је у другој половини XVII века озбиљно почео да угрожава село и да руши његову обалу у горњем делу платоа, тј. од Петринаца.[12] Додуше, права, коначна опасност за плато, а тиме и за насеље, доћи ће знатно касније,[13] али је несумњиво да је и то био један од разлога због чега се село с Дунава покренуло према Будовару, тј. на „царски друм" Земун—Варадин, док је ново насеље, вероватно на захтев турских власти, названо Тусом.

Дариновчани су се у већини, можда и у целини настанили у Туси, у којој су остали до тридесетих, неки и до четрдесетих година XVIII века. Изузетак чине аласи и воденичари који се са обале нису ни покретали. Да већег расељавања није било, види се и из чињенице што је у месту још и у другој половини XVIII века негована успомена на Дариновце. У противном, не би било Дариновачког Брода нити би се за њега знало. Уосталом, да није те успомене, можда не би било ни Даријевића, који и сад живе у месту.

II

Као име Туса је позната и у историјској литератури и међу становништвом Ст. Бановаца. За њу знају, штавише, и отреситији старци суседних насеља. Но ако се поведе реч о њеном положају, онда се ми-

шљења разилазе. Док једни мисле да је лежала подаље од Дунава, други сматрају да се налазила на истом месту где и данашњи Бановци. Д. Руварац је чак мислио да је лежала онде где се данас налази корито Дунава.[14]

Међутим, предање вели да је Туса била на „царском друму" Земун—Варадин, или пак у његовој непосредној близини, два до три километра југозападно од данашњег села, што потврђују и неки документи, у првом реду старобановачки „летопис", заснован око 1850. г. (спаљен 1943), по коме је Туса лежала на друму, а не на Дунаву.[15] Сем предања и „летописа", о томе говори и једна жалба Тусана из времена које је претходило стварању сремске Војне границе. Жалећи се на подвоз, Тусани веле „да им је бесплатни подвоз дојадио и да, пошто су на друму, мало шта стижу да ураде за себе".[16] Да подвоз није измишљен а жалба неоснована, доказује и то што су власти већ 1716. г. у Туси основале своју пошганску станицу.[17] А и да се не говори о промету и важности тог друма који је, поред Дунава, представљао ако не једину, оно најважнију саобраћајницу између Београда и Беча. Из свега тога недвосмислено произилази да је Туса била на друму, а не на Дунаву.

Туса није била дугог века, нити је пак на тако живом путу дуже могла опстати. За село је тај друм био и остао права напаст. Обавезе становништва су и иначе биле велике и несносне, па му је подвоз утолико теже падао. И да би избегли примање нежељених, понајчешће веома осионих путника-гостију и давање бесплатног подвоза који је представљао кулук за себе, Тусани су били присиљени да напусте друм и да се врате на Дунав, где се већ налазила малена насеобина њихових воденичара и рибара,[18] дариновачких потомака, док су своје ново насеље назвали Бановцима.

Тешко је, међутим, рећи када и како је пресељење извршено. Незванично је народ ово насеље још дуго називао Тусом, Срби још и 1732. г.[19] Штавише, Туса се понекад помиње и у званичним актима, као на пример у Пасардијевом попису насеља из 1745. г.[20] Међутим, на мапи Срема из 1730. г. насеље је означено као Бановци,[21] па ће бити да је ново име, а тиме и село, настало између 1716. и 1730. г. С друге стране су Бановци, а не Туса, саградили своју цркву већ 1726. г.,[22] дакле само 10 г. по повлачењу Турака из тог дела Срема.

На Дунаву су, додуше, од раније живели аласи и воденичари, али су они били малобројни и сиромашни да би себи саградили цркву, тим пре што је ова, према попису из 1733. г., била снабдевена веома лепим инвентаром.[23] Стога је цркву морало градити или целокупно становништво или његова већина која је већ свакако била пресељена. Туса је, према томе, нестала, а Бановци настали највероватније 1725. или 1726. г.

Како је Туса настала у XVII веку, тј. за време османлија, њено име, турског порекла, није необично. Наиме, речник тадашњих географских имена поред српских садржи доста и страних речи, као што су „ханта" (камен), „кумулус" (узвишица), затим Дормос или Беглук (имена потеса). Једну улицу у Сурдуку и данас називају Тузлом.

III

У првој половини XVIII века река је протицала подаље од брега што је приметио и Димитрије Руварац,[24] док се на ушћу Будовара у

Дунав тј. између брега и старог корита реке (данашња бановачка Адица на банатској обали), налазио већ поменути плато у површини од око 2 км², не рачунајући и његове издужене углове према Петринцима са једне, и према Касарни са друге стране.[25] Плато је, пре свега, био прилично висок, те га Дунав никад није могао потопити, али је његова површина била далеко нижа од хатара. Стога се Бановци издаље уопште нису могли запазити, што се могло само пожелети с обзиром на општу несигурност. Сем тога, плато је био далеко плоднији од осталог, висинског земљишта, па је врло вероватно да су се сеоске њиве налазиле управо на њему.[26] Ново село је, према томе, поникло на простору данашњег корита река, с тим што се пружало на северозапад од старог гробља, тј. од утока Будовара у Дунав па до висине у којој се данас налази црква.[27]

Изузев цркве, сачињене од плетера 1726. г.,[28] пресељеници су готово све своје стаје и куће изградили у земљи (земунице), какве су имали и на друму. Зграде су покрили сламом, рогозом и трском, а само изузетно шиндром, као што је био случај и са црквом.[29] Градило се, иначе, без реда и плана, па о улицама није могло бити ни говора, јер су куће биле разбацане по читавом платоу. Ти и такви Бановци су 1730. г. унети у поменуту мапу Срема.[30]

Међутим, Бановци су већ 1745. г. укључени у Војну границу Срема,[31] чије су власти настојале да је што више унапреде. А како је и локална команда шанца углавном била у рукама Срба, није чудно што је село прилично брзо почело да мења свој изглед. Најпре су почеле да ишчезавају земунице, а затим и плетаре, које су уступале место кућама од дрвета и черпића, што доказује и нова црква која је 1750. г. већ од дрвета.[32] Поред тога, село је око 1760. г. почело и да се ушорава, што ће се са жупанијским насељима догодити знатно касније. Староседеоци су још доста дуго живели у својим разбацаним кућерцима, али је са досељеницима био други случај. Тако је настало у три-четири уличице, међу којима је најважнија, главна, била „грчка" улица, која се пружала од северозапада према југоистоку, тј. према старом гробљу на ушћу Будовара у Дунав.[33] Између 1760. и 1780. г. се и у Бановцима јавља бољи, тврђи грађевински материјал, о чему сведочи и стара црква, која је пре 1766. г. сазидана искључиво од опека.[34]

Дунав је после 1770. г. тако силовито почео да руши сремску обалу да је њен плато бивао све мањи и мањи, док се насеље морало померити према брегу. Најпре су се покренули приобалци, затим они из средишта села, па и становници главне улице која се данас налази насред Дунава, и то на његовом дну. Рушење платоа је настављено и у XIX веку, тако да је насеље у његовој првој деценији нагло почело да се сели на брег, где се и данас налази, али као Стари Бановци.[35]

Како је арондација Срема извршена под крај XVIII века, а пројекти унапред припремљени, изградња Старих Бановаца је од самог почетка текла по утврђеном реду, можда и по каквом локалном плану, с обзиром да је ново гробље постојало знатно раније но што је арондација Границе извршена. У почетку су на брегу настале само три улице, нова грчка као главна, те Шијачки шор према Будовару и Бели брег према Новим Бановцима.[36]

Пошто су Стари Бановци били значајно компанијско кантонално место, изградња насеља је почела од главне улице у којој су најпре поникле јавне грађевине, у већини војне, међу којима и зграда команде чете (компаније), у коју ће се касније уселити и општина (та зграда је за време II светског рата спаљена), онда седиште капетена (данас учитељски станови), па стан првог официра (спаљен 1943. г.), затим месна, граничарска касарна (сада „Житопромет") и житница (данас школа), подигнута око 1805. г.[37] Подигнуто је и неколико цивилних јавних зграда, међу којима је најважније било коначиште са гостионицом или хан. У његовој непосредној близини 1817. г. подигнута је и нова црква, а позади житнице, двеста метара од ње, крај Будовара, стрелиште, које мештани и сад зову „шицаром".[38]

Већина тих зграда је сазидана онако како се тада у нас уопште градило, али не увек, јер су успомене на турску архитектуру биле још свеже, што доказује постојање једне зграде оријенталног типа која је срушена после 1930. г. Та кућа се налазила између нове цркве и хана, те је се многи и данас сећају. Имала је сасвим мале, минијатурне прозоре, уско, вијугаво степениште и на спрату претерано налицкан, засенчен и шаролик доксат.[39]

Шијачки шор и Бели брег су настали нешто касније, а све остале улице Ст. Бановаца (Бели ветар, Ђоравн шор, Пригревица и Шорић) тек под крај XIX века, што се и временски поклапа са коначним нестанком платоа и пресељењем преосталог становништва.[40] Судећи по старој зиданој цркви, чији је олтар 1895 г. однео Дунав, последњи житељи Бановаца су напустили плато између 1870. и 1890. г., па је тиме била завршена и трећа сеоба места.

Што се пак тиче имена овог насеља — Бановаца — предање вели да је оно настало по досељеницима из Баније који су овамо наводно дошли одмах по одласку Турака из Срема, али та легенда ничим није потврђена. Једно се ипак поуздано зна. Познато је, наиме, да се то име одржало до десетих, можда и до двадесетих година прошлог века, када је добило и придев с т а р и, што и документи потврђују.[42]

IV

За време Турака земљишта сремских насеља су у већини случајева била омеђена, па је то вероватно био случај и са хатаром Дариноваца, односно Тусе,[43] о коме засад не знамо ништа поближе како због недостатка података, тако и због самих имена потеса и хумки која су по пореклу често била турска, услед чега су врло брзо заборављена, бар у већини.

Међутим, 1718. г. хатар Тусе, па и она као насеље, припадао је Дворској ратној комори, у чијем власништву је остао пуних 10 година. Године 1728. је припао Карловачком, а затим, 1734, Земунском властелинству грофовске породице Шенборн, сад већ као хатар Бановаца.[44] Па ни Бановци задуго нису остали у саставу Земунског властелинства. По одлуци комисије за разграничење провинцијала и крајине у стварању Бановци су од властелинства откупљени већ 1745. г. и припојени сремској Војној граници, тј. њеном подунавском одсеку, који је званично оформљен 27. IV 1746.[45]

Према опису насеља која су 1745. г. укључена у Границу, сеоски хатар, без оближњих имања и пустара, износио је 700 кј оранице и ливада заједно. Сем тога су Граници, односно селу, готово истовремено прикључене и неке бановачке пустаре које су одузете од властелинства. Према попису коморског директора Пасардија у новембру 1745. г., месту су припојене пустаре Петринци (4,5 сесије) и Бановци (12 сесија).[46]

Мада је величина тадашње сесије непозната, може се ипак рећи да је село у то време имало премало земље. Утолико пре што је пустаре у прво време вероватно искоришћавала војска. И како су Бановци тада имали око 70 кућа, претежно задружних и бројније настањених, то је на 1 дом долазило само по 10 кј оранице и ливаде заједно. Отуд се може извести закључак да је подела земље и разграничење између Границе и жупаније, односно властелинства и провинцијских насеља, с једне, и Бановаца с друге стране, изведена на штету ових других. Да је тако доказује и то што ни пустара Туса, која се такође помиње, иако надомак села, није додељена Бановцима.[47] Пустара је, уосталом, морало бити више, али нема изгледа да су оне све одмах додељене селу.

Услед тога је дошло до спора око земље између граничарских Бановаца и властелинске, односно жупанијске Војке. Додуше, том спору је претходио један други спор. Наиме, бановачки коњи, будући да се стока у то време није чувала, једне ноћи залутају у војачки хатар, те их Војчани похватају, на чега су се Бановчани жалили, док су Војчани, опет, изјавили да им ови отимају стоку, а њихов капетан Јузбашић прети „да ће их све побацати у Дунав".[48] Међутим, прави разлог за сукоб ова два села је у томе што су Бановци, услед недостатка своје, узурпирали 887 кј војачке земље, коју су на своју руку орали и сејали. 1749. г. је чак једно одељење граничара пуковника Рашковића из Бановаца, заједно са граничарима из неких других места, отерало Војчане са њихових поседа, те су сутрадан ту исту земљу узорали и посејали. Ствар је на крају решила посебна комисија, са грофом Грашалковићем на челу, која је 1749. г. изишла на лице места да извиди ствар. По одлуци комисије, Бановци су од 887 кј задржали 152 кј, док су остатак узурпиране земље морали да врате Војчанима. Сем тога, Бановцима је одузето сено, док су са засејаних површина морали комори да дају десетину, а Војчанима деветину и сено.[49]

Позадина и карактер овог необичног спора и данас се врло рељефно назире у следећој, пословичној изреци: „Шта си ме подбочио", или: „што си га подбочио, као Војка Бановце". Биће, сем тога, да је управо недостатак земље утицао на одлуку да се свих 26 бановачких породица изјасне за жупанију, а не за границу, када је то питање постављено пре но што је граница формирана.[50]

Како у то време није било ни једне Пазове, биће да су спахилук и Војка као најближе насеље држали у својим рукама највећи део данашњег бановачког хатара, бар до 1766. г., када је и Војка укључена у границу. Аронданијом је ова грешка касније исправљена, тако да је после хатар села имао 7.241 кј земље,[51] колико и данас има, док се у његовим границама налазе следећи потеси: Брестова међа, Беглук, Мајур, Велика пустара, Мала пустара, Леја, Сонуг, Трепча, Петринци, Борчанска рупа, Зовице, Ливаде, Агрица, Велика греда и Мала греда.[52]

V

Иако немамо података о становништву и величини првобитног насеља, ипак се може закључити да су Дариновци били чисто српско, и то мање насеље, тим пре што је за њих речено, у крушевском поменику, „да су село у Срему", док је Белегиш, који је већ у XVIII веку био мањи од Бановаца, означен као „паланка". Истоветан је случај и са Тусом, чије је становништво шест-седам година по пресељењу на Дунав, тј. 1733, бројало 60 глава,[53] без сумње кућних старешина с обзиром да је 1732. г. у месту било 53 дома.[54]

У наредним годинама се број кућа смањио, вероватно услед расељавања, па ће бити да је то случај и са становништвом. Бановци су, наиме, према попису из 1736/37. г. имали 31 кућног старешину са 10 ожењених и 4 неожењена одрасла брата и сина,[55] а ни кућа нису имали много више, ако их је уопште било више. Приликом изјашњавања становништва за провинцијал, односно за границу 1745. г., за жупанију је било 26 породица, а за границу ниједна,[56] па је лако могућно да их више није ни било, што значи да су се неке породице у међувремену раселиле. А да је расељавања било, доказују чињенице. Од 21 познате породице, које су се у месту налазиле 1732. г., 1736/37. г. их је било још 9, док је 12, како изгледа, у међувремену ишчезло. Сем тога, у Сурчину је 1736. г. забележено презиме Тусанин,[57] а у Попинцима, нешто касније, Бановчанин.[58]

Од породица које су у селу живеле 1733. г., познате су нам ове:

Бабић, Богојевић, Босиљкић, Веренчевић, Вуковић, Грубанов, Јовосић, Коларевић, Лалетић, Малетић (родом из Баје), Недић, Пимин, Претројић, Радивојевић, Смолић, Срдановић, (родом из Војке), Тиквар, Ћирић, Цвејанић, Цветковић и Чонкић, укупно 21.[59]

Три године касније (1736/7. г.) у месту је од тих породица регистровано 7, и то: Веренчевићи, Вуковићи, Грубанови, Коларевићи, Пимини, Срдановићи и Тиквари, док Богојевића, Босиљкића, Јовосића, Лалетића, Претројића, Радивојевића, Ћирића, Цвејанића, Цветковића и Чонкића (њих 10) изгледа, више није било. Додуше, 1736. г. нису забележена ни презимена Бабић, Малетић, Недић и Смолић, али су те фамилије и даље живела у Бановцима, тако да је од старих породица, колико знамо, било још 11, а не 7. Од нових породица, које су 1736/7. г. регистроване први пут, познате су нам следеће: Андрејић, Атанацковић, Велимирковић (Elemircovitsch), Миоковић (Giock), Милутиновић, Мирковић, Митровић, Михајловић, Николић, Пасарлић (Passarlich), Пачанин (Pazwanin), Путниковић (Pudnezcovich), Радосављевић, Рус, Сарић, Седедков (Szedcof), Степановић, Туцаковић, Цмешић (Zuneczich) и Шербенћанин, свега 20 а са поменутих 11 из 1733. г. 31,[60] док су 1750—51. забележене ове: Ђурашиновић, Левнајић, Малбашић, Милић, Нинковић и Станојевић,[61] а 1756. још и Јовановићи, Марковићи, Миликшићи, Михићи, Нешковићи, Станковићи и Ћурчије.[62]

Расељавања су углавном трајала до 1745. г., али их је било и касније. Отуд се од горе поменутих породица у периоду од 1766. до 1777. г. помињу још само Јовановићи, Малбашићи, Милићи, Миликшићи, Мирковићи, Михајловићи, Михићи, Недићи, Нешковићи, Николићи, Нинковићи, Радосављевићи, Русмири (ранији Руси), Смољановићи (раније Смолићи),

Станковићи, Тиквари и Ћурчије, укупно 18, док осталих породица нема, или пак нису поменуте.[63]

Нема сумње да су неке од ишчезлих бановачких фамилија изумрле, али су се неке и расселиле, поглавито у суседна места. У Белегишу, на пример, 1736/7. г. није било Босиљковића (у Бановцима Босиљкићи), Веренчевића и Радивојевића,[64] док их после сретамо ту уместо у Бановцима. Нешто касније се у Сурдуку налазила породица Коларевић, док је у Бановцима више није било.[65] Ипак је у месту било и старих породица које у поменутом времену нису регистроване. Такав је случај са Атанацковићима, Бабићима, Милетићима и Миоковићима, који се у селу помињу не само 1736/7 (Бабићи и Малетићи 1733), већ и у првој половини XX века.[66]

Стварањем Војне границе, у коју су Бановци одмах укључени, прилике су се измениле па је расељавање већ од 1745. г. готово сасвим престало. Штавише, становништво је после тога почело и да придолази. Расељавање је престало услед тога што је Бановчанин, као граничар, добио земљу на трајно уживање, која га је поред војне службе итекако везивала за место, док је на прилив становништва са стране првенствено утицало то што је насеље постало седиште чете, а повремено и неких других, већих јединица и команди. Једино се тиме може објаснити чињеница да је бановачки шанац већ 1750—51. г. имао 80,[67] а 1756. г. 140 домова.[68] Наредна деценија је у погледу насељавања била још плоднија, тако да су Бановци 1766. г. имали 211 кућа.[69] Од 1766. до 1777. г. насеље се увећало само са 15 домова, пошто је у том раздобљу укупно забележено 226 кућних бројева,[70] из чега произилази да је насељавање завршено углавном пре 1766. г.

Од 1777. до 1790. г. број кућа се донекле смањио, у првом реду због тога што их је Дунав собом односио,[71] а смањен је и број становника, углавном због помора који је настао у периоду од 1788—1790. г.,[72] тако да је село 1791. имало 210 домова и 1337 душа.[73] У том периоду је опустело 16 домова, 1808. г. је у месту било 1414 душа, а 1810. 215 домова, јер се између 1791. и 1808, односно 1810. становништво појачало са 10, а 1811. још са 2 породице из западних крајева.[74]

Становништво Бановаца XVIII века је према томе мањим делом староседелачко, а већим насељеничко. Прво знатније насељавање (око 50 породица) извршено је између 1745. и 1750, када је сагрђено око 50 кућа, можда и више. Будући да је та колонизација везана за стварање Војне границе, нема сумње да је већина ових насељеника пореклом из Срема, или пак из суседног Баната и Бачке, што доказују и нека презимена, као Војчанин, Земунац, и Чортановчанин, поред већ поменуте породице Срдановић која је дошла из Војке. Породице Божић, Влах и Борчанин су из Баната, Влах из Брестовца а Борчанин и Борче, док су Глумци дошли из Бачке.[75]

Презиме Будимац, међутим, као да указује на то да су неке породице дошле из других, даљих крајева. Малетићи су, како видесмо, из Баје, а граничари Јузбашићи, који се помињу око 1747,[76] вероватно из западних крајева, или пак области које су биле под Турцима.

Веће насељавање се збило између 1751. и 1766. г., када се у шанац населило око 100 породица. У међувремену се донекле намножио и број месних породица, па је у том периоду сагрђена још 131 кућа

тако да их је 1766. г. било укупно 211. Мања, углавном појединачна насељавања су трајала и даље, укључујући ту и групу Срба која је око 1770. г. дошла из „Млетака", али та и таква насељавања немају већег значаја. Изузетак чини оних 80 србијанских избеглица које су у Бановце дошле за време Кочине крајине, или пак Михаљевићевих операција по Шумадији."[77]

О пореклу ових стотинак породица немамо података, сем за неколико, али је несумњиво да су оне дошле из различитих наших крајева, што се да закључити и по неким презименима, као што су, на пример, Црногорац и Ништавић. За Даниловиће је речено, уосталом, да су из Плашког у Лици, док су Ранитовићи били из Сарајева. Да је било досељеника и из млетачке Далмације знамо по томе што је 1775. г. у месту сахрањена Станица, а идуће године и њена сестра Ђурђија „Венецијанка".[78] По др Душану Ј. Поповићу (Срби у Срему до 1736/7,33 и 34) из Баније, Лике и Кордуна беху Везмари, Војводићи, Вукелићи, Гроздановићи, Дражете, Клашње, Кораћи, Крњаје, Мамузићи, Медаковићи, Тишме, Ћурувије, Шашњићи и други, док су Диздаревићи можда из Босне, где их и данас има, али су муслимани.

Ипак ће бити да је највећи број тих породица дошао из Славоније, и то из „Шијачке". На такав закључак упућује презиме Шијаковић, затим општепозната чињеница да је отуд у Срем дошло, у XVIII веку, доста нашег народа, па и то што у Бановцима и сада постоји „Шијачки шор". Додуше та улица није настала одмах по њиховом досељењу, већ 60 до 80 г. касније,[79] али нас то још више учвршћује у уверењу да су Шијаци морали бити веома бројни. Да није тако, не би било ни њихове успомене на стари крај, па ни „Шијачког шора".

Што се тиче избеглица из побуњеног дела Србије које су овамо дошле 1788—1790. г., сви су изгледи да се њима није увећало месно становништво, што произилази, пре свега, из података о броју кућа и становника у 1791. г. Познато је, наиме, да је велики број тих људи, и не само њих, помро и у суседном Белегишу[80] и у другим местима, а по Руварцу и у самим Бановцима, мада он понаособ не помиње избеглице. Па иако су преживели помор, нема вероватноће да су се у Бановцима дуже задржали, сем можда какве девојке и жене, удате за мештане.

VI

Од 1766. до 1777. г. у Старим Бановцима су регистрована следећа презимена:

1. Азленовић, 2. Ајановић, 3. Алексић, 4. Антонић, 5. Бајац, 6. Бајић, 7. Бекић, 8. Бирманац 9. Благојевић, 10. Богданлић, 11. Богосављевић, 12. Божић, 13. Бојанац, 14. Болановић, 15. Бонић, 16. Борјановић, 17. Борчанин, 18, Брезовац, 19 Бугарин, 20. Будимац, 21. Букарица, 22. Булатовић, 23. Вајић, 24. Васиљевић, 25. Везмар, 26. Вечеринац, 27. Винкић, 28. Влах, 29. Влашић, 30. Влашкалић,* 31. Војводић, 32. Војновић, 33. Војчанин, 34. Врвељ, 35. Вујић, 36. Вукадиновић, 37. Вукелић, 38. Вуковић, 39. Гвоздић, 40. Георгијевић, 41. Глумац, 42. Гроздановић, 43. Грујић, 44. Гршин, 45. Гужвић, 46. Дабишић, 47. Давидовић, 48. Даниловић, 49. Даријевић, 50. Дедаковић, 51. Диздаревић, 52. Димитријевић, 53. Драгарац, 54. Драгичевић, 55. Ђаковић, 56. Ђурашиновић,** 57. Ђурђевић, 58. Ераковић, 59. Завађа, 60. Закарија, 61. Зељуг, 62. Земунац. 63. Зорић, 64. Зубовић, 65. Ивковић, 66. Ивошевић, 67. Иконић, 68. Илић, 69,

---

* Презиме Влашкалић попови су понекад писали и Влашкалија.

Јанковић, 70. Јевросимовић, 71. Јекић, 72. Јеричић, 73. Јовановић, 74. Јовичић, 75. Јосић. 76. Јузбашић, 77. Каравлашки,** 78. Квочка, 79. Кецић, 80. Клашња, 81. Кириловић, 82. Клипин, 83. Ковачевић, 84 Кораћ, 85 Корлат, 86. Королија, 87. Косировић, 88. Крагујлић (?), 89. Крагујац, 90. Крнић, 91. Крпулац, 92 Крстић, 93 Крушчић, 94. Кулунџић, 95. Лазаревић, 96. Ливада, 97. Љубисављевић. 98 Мајсторовић. 99. Максимовић, 100. Малбашић, 101. Миленић, 102. Маљковић 103. Мамузић, 104. Манојловић. 105. Марковић, 106. Матејевић, 107. Махашлија, 108. Мачалов, 109. Мацаревић, 110. Медаковић. 111. Мијачевић, 112. Миладиновић, 113. Милановић, 114. Миликшић, 115. Милић, 116. Милновић, 117. Милорадовић, 118. Милошевић, 119. Митровић, 120. Мириловић, 121. Мирковић, 122. Михајловић, 123. Михић, 124. Мишковић, 125. Мишчевић. 126. Мрдаревић, 127. Мрђић, 128. Мркаљ, 129. Мркшић, 130. Недељковић, 131. Недић, 132. Ненадовић, 133. Нешковић, 134. Николић, 135. Нинковић, 136. Нишавић, 137. Опачић, 138 Папучић, 139 Павловић, 140. Паскаш, 141. Пенчевић, 142. Пешић, 143. Петровић. 144. Попадић, 145. Поповић, 146. Предојевић. 147. Прелић, 148. Прерадовић, 149. Радановић. 150 Раделић, 151. Радовановић, 152. Радонић, 153. Радосављевић, 154. Рајаковић, 155. Ракочић, 156. Ракић, 157. Ралић. 158. Ранитовић, 159. Ратковић, 160. Русмир, 161. Савић, 162. Свирчевић, 163. Секулић. 164. Симеоновић, 165. Скерлетовић, 166. Скорупан, 167. Славнић, 168. Славујевић. 169, Смољановић, 170. Стаменировић, 171. Станковић, 172. Сир...?, 173. Станић, 174. Станојевић, 175 Сушић, 176. Теодоровић, 177. Тиквар, 178. Тишлер. 179. Томашевић, 180, Томић, 181. Топаловић, 182 Трнинић, 183 Тушија, *** 184. Ћурувија, 185. Ћурчија, 186 Фелбаба, 187. Христић,**** 188. Црногорац, 189. Чизмација,***** 190. Чодановић, 191. Чортановчанин, 192. Шаулић, 193. Шашић, 194. Шијаковић, 195. Шкара и 196. Шушњар.[81]

Нешто касније забележене су и све породице: Пргомељ (1777), Чаругџија (1788), Леонтијевић и Стајић (1790). Мијатовић (1791), Карановић (1794), Вујановић и Милосављевић (1795), Вукојевић, Тимша, Медчевић и Девић (1796), Пантић (1798), Тамбур (1799) и Дражета (1805. г.),[82] укупно 213.

Тим списком ипак нису обухваћене све породице тадашњих Бановаца. Пре свега, у међувремену од 1766. до 1777. г. нису све од њих имале венчаних, рођених и умрлих, нити је пак неко из сваке од њих кумовао, да би све биле регистроване, као што су већ поменути Атанацковићи, Бабићи, Малетићи и Миоковићи. Сем тога, матичне књиге су на појединим местима тако оштећене да се нека презимена уопште не виде. Штавише, нека лица су у то време, како изгледа, још увек била без породичних имена, те су свештеници место њега, уз име, уписивали каквуману или пак занимање дотичног лица. Тако је Благоје „алас" 1768. г. удао своју кћер Саву, а Јован „мутави", 1769, опет, кћер Стану, док је Филип „касапин" 1799. г. кумовао. Нека лица беху са стране, па свештеници нису ни знали њихова презимена. Тако је 1775. г. у матичној књизи умрлих регистрована смрт Јована „опанчара" из Земуна, који је умро у Бановцима.

Иако су регистроване, неке мање породице, углавном војничке, нису живеле, већ само прошле кроз Бановце не задржавајући се дуже у њима, па је број стварних, бановачких презимена (регистрованих) морао бити нешто мањи. То је случај са Ајановићима, Богосављевићима, Гршинима, Крпулцима, Леонтијевићима, Милорадовићима, Пантићима, Ра-

---

** У наведеном делу Косте Петровића ово презиме је Ђулашиновић, али се оно у матичним књигама Бановаца увек помиње као Ђурашиновић, па смо то узели као тачније

*** То презиме у матичним књигама покаткад гласи и Каравлашија.

**** Чешће Тушија, а ређе Тушкин.

***** Данас Кристић.

****** Данас Чизма.

кићима, Стајићима, Чаругџијама и Фелбабама, јер се они помињу искључиво као кумови, и то по једном.

Тешко да су се у месту аклиматизовали и Винкићи, Ивошевићи, Јосићи, Мрдаревићи, Рајаковићи и Црногорци, који се помињу само по једанпут, и то у матичној књизи умрлих, затим Будимци, Васиљевићи, Вукојевићи, Мијатовићи и Тамбури, који се такође помињу по једном, али као женици. Но како су у наведеним случајевима у већини регистрована само мушка лица, питање је да ли су се иза тих презимена увек налазиле породице или пак појединци, можда и војници. Напослетку, из матичних књига се не види тачно, сем умрлих, да ли су све те мање породице, а поготово ако се радило о појединцима, живеле на Касарни, или пак у самим Бановцима.[83]

Па и кад се ради о породицама које су се у Бановцима бавиле једну или више година, при чему мислимо на породице са једном кућом, оне су по броју чланова биле сасвим малене. Такав је случај са Чаругџијама, на пример, у чијој је кући било само 3 члана, затим са Јеринићима, чија су 3 члана (отац, мајка и син) готово истовремено помрла. Породица Војчанин чак није имала ни мушке главе. Бројала је само 2 женска члана, па је ускоро изумрла. Слично је и са Бајцима који се помињу два пута, оба пута у књизи умрлих.

Па и међу већим, одомаћеним породицама неке су већ тада бројно стагнирале или чак опадале. У периоду од 1766. до 1777. г. Брезовци су, на пример, имали 2 рођ. и 3 умрла, Булатовићи 1 рођ. и 2 умрла, Војводићи 1 рођ. и 3 умрла, Каравлашки 2 рођ. и 5 умрлих, Мађаревићи 2 рођ. и 4 умрла, а Славујевићи чак 1 рођеног и 5 умрлих.

Мада је морталитет увек био велик, сем у прве 4 год., било је ипак породица које су у погледу прираштаја стојале боље, па и релативно добро. Вечеринци су у истом периоду имали 5 рођених и 4 умрла, Глумци 10 рођ. и 10 умрлих, Ливаде 6 рођ. и 4 умрла, Малбашићи 8 рођ. и 6 умрлих, а Болановићи чак 7 рођ. а 3 умрла, па те и такве породице у већини и данас постоје.

С обзиром на проценат смртности, који је нарочито био висок у времену од 1788—1790, нема сумње да је знатан број ових породица, поготово мањих и мање бројних, изумро, делом и изгинуо уколико се тицало војних лица, још при крају XVIII и у првој половини XIX века, док су друге проређене на тај начин што су њихови издељени делови прешли, опредељујући се за војну службу, у Нове Бановце. Предњачили су, разуме се, досељеници, као што је случај са Бајцима, Бекићима, Војновићима и другима, али су то чинили и староседеоци, као, на пример, Тиквари, који су се на Касарни налазили пре 1766. г. Неке породице, а пре свега активно-граничарске, расељиле су се по околним местима. Међу њима је било веома бројних заједница, као што су Вукелићи и Јанковићи, од којих су прве прешле у Белегиш а друге у Јаково, док су Клипини, Медаковићи и Мишчевићи, изгледа, прешли у Стару Пазову. Међутим, извесна презимена су ишчезла на тај начин што су појединци овако или онако узели или пак добили нова, друга породична имена. Тако су Савићи постали Тишме, Ераковићи Димитријевићи, а Борјановићи Мрђићи.

Коначно, добар број поменутих породица је ишчезнуо у првој половини XX века. То су Атанацковићи, Бабићи, Букарице, Вуковићи, Ву-

кадиновићи, Ђеоргијевићи, Давидовићи, Девићи, Диздаревићи, Дражете, Ђурашиновићи, Карановићи, Квочке, Крнићи, Лазаревићи, Левнајићи, Малетићи, Мамузићи, Марковићи, Мађаревићи, Миловановићи, Миоковићи, Мркаљи, Нешковићи, Папучићи, Попадићи, Раделићи, Ракенићи, Свирчевићи, Смољановићи, Стајићи, Тимше, Томићи, Шимуновићи, Шкаре и Шушњари.[84] Давидовићи су прешли у Угриновце, Томићи у Земун и Нове Карловце, док су остале породице, како изгледа, изумрле.[85]

Од презимена регистрованих у XVIII веку, данас у Банцвцима постоје још ова:

1. Бајић, 2. Болановић, 3. Бонић, 4. Борчанин, 5. Везмар, 6 Вечеринац, 7. Војновић, 8. Вујић, 9. Гвоздић, 10. Глумац, 11. Даријевић, 12. Димитријевић, 13. Зељуг, 14. Зорић, 15. Зубовић, 16. Илић, 17. Јекић, 18 Јовановић, 19. Јовичић, 20. Клашња, 21. Корлат, 22. Королија, 23. Ливада, 24. Малбашић, 25. Маленић, 26. Маљковић, 27. Манојловић, 28. Мијачевић, 29. Миладиновић, 30. Миљковић, 31. Мириловић, 32. Момировић, 33. Мрђић, 34. Нинковић, 35. Опачић, 36. Павловић, 37. Певчевић, 38. Пекић, 39. Предојевић, 40. Прерадовић, 41. Ралић, 42. Ранитовић, 43, Русмир, 44. Скерлетовић, 45. Скорупан, 46. Станић, 47. Теодоровић, 48. Томашевић, 49, Топаловић, 50. Трнинић, 51. Христић, 52, Чизма, 53. Чодановић, 54. Шаулић, 55. Шашић, свега 55.

VII

Посебно су интересантни статистички подаци о венчанима, рођенима и умрлима у назначеним годинама (1766—1777), који гласе:[86]

Година	Венчаних (удатих)			Рођених				Умрлих				Прираштај свега
	у месту	на страни	свега	мушких	женских	неуписаног пола	свега	мушких	женских	неуписаног пола	свега	
1766.	2	8	10*	—	—	—	—	4	2	—	6**	—
1767.	10	7	17	—	—	—	—	7	9	—	16	—
1768.	2	7	9	—	—	—	—	7	2	—	9	—
1769.	6	11	17	—	—	—	—	9	9	—	18	—
1770.	4	13	17	19	28	—	47	6	8	—	14	+ 33
1771.	10	17	27	18	19	—	37	19	22	—	41	— 4
1772.	11	9	20	20	24	—	44	10	15	—	25	+ 19
1773.	4	10	14	21	25	8	54	36	44	—	80	— 26
1774.	7	10	17	24	35	—	59	36	24	—	60	— 1
1775.	6	10	16	24	20	—	44	29	39	1	69	— 25
1776.	4	9	13	18	26	6	50	22	21	—	43	+ 7
1777.	4	2	6***	13	18	1	32****	8	12	1	21*****	+ 11
Укупно	70	113	183	157	195	15	367	196	210	2	408	+ 14

* За 7 задњих месеци у 1766. г.
** За 7 задњих месеци у 1766. г.
*** За 5 првих месеци у 1777. г.
**** За првих 8 месеци у 1777. г.
***** За 8 задњих месеци у 1777. г.

У Бановцима је (са Касарном) за непуних 12 година склопљено 183 брака укупно, или 15 годишње. Другим речима, у том периоду су регистроване 183 удаје и преудаје, од чега на Бановчанке отпада 181, а на жене из других места, које су овде становале, 2 удаје. С друге стране, од 183 удате, односно преудате особе, 113 их је напустило Бановце, а 70 у њима остало. Према томе, од 183 женика, 70 их је било из места, а 113 из разних других насеља, углавном сремских. Што се осталих бановачких женика тиче, којих је морало бити далеко више, њихов број нам је непознат, јер су се они, по правилу, венчавали у местима из којих су доводили младе. Изузетак чине они који су се оженили из Белегиша, али нешто касније. Од 1783. до 1805. г. се, наиме, оженило из Белегиша 20 Бановчана.

Од 183 склопљена брака 150 их отпада на девојке, односно момке, тј. на оне који су први пут ступили у брак, 28 на брачне заједнице склопљене по други пут, а 2 на оне што су (и женици и невесте) по трећи пут ступили у брак, док су преостала 3 брака засновала она лица која су се неједнаки број пута удавала, односно женила. Један податак указује и на старост удавача, бар неких. 1767. г. је у 18-ој год. живота умрла Јелисавета Мијачевић, „газдарица" Илијина, као удата, па ће бити да су се девојке прилично рано удавале.

Пада у очи, иначе, да су се девојке, а и жене, чешће удавале на страну него у саме Бановце. Понајчешће у суседна, граничарска места, у Батајницу, Белегиш, Војку и друга, а и даље, па и у провинцијал, у Добановце, Попинце, Ириг, Шид, итд. Неке су одлазиле и у Банат, док се Марија Нешковић 1766. г. удала чак у Будим. Не рачунајући оне што су остале у Бановцима, број удатих по местима изгледа овако:

Батајница — 10, Белегиш — 5, Бешеново — 1, Бешка — 5, Бољевци — 1, Будим — 1, Војка — 17, Голубинци — 2, Деч — 1, Добановци — 4, Добринци — 1, Земун — 8, Илок — 1, Ириг — 3, Јаково — 1, Карловци Нови — 11, Карловци Сремски — 2, Крушедол — 1, Крчедин — 5, Купиново — 1, Марадик — 1, Михаљевци — 1, Опово — 1, Пазова Стара — 5, Петровци — 1 Попинци — 3, Прхово — 2, Сланкамен Стари — 6, Сурдук — 4, Сурчин — 2, Угриновци — 2, Чента — 1, Чортановци — 1, Шашинци — 1, Шид — 1, свега 113 у 35 разних насеља [87]

За рођене имамо податке за непуних 8 година (1770—1777). Број рођених годишње износи близу 46, с тим што су се чешће рађале девојчице него дечаци. Од 367 рођена, односно крштена детета, 364 су из Бановаца (и Касарне), а по 1 из Белегиша (Тимотеј Георгија Влајића), Војке (Сава Николе Радојчића) и Ст. Пазове (Прокопије Стевана Мишчевића), од чега су прва два регистрована 1773, а треће 1776. г.

Иако је годишње умирало просечно по 34 лица (са умрлима у Касарни),[88] већ на први поглед се запажа да су смртни случајеви у првих 5 година (1766—1770) били далеко ређи него у последњих 7 година (1771—1777), тј. у годинама које су нарочито много косиле децу. Посебно су неповољне 1773. и 1775. г. када је умрло 51 лице више но што их је рођено. И како је у тих 7 година рођено само 14 лица више но што их је умрло, о прираштају практично не може бити речи, тим пре што је број умрлих (погинулих) ипак морао бити већи с обзиром да су граничари и за време мира гинули и умирали подаље од својих кућа.[89]

Свештеници су од 1766. до 1769. г. бележили и године старости умрлих (за 41 од 49 укупно умрлих лица), па смо у могућности да кон-

статуjемо да је у тим годинама једва забележена смртност деце. Од 41 смртног случаја на децу до 16 г. отпада само 5. Сем тога, ови подаци илуструју и средњи људски век тога доба. 23 мушка умрла лица, од којих је најстарије имало 79 а најмлађе 7 година, имало је на дан смрти свега 1.073 г., те је њихов средњи век износио близу 47 година, а 18 женских особа, од којих је најстарија умрла у 71, а најмлађа у другој години живота, имало је свега 752 г., док им је просечан век износио нешто мање од 42 год.

Према тим подацима, од најстаријих становника умрлих између 1766. и 1769. г., најстарији беху: Теодор Бајац,* рођ. 1690, Кузман Болановић, рођ. 1692, Божа Војновић* и Васа Рајаковић, рођени 1693, Марко Иошевић, рођ. 1695, Мирна Јекић, рођ. 1696, Стана Зорић, рођ. 1697, Јосиф Момировић* и Тома Јовичић, рођени 1702, Радич Вукелић, рођ. 1703, Јованка Јовичић, Томина супруга, рођ. 1708, те Петар Илић, Јелисавета Шушњар, Стамена Клипин и Јевросија Мрђић рођени 1709. године.

Изузев умрлих на Касарни, сва остала лица су сахрањена у Бановцима, сем једног, углавном у новом гробљу, док је само 6 особа (1766. и 1767. г.) сахрањено у старом гробљу. Осим тога, у порти је сахрањено 1767. 3, 1768. 1, 1769. 3, 1770. 2, 1771. 13, 1772. 3 и 1773. г. 3, укупно 31 лице.

Нису незанимљива ни кумства из тога времена. Ако ништа више, она доказуjу да су људи XVIII века далеко више путовали но што се то сад претпоставља. Од 70 кумова, који су венчали Бановчанке, односно Бановчане, са стране их је 21, а из места 49, што значи да је скоро сваки трећи кум био из другог, покаткад и удаљеног места. Тако је Јован Мутавџија(?) из Добановаца, на пример, венчао Бановчане Марију Ђаковић и Саву Станковића. Женицима из других места такође су често кумовали људи са стране. Од 113 младожења, 94 их је имало кумове из својих, а 19 из других насеља. Деспину Шкару, удавачу из Бановаца, и Петра Брадића, младожењу из Марадика, венчао је Деспот Мандић из Шимановаца, док је карловачки прота Јован Поповић кумовао Трифуну Јовановићу из Ирига и Марији Љубисављевић из Бановаца.

Децу су такође прилично често крстили јабанци. Изгледа, штавише, да су таква кумства била трајна, а не случајна. Кум једне од Папучићевих кућа (к. бр. 12) био је Константин Томић из Опова, који је 1770. г. крстио дете Тодорово, а 1772. и Тодорово и Јовановo, док је Алекса Медаковић из Старе Пазове кумовао у једној те истој бановачкој кући 4 пута, и то 1770, 1771, 1773. и 1775. г.**

Интересантно је, у вези са кумствима, да су прилично често кумовали попови и чланови њихових породица, са једне, те веома блиски рођаци, па и са истим породичним именима, са друге стране. Слуга Константин Влах не само што је венчао свога газду, а уз то и презимењака

---

* Звездица изнад презимена казуje да су та лица сахрањена у гробљу код лазарета на Касарни, те да није сасвим сигурно да су живела у Бановцима, већ можда и на Касарни.

** На крају је приложен списак житеља са стране (женика и кумова) који се помињу у матичним књигама Бановаца.

Лазара Влаха, већ му је крстио и децу, док је Лазар Јовичић крстио дете Жарка Јовичића, а Никола Скерлетовић, опет, дете Луке Скерлетовића.

VIII

Становништво тадашњих, граничарских Бановаца, грубо речено, углавном су чинили, нарочито у раније време, земљорадници, односно сточари, а мањим делом, особито после 1745. г., интелигенција и занатлије.

Како су Бановчани до 1745. г. били кметови и као такви плаћали разноразне дажбине, између осталог и властелински десетак, више им се исплатило да се баве сточарством него само земљорадњом која је била на веома ниском ступњу. Најранији подаци који на то указују потичу из 1733. г. Додуше, ти подаци се односе на бановачке свештенике, а не на земљораднике, али то не мења ствар. Један од тих свештеника је имао 3 кј оранице, 5 мотика винограда, 4 вола, 4 краве, 2 јунета, 5 коња и 20 кошница, а други 0,5 кј оранице, 2 мотике винограда, 3 вола, 6 крава, 2 јунета и 14 кошница.[90]

То произилази и из једног другог податка. Према попису властелинских добара, кметова и њихових иметака из 1736/7. г., село је имало укупно 92 коња, 48 волова, 125 крава и јунади, 79 оваца и коза, 59 свиња, 235 кошница, 114 кј оранице и 72 кј ливаде, од чега на сваку кућу у просеку отпада по 3 коња, 1,5 во, 4 говечета, 2,5 овце и козе, 1,6 свиња, 7,6 кошница, 3,7 кј оранице и 2,3 кј сенокосних ливада, укупно по 6 кј земље.[91] У погледу некретнина ситуација се задуго није поправила, јер је село још 1745. г. имало само 700 кј ораница и ливада заједно.[92]

Мада је село припадало властелинству и од њега зависило све дотле док није припојено Војној граници када је добило веће земљишне комплексе, ипак имећи појединих домаћинстава не беху једнаки. У погледу имовног стања најбоље су стојали сеоски прваци, представници световне и црквене власти, што доказују и горе описана имања првих бановачких свештеника за које знамо. Економска неједнакост није ишчезла ни касније, за време Границе, мада је сељак као граничар добио земљу зависно од броја чланова своје породице, пошто су је појединци привремено отуђивали, односно куповали.

Тако је било и у другој половини XVIII века, када су забележене не само мање или више имућне кућне задруге и породице, већ и слуге. Није нам познат број имућнијих, односно сиромашнијих породица, од којих су увек неке пропадале а неке се опет уздизале, али је несумњиво да су лица сахрањена у порти (забележено 31 лице) била из најимућнијих, или бар из најугледнијих домаћинстава, јер су нека од њих била из свештеничких кућа. Та чињеница, уосталом, доказују још нешто како су нека лица истих породичних имена, али из различитих кућа, сахрањена у порти, а нека опет у гробљима, биће да су једне од тих кућа у ово време биле имућне, а друге опет сиромашне. Да су се поједина домаћинства по економској снази истицала већ 1745. г., доказују и скупи надгробни споменици из те године, који су својевремено извађени из Дунава и који се сад налазе у дворишту месне школе. Напослетку, Лазар Влах сигурно није био сиромашан док је имао слугу Константина.

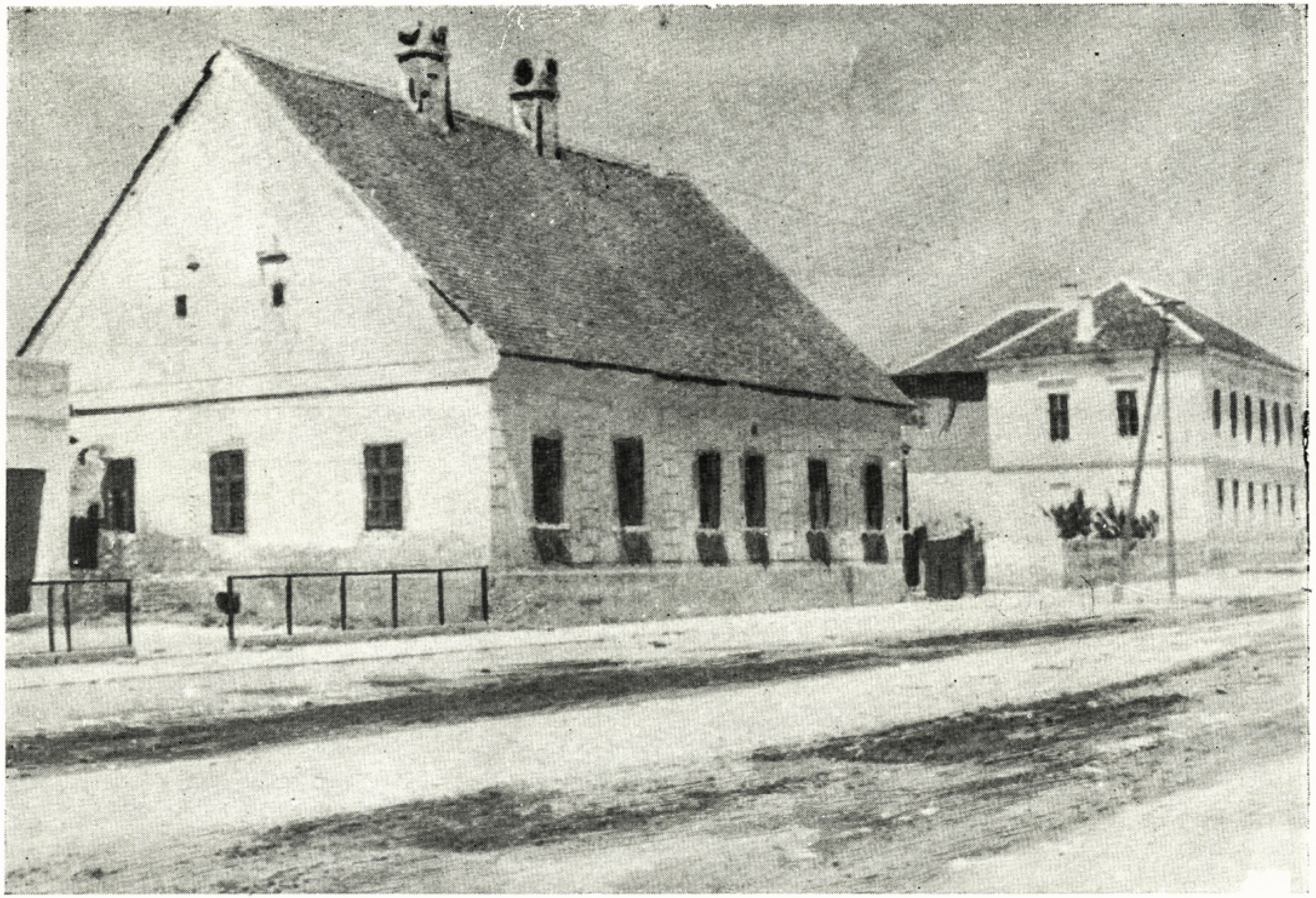

Стари Бановци, приземна зграда, некад седиште капетана, данас учитељски станови

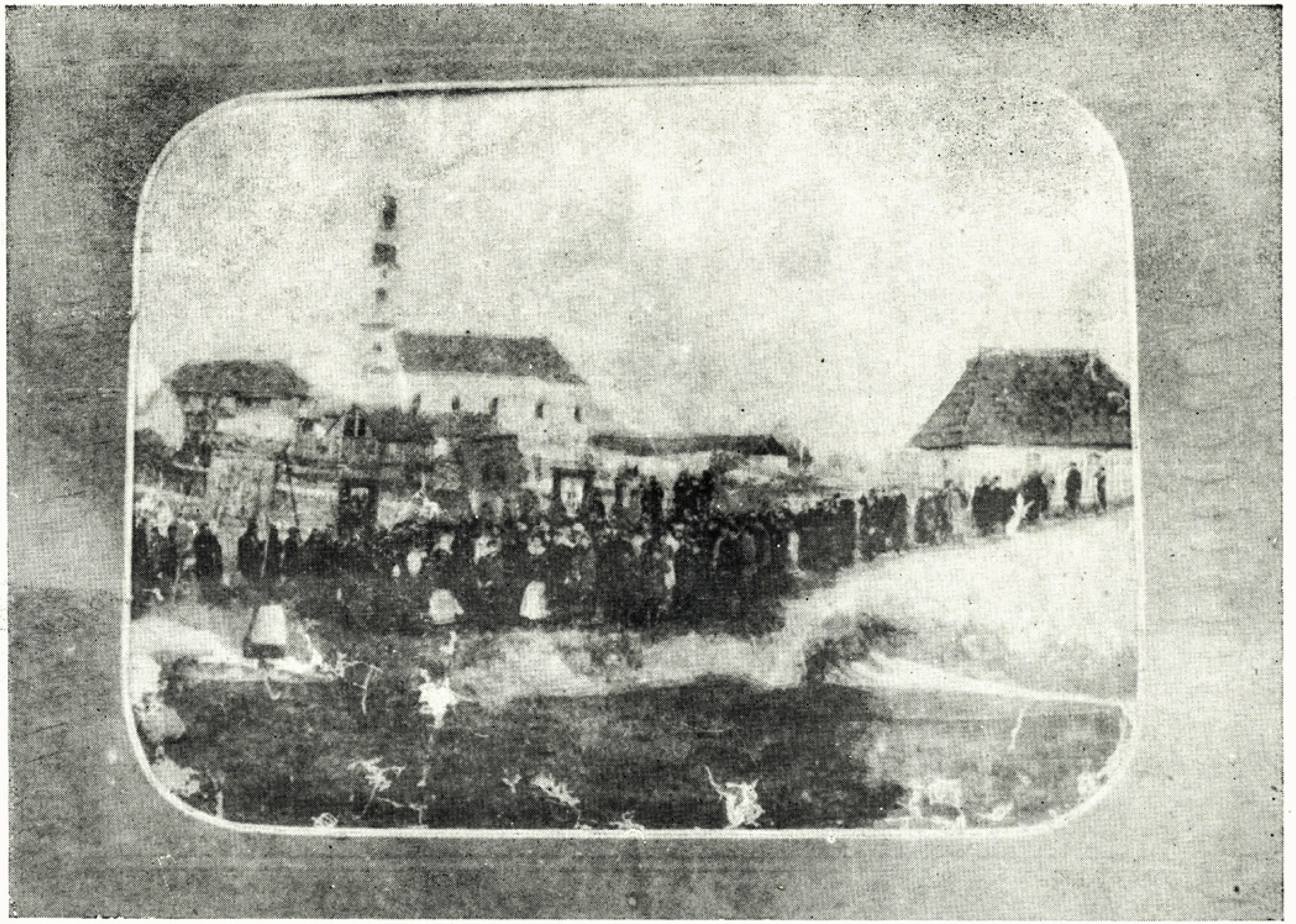

Стари Бановци, литија снимљена око 1895. Десно је стара црква под шиндром, а лево, испред нове цркве, доксат и зграда на спрат која је била сазидана у турском стилу

Риста Булатовић је имао слугу Гаврила, а Никола Борчанин, опет, слугу Петра, па је несумњиво да су то били имућни људи.

Месну интелигенцију су представљали, испочетка, само попови, а касније још и официри и чиновници, а при крају столећа и учитељи.[93] Међутим, иако писмена, та интелигенција обично није школована, изузев донекле попова и неких млађих војних лица. Друкчије није могло ни да буде, јер су ти људи израстали и израсли из догађаја и праксе, а не из школа којих скоро да и није било. Израсла из народа, та интелигенција се од њега готово ничим није ни издвајала, док су се њена деца с њим и рађала и умирала, о чему сведоче и женидбе и удадбе из тога времена. Ђакон Димитрије Марковић, учитељ из Сланкамена, не само да је кумовао обичном граничару, већ се и оженио из Бановаца посве простом девојком сељачког рода, док се Ана Михајловић, поп Петрова ћерка, удала, како изгледа, за најобичнијег сељака у месту.[94] Сем тога, децу народних официра и попова касније понајчешће сретамо у селу, по разним документима, као земљораднике. Такав је случај, на пример, са потомством Стевана Нешковића, коњичког официра, који се први пут помиње у Бановцима 1756. г.[95] Слично је и са Ђурашиновићима, од којих се један први пут помиње 1750—51,[96] као лајтнант, а други 1766. г. као поп.[97]

Иако су подаци о занатству више него оскудни, ипак је сасвим сигурно да је занатлија било. С обзиром на величину реке и њене многобројне забарке по Риту, рибарство је сдувек морало бити развијено[18] а рибари бројни, од којих је један био и поменути Благоје алас. Прерада житарица је такође била заступљена, што доказују и воденице. Харамбаша Божа је 21. III 1732. „на име хајдучког пореза" од сваког бановачког воденичара узео по 12 дуката.[99] Те воденице, уосталом, нису радиле само за Бановце и њихову војску, већ и за друга насеља која су се налазила подаље од Дунава.[100] Да је било и гостионица, произилази и из тога што је харамбаша истом приликом попретио и механцији „што у селу није прикупио остатак хајдучког пореза за прошлу годину".[101] И воденице и гостионице су морале бити бројније у другој половини XVIII века.

Од осталих занатлија, како видесмо, помињу се опанчари и месари, али је морало бити и других занимања, а поготово бродара, ковача, колара, ременара, кројача и обућара, ако не цивилних онда војних. Суконари су ипак били најбројнији, јер је на подручју чете, у Касарни, у другој половини века радила фабрика сукна, прва у Срему.[102]

* * *

Неће бити на одмет ако на крају нешто кажемо и о цркви и свештенству. Прва бановачка црква за коју знамо сграђена је 1726. г. Зидови су јој били од плетера, а кров од шиндре. Имала је мало звоно, 1 прозор на олтару и два у мушкој припрати, затим иконостас са 20 слика, међу којима је била и икона св. Николе, чије је име црква одувек носила, док је у женској припрати било 4 мале иконе. Осветио ју је Никанор (Мелентијевић) крушедолски дана 4. VI 1731.[103]

Не зна се тачно докле је ова црква-плетара служила, али су Бановци већ 1750. г. имали сасвим нови храм, начињен од дрвета, који је регистрован и у 1756. г. Ова црква је била далеко лепша и чвршћа од

прве, али јој је порта била ограђена само допола, па је такав случај био и са гробљем у порти.[104] Но ни та црква није била дугог века, јер је ускоро (између 1756. и 1766. г.) подигнута нова, сазидана искључиво од опеке. Била је то ниска и мала, једнобродна грађевина, без апсида, свода и торња (на слици). Кров јој је био од шиндре, имала је, изгледа, са сваке стране по два прозорчића и мањи, накнадно дозидан олтар са источне стране, док је сам звоник био смештен крај цркве. Тај храм је срушен тек 1897. г. (олтар је однео Дунав 1895), док је добијена опека употребљена једним делом за изградњу капеле крај Будовара (Водице), а другим делом за изградњу црквених канцеларија при новој цркви. У нову цркву је пренет и сав црквени инвентар који се у њој и данас налази.[105]

Са 53 дома Бановци су 1732. имали једног, а следеће године 2 свештеника. Старији је био Стеван Малетић, родом из Баје, а млађи Василије Срдановић, родом из Војке, који је у месту службовао и 1736/7 г. Први се школовао у манастиру Војловици, код Атанасија Урма, док је други био ученик Максима Суворова. Малетић је чак имао и већи број књига, али су, иначе, обојица била слабо учена, због чега је Срдановићу и речено да иде у Београд да настави школовање.[106] 1750—51. г. Бановци су са 80 домова опет имали 2 пароха, Ивана Милића и Петра Станојевића, а пет година касније (1756) на 140 кућа 3 попа. Поред Станојевића, овог пута се помињу и Јован Михић и Теодор Миликшић.[108] Миликшић је службовао у месту све до почетка 1766. г.

Сем Миликшића, 1766. (на 211 кућа) и у наредним годинама у селу су службовали као свештеници Симеон Ђурашиновић (до 1768), Петар Михајловић (до 1769), Лазар Михајловић (до 1772) и Димитрије Благојевић (до 1773). Поред њих до 1777. г. у месту су били свештеници и Симеон Марковић, Максим Јовановић и Јован Радовановић, из чега произилази да је на сваких 40 до 50 кућа долазио по један парох. Међутим, број свештеника је касније смањен, тако да их је 1791. г. било само 2 на 210 кућа и 1337 становника.[109]

Занимљиво је да је читаво село, изгледа, представљало једну једину, недељиву парохију. Свештеници нису имали не парохије, него ни своје одређене рејоне, већ само куће и домаћинства са разноразних крајева насеља. Штавише, ни сама Касарна, која је и по удаљености представљала засебно насеље, није имала једног одређеног пароха. Напротив, и ту је свако домаћинство имало свог свештеника, тако да су сви бановачки пароси уједно били и пароси Касарне, што се најбоље види из матичне књиге умрлих.

Ако се изузму недеље и празници, те венчања, крштења и сахране од случаја до случаја, свештенство се у ствари мало бавило професионално-црквеним пословима, а далеко више домазлуком, земљорадњом и сточарством, тј. привређивањем уопште. Прво стога што је то био обичај, а још више стога што су приходи од верника и службе били недовољни за живот. Занимање и интересе свештенства најбоље илуструју имеци већ поменутих пароха Малетића и Срдановића.

О локалној управи немамо готово никаквих података, мада је она постојала, бар формално. Нема вероватноће да је у раније време постојало општинско звање, али су представници власти забележени још 1736/7. г., када је Живко Милутиновић био кнез, Стојадин Велемирко-

вић ешкут, а Јован Рус пандур (пиро).[110] Међутим, ти људи нису представљали власт, нити су пак за свој рад одговарали народу, већ државној и властелинској управи, чији су ослонац у селу и били, што је нарочито био случај са пандурима. Ти положаји нису означавали никаква права, већ дужности према вишој власти. Другим речима, ти људи су првенствено морали да пазе на јавни ред и убирање дажбина у корист власти.

Кад је Граница формирана, сва власт је прешла у надлежност команде чете, која се налазила у месту. У прво време је команда била искључиво у рукама Срба, а тиме и власт, али су Аустријанци наскоро почели да за команданте постављају своје људе. Тако се око 1747. г. помиње канетан Јузбашић, вероватно као командант, док је 1750—51. г. тај положај заузимао капетан-лајтнант Лутеран, без сумње Немац. 1756. г. је заповедник (Хаубтман) био неки Фата, опет странац.

Ипак ти странци, а нарочито први, нису могли да раде шта хоће. Не због тога што су овде стално или пак често боравили наши, домаћи пукови чији су команданти били Срби, као што је био и Секула Витковић, чији је штаб једно време био у самим Бановцима,[111] већ и због тога што је народ, а самим тиме и граничари, био искључиво српски. Штавише, командно особље, па и команда чете, било је наше, са изузетком самих команданата и понеког инструктора, и то не увек. Док је на челу компаније 1750—51. г. био странац Лутеран, дотле је Димитрије Ђурашиновић био лајтнант, Нинковић, опет, корнет, а Милинко Малбашић наредник.[112] Тако је било и 5 година касније. Заповедник је, додуше, туђинац Фата, али је обрлајтнант био Антоније Јовановић, а коњички капетан-лајтнант Стеван Нешковић.[113] Уосталом, локална управа је углавном била у рукама Срба кроз цео XVIII, па и у првој половини XIX века. Понаособ нам је познато да је 1784 г. у месту био заставник (фендрих) Максим Станојевић, који је издавао наредбе у име чете и потписивао их.

Захваљујући томе Бановци су не били, него и остали чисто српско насеље. Па и кад су Аустријанци колонизирали Немце у развојаченој Касарни (Новим Бановцима), нико од тих досељеника није успео да се насели у самим Бановцима и да у њима дође до куће и земље. Истина, неки странци су у месту ипак забележени, у првом реду Немци, те неколико Мађара и Шокаца, али су они овамо дошли тек пред развојачење Границе, па и касније,[114] и то у вези са продором капитала у овај крај.

СПИСАК

Пошто је мало места у којима су се водиле и очувале матичне књиге венчаних, рођених и умрлих из наведених година (1766—1777) из којих би се тачно могле видети породице које су у појединим насељима живеле и постојале, што је за проучавање нашег становништва веома битно, сматрали смо за корисно да на основу бановачких књига, а пре свега на основу матичне књиге венчаних, сачинимо списак таквих житеља (у ствари бановачких зетова и њихових кумова) по местима. Поред места, редног броја, те личног и породичног имена женика или пак кума, венчаног и кршгеног, у загради смо ставили и годину када је

дотично лице регистровано. Године смо писали скраћено (66, на пример, место 1766, итд.), док слово „ж." означава женика. Списак гласи:

БАТАЈНИЦА: 1. Батала Гаврило (67, ж.), 2. Бешлић Силвестер (76), 3. Будимировић Димитрије (68), 4. Будимировић Дамјан (71, ж.), 5. Венечки Јован (71), 6. Гвозденовић Лазар (71, ж.), 7. Елемирац Георгије (76), 8. Јанковић Лазар (68, ж.). 9. Јефтимијевић Дамјан (68, ж.), 10. Керечки Јован (75), 11. Малбинић Радосав (71), 12. Михајловић Константин (69, ж.), 13. Негосављевић Мирослав (76), 14. Николић Јуриша (69), 15. Петровић Михајло (66, ж.), 16. Савић Јован (76, ж.), 17. Серафионовић Марко (68), 18. Стојановић Василије (69), 19. Стојшић Јован (69, ж.), 20. Томин Георгије (71, ж.), 21. Тротосвић (?) Максим (67).

БЕЛЕГИШ: 1. Влајић Георгије (73), 2. Ђурашиновић Трифун (69, ж.), 3. Илић Јаков (70, ж.), 4. Милновић Лазар (69), 5. Милошевић Алекса (71), 6. Милошевић Константин (74, ж.), 7. Милошевић Миливоје (66, ж.), 8. Милошевић Сава (66), 9. Михајловић Јован (75), 10. Новаковић Јанко (72), 11. Новаковић Петар (75), 12. Пачанин Георгије (75, ж.), 13. Пећиначки Јеремије (74), 14. Радојчић Васа (75), 15. Стојић Теодор (74), 16. Црнобрнац Кирило (70).

БЕШЕНОВО: 1. Дамјановић Андрија (72, ж.), 2. Марковић Сава (71).

БЕШКА:1 Батала Тома (69), 2. Бранковић Сима (69, ж.), 3 Говорчин Лазар (73. ж.). 4. Горчинов Јован (69), 5. Ерер Лазар (73, ж.), 6. Јеловац Лука (72, ж,), 7. Кораћ Јован (69), 8. . . . ? Кузман, парох (73), 9. Узановић Лука (72).

БОЉЕВЦИ: 1. Јовановић Стеван (73, ж.), 2. Јовичић Радоје (73).

БУДИМ: Маслашев Кузман (66, ж.).

ВАРАЛИН: 1. Марадичанин Глигорије (67).

ВОЈКА: 1. Белановић Сава (73, ж.), 2. Белегишанин Захарије (71), 3. Богојевић Сава (71, ж.), 4. Врачев Гаврило (73), 5. Вуковић Сава (68), 6. Гајић Јован (69), 7. Георгијевић Тома (67, ж.), 8. Григоријевић Марко (71 ж.), 9. Дудић Илија (66), 10. Ђурић Андрија (70, ж.), 11. Арсенијевић Јаков (71, ж.), 12. Екмецић Никола (72), 13, Живковић Гаврило (69, ж.), 14. Илић Андрија (70, ж.). 15. Илић Кузман (73, ж.), 16. Дрвенарија(?), можда Деврња, Михајло (73), 17. Јовановић Филип, парох (71), 18. Љубинковић Василије (66, ж.), 19. Максимовић Арсен (71, ж.), 20. Максимовић Филип (72, ж.), 21. Мандрин Павле (75), 22 Михајловић Павле (70, ж.), 23. Пауковић Јеремије (71), 24. Павловић Јован (71, ж.), 25. Петровић Сава (71, ж.), 26. Радојчић Никола (73), 27. Сушић Јанко (75, ж.). 28. Хаџић Адам (71), 29. Хаџић Сима (77, ж.), 30 Чобановић Петар (71).

ГОЛУБИНЦИ: 1, Дудић Јефта (74), 2. Живановић Лазар (76), 3. Костић Марко (76), 4. Пекић Панта (74, ж.), 5. Петровић Јаков (76, ж.).

ДЕЧ: Поповић Стеван (66, ж.).

ДОБАНОВЦИ: 1. Божић Јеврем (76), 2. Вујић Јован (73), 3. Грен (?) Христифор (75), 4. Живевић Георгије (74, ж.), 5. Јовановић Тодор (73, ж.), 6. Мартиновић Максим (71), 7. Мутавџија (?) Јован (68), 8. Раиковић Павле (71), 9. Стајић Никола (72, ж.), 10. Станковић Петар (72), 11. Стојчевић Петар (72), 12. Христић Константин (74, ж.), 13. Цвејић Никола (74).

ДОБРИНЦИ: 1. Пауновић Јован (73, ж.), 2. Томић Милоје (73).

ЗЕМУН: 1. Балтић Тодор (72), 2. Анђелковић Ђорђе (71). 3. Витановић Михајло (75, ж.), 4. Дедановић Тодор (75). 5. Димитријевић Васа (76), 6. Димитријевић Марко (74), 7. Замфировић Димитрије (68), 8. Јовановић Антоније (67, ж.), 9. Јовановић Панта (67, ж.), 10. Кнежевић Антоније (66), 11. Лазаревић Јован (69), 12. Максимовић Никифор (72, ж.), 13. Михајловић Матеја (68, ж.), 14. Николић Јован (71, ж.), 15, Петровић Михајло (70, ж.), 16. Стефановић Стојан (75, ж.), 17. Темерић Димитрије (67), 18. Теодоровић Лука (75), 19. Топаловић Максим (72).

ИЛОК: 1. Кириловић Станко (70), 2. Марковић Петар (70, ж.).

ИРИГ: 1. Бесаровић Никола (70, ж.), 2. Велмаревић Тодор (70), 3. Јовановић Трифун (71 и 72, ж.), 4. Сешин Јован (72).

ЈАКОВО: 1. Бајић Недељко (69), 2. Симић Миленко (69, ж.), 3. Тумбургија Марко (70)

КАРЛОВЦИ СРЕМСКИ: 1. Јевремовић Михајло (76), 2. Крушчић Тодор (76, ж.), 3. Милновић Јаков (74), 4. Перишић Лука (76, ж.), 5. Поповић Јован, прота (71).

КАРЛОВЦИ НОВИ: Антоновић Арон (76, ж.), 2. Аћимовић Атанасије (71, ж.). 3. Виојловић . . . ? (75, ж.), 4. Георгијевић Стеван (71), 5. Деспотовић Ђорђе (73), 6, Димитријевић Јаков (72, ж.), 7. Јанковић Маја (67), 8. Јовановић Мојсије (71. ж.). 9. Јовановић Максим (71). 10. Јовановић Алекса (72, ж.), 11. Катић Сава (71, ж.), 12. Кепић Павле (71, ж.), 13. Латковић Миливоје (73. ж.), 14. Максимовић Никола (74),

15. Мијатовић Гаврило (71), 16. Михајловић Димитрије (75), 17. Павловић Димитрије (68, ж.), 18. Ралић Петар (66), 19. Радовић Петар (72), 20. Теодоровић Иван (67, ж.), 21. Шуваковић Никола (71, ж.).

КАРЛОВЧИЋ: 1. Гарашанин Јован (77), 2. Гарашанин Ђорђе (70).

КРУШЕДОЛ: 1. Јовичић Тодор (69, ж.), 2. Кошутић Сава (69).

КРЧЕДИН: 1. Бечејац Јован (75), 2. Вулић Тодор (75), 3. Граорчев Јован (75, ж.), 4. Девић Јован (75, ж.), 5. Живанић Лазар (77. ж.), 6. Јанчић Илија (70), 7. Каменковић Ђорђе (70, ж.), 8. Кечић Никифор, (67, ж.), 9. Новић Јован (77), 10. Артмановић Тодор (70), 11. Јеркмановић Дамјан (70).

КУПИНОВО: 1. Путниковић Стеван (70, ж.), 2. Ћирић Станислав (70).

ЛОК: 1. Васић Никифор (67).

МАРАДИК: 1. Брадић Петар (66, ж.), 2. Јеркмановић Васиљ (67).

МИХАЉЕВЦИ: 1. Девић Недељко (70, ж.), 2. Јовичић Лазар, свештеник (70).

ОПОВО: 1. Георгијевић Недељко (74, ж.), 2. Томић Константин (70).

ПАЗОВА СТАРА: 1. Батала Тома (73), 2. Деспотовић Григорије (70), 3. Илић Стеван (72), 4. Илић Максим (76), 5. Клипин Јованка (70), 6. Кнежевић Тома (76), 7. Ковачевић Филип (73), 8. Медаковић Алекса (70), 9. Мишковић Васа (70), 10. Мишчевић Стеван (76), 11 Рончевић Лазар (73), 12. Рончевић Лука (74), 13. Суботић Лука (74, ж.), 14. Тркуља Филип (73 и 75, ж.), 15. Узелац Михајло (70, ж.), 16. Чучковић (?) Максим (76).

ПЕТРОВЦИ: 1. Марковић Максим (67), 2. Јовановић Јосиф (70, ж.), 3. Глибишић Антоније (70)

ПОПИНЦИ: 1. Бановчинин Лазар (68), 2. Богосављевић Станко (69), 3. Георгијевић Јован (69, ж.), 4. Ђурђевић Димитрије (68. ж.), 5. Николић Максим (69, ж.), 6. Теодоровић Лазар (69).

ПРХОВО: 1. Весић Јефта (76, ж.), 2. Цвејић Теодор (76, ж.).

РЕМЕТА: 1. Кулнић Андрија (72),

СЛАНКАМЕН СТАРИ: 1. Аћимовић Димитрије (71, ж.), 2. Буквић Михајло (71, ж.), 3, Жигић Јован (71), 4. Илић Јеврем (66, ж.), 5. Лазаревић Петар (68, ж.), 6. Марковић Димитрије, ђакон (66, ж.), 7. Тодоранин Лазар (67, ж.), 8. Паолић Јефтимије (71)

СУРДУК: 1. Лавнов . . . (?) Стеван (73 и 74. ж.), 2. Личанин Григорије (73, ж.), 3. Марунић Петар (74, ж.).

СУРЧИН: 1, Вуковић Атанасије (72), 2. Милетић Лазар (70 и 72, ж.).

УГРИНОВЦИ: 1. Веселиновић Илија (74), 2. Ивић Глигорије (69, ж.), 3. Јанковић Станко (76, ж.), 4. Јокић Јован (76), 5. Радовановић Антоније (72), 6. Радосављевић Тома (69).

ФУТОГ: 1. Станковић Филип (72).

ЧЕНТА: 1. Кириловић Христифор (70, ж.), 2. . . . ? Јован, поп (70), 3. Растић Ђорђе (пре 71).

ЧОРТАНОВЦИ. 1. Пашић Андрија (74, ж,), 2. Милошевић Константин (74).

ШАШИНЦИ: 1. Вуковић Димитрије (74, ж.), 2. Теодоровић Петар (74).

ШИД: 1. Лазић Недељко (75), 2. Христић Јаков (75, ж.).

ШИМАНОВЦИ: 1. Мандић Деспот (66).

НАПОМЕНЕ

[1] С. Пецињачки, Како су настали Стари Бановци, Дневник, 24. VI. 1962.

[2] Душан Ј. Поповић, Срби у Срему до 1736|7, Београд, 1950, стр. 38.

[3] Гласник Српског ученог друштва, 1875, стр. 131.

[4] У Подунављу источног Срема природне спустове с брега на Дунав називају сурдуцима, с тим што се име обично састоји из две речи. Уколико је у близини општина, на пр., онда је то општински сурдук. Ипак су чешћи придеви изведени од породичних имена фамилија чије су куће у близини. Тако у Белегишу постоји Југовић сурдук, ма да је та породица одавно ишчезла не само из непосредне близине спуста, већ и из села. С друге стране, има спустова које називају б р о д о в и м а, а не сурдуцима. Између Белегиша и Сурдука (села) постоји спуст који је и данас познат као Б р о д, а спуст између Белегиша и Ст. Бановаца Б р о д и ћ, док један од спустова између Земуна и Нових Бановаца и сада зову М а г а р е ћ и м б р о д о м. Према томе, Д а р и н о в а ч к и б р о д не представља никакав изузетак.

[5] Парохијско звање храма св. Николе у Ст. Бановцима, матичне књиге умрлих за год. 1766—1777.

[6] Исто.
[7] С. Пецињачки, Како су настали Нови Бановци, Дневник, 3. VI 1962.
[8] Као под 5.
[9] С. Пецињачки, Како је Дунав преполовио белегишки атар, Дневник, 27. III 1962.
[10] Исто као под 3.
[11] Др Душан Ј. Поповић, Срби у Војводини, I, Нови Сад, 1957, стр. 110.
[12] Као под 9.
[13] Дунав је током XVII, XVIII и XIX века однео један део брега и читав плато испод њега што се простирао од Петринаца па по краја Белог брега, према Новим Бановцима. Тај плато се у читавој својој дужини и ширини данас налази на дну Дунава.
[14] Димитрије Руварац, Српска митрополија карловачка око половине XVIII века, Карловци, 1902. стр. 65
[15] По речима поч. Николе Мудрића, који је 1927. г. дошао на службу у Ст. Бановце, месна школа је водила свој летопис, а водио га је и он сам једно време као учитељ. Летопис је заведен око 1850. г., те је уредно вођен све до 1943. г., када је изгорео заједно са школом и њеном архивом. Тај летопис је био крцат не само оним подацима који су се односили на историјат школе, већ и онима који су се тицали прошлости села.
[16] Др Душан Ј. Поповић, Срби у Војводини, II, Н. Сад, 1959, стр. 205.
[17] Др Славко Гавриловић, Три прилога из историје насеља Земунског властелинства. Зборник МС за друштвене науке, св. 28. стр. 125.
[18] Као под 16, стр. 229.
[19] Исто као под 2.
[20] Др Славко Гавриловић, Обнова славонских жупанија и њихово разграничење са Војном границом 1745—1749, Зборник МС за друштвене науке, св. 25, стр. 63.
[21] И то као под 2.
[22] Исто као под 14.
[23] Исто.
[24] И то.
[25] Као под 1.
[26] Као под 2, стр. 163. — Према попису из 1736/7 г. село је имало само 114 кј обрађене оранице.
[27] Према Медурићевом сећању на летопис.
[28] Исто као под 14.
[29] Као под 1.
[30] Исто.
[31] Исто као под 20.
[32] Коста Петровић, Статистички подаци о Сремској епархији у 1750—51. год., Зборник МС за друштвене науке, св. 15, стр. 86.
[33] Као под 27.
[34] Шематизам Карловачке митрополије за 1910, стр 249.
[35] Као под 27.
[36] Исто.
[37] Парохијско звање храма св. Николе у Ст. Бановцима, Циркуларни протокол за 1803. г. — Земунски прогопрезвитерат је 19. III 1803. известио Бановце о предстојећој изградњи магазина.
[38] Као под 27.
[39] Те куће се сећа и писац ових редова.
[40] Рођен 1884. г. у Ст Бановцима, Павле Теодоровић, дугогодишњи председник ЗЗ. вели да се сећа када је у Белом ветру било само 2, а у Пригревици и Шорићу ниједна кућа
[41] Парохијско звање храма св. Николе у Ст. Бановцима, Збирка седничких записника црквене општине с краја XIX века.
[42] У матичним књигама села за г. 1766—1777, те у белегишким матичним књигама за г. 1783—1805. увек се помињу само Бановци, а ниједном старри Бановци. У једном акту пука из Митровице, који је у Бановце приспео 3. IV 1784. такође се помињу само Бановци, као што је на Бановце адресован и већ поменути акт Земунског протопопијата.
[43] Исто као под 17.
[44] Као под 2, стр 123.
[45] Као под 20, стр. 62—63.
[46] Исто, стр. 64.
[47] Исто, стр 63—64.
[48] Исто, стр. 72.

[49] Исто, стр. 78.
[50] Исто, стр. 67.
[51] Као под 34, стр. 248.
[52] Исто као под 2.
[53] Исто.
[54] Као под 14, статистика, стр. 5.
[55] Исто као под 2.
[56] Као под 20, стр. 67.
[57] Исто као под 2.
[58] По приложеном Списку пожењених из Бановаца и њихових кумова.
[59] Исто као под 14.
[60] Као под 2, стр. 162.
[61] Исто као под 32.
[62] Као под 14, стр. 17.
[63] Парохијско звање храма св. Николе у Ст. Бановцима, Матичне књиге венчаних, рођених и умрлих из 1766—1777. год.
[64] Као под 2, стр. 161—162.
[65] Срета Пецињачки, Подаци о становништву Баранде до 1809. г., Зборник МС за друштвене науке, св. 29, стр. 95.
[66] Срета Пецињачки, Белегишки рит пре изведених мелиорација 1929—1935. г., рукопис.
[67] Исто као под 32.
[68] Као под 14, стр. 17.
[69] Исто, стр. 37.
[70] У поменутом делу под 2 др Душана Поповића стоји да је у Бановцима 1774. г. било 218 домова. Међутим, по матичној књизи рођених, у коју су бановачки свештеници уносили и кућне бројеве, број кућа је износио 226, а не 218, па тај број узимамо као вероватнији. Додуше, кућа је могло бити и више, јер све породице у том периоду нису имале рођених да би биле регистроване и оне и њихове куће, али тај број није могао бити особито велик.
[71] Као под 1.
[72] Димитрије Руварац, Статистички подаци Архидијецезе српскокарловачке из 1774, 1798, 1808, 1819, 1833, 1910, стр. 81.
[73] Као под 14, стр. 68.
[74] Исто као под 2.
[75] Тада се још могло знати одакле је ко, па су свештеници то често и назначили у матичним књигама.
[76] Као под 20, стр. 72.
[77] Као под 2, стр. 30—31.
[78] Парохијско звање св. Николе у Ст. Бановцима, Матичне књиге умрлих из наведених година.
[79] Као под 1.
[80] Срета Пецињачки, Србијанске избеглице у Белегишу 1788—1790. г., рукопис.
[81] Списак је начињен по презименима која се помињу у матичним књигама венчаних, рођених и умрлих Ст. Бановаца из тих година.
[82] По матичним књигама венчаних села Белегиша из XVIII и с почетка XIX века, у које су унета лична и породична имена бановачких кумова и женика ожењених из Белегиша.
[83] Највећи број породица с Касарне (Нових Бановаца) сретамо истовремено и у Ст. Бановцима.
[84] Према списку власника парцела на Бановачкој адици, који датира из 1920. г. и који се налази у Катастарској управи на Кањачи, све те породице су забележене као власници земље.
[85] По казивању већ поменутог Павла Теодоровића.
[86] Исто као под 81.
[87] Исто.
[88] На Касарни је у том међувремену (1766—1777) сахрањено, тј. умрло 38 лица.
[89] Ипак је једна таква смрт регистрована 1768. г. Ради се о тридесетседмогодишњем Стевану Војновићу с Касарне који је на Дунаву убијен док је вршио дужност. С друге стране, међу 408 умрлих не налази се и име двадесетпетогодишњег Матеја Заговића (умро 1769), који је био родом из Костајнице.
[90] Као под 14, стр. 65.
[91] Као под 2, стр. 163.

[92] Као под 17, стр. 125.

[93] По Андрији М Огњановићу (Војвођанске народне основне школе и њихови учитељи од 1573. до 1741. г., Зборник МС. за друштвене науке, св. 20, стр. 104), на Касарни је школа отворена 1764. г., а у Старим Бановцима (Антон Цувај, Грађа за повијест школства Кр. Хрватске и Славоније од најстаријих времена до данас, I, Загреб, 1907, стр. 558) 1786. г.

[94] По матичној књизи венчаних из 1766. и наредних година.

[95] Као под 14, статистика, стр. 17.

[96] Исто као под 32.

[97] Као под 14, стр. 37.

[98] По матичној књизи умрлих у Белегишу из 1781. г. недалеко од забарака у Бановачком риту у пачареском Дунавцу (Белегишки рит) 23. VI 1781. удавио се Белегишанин Јован Ракић, бесумње рибар, па ће бити да су по риту рибарили и Бановчани.

[99] Као под 16. стр 229.

[100] По матичној књизи умрлих из Белегиша из 1788. г. у том селу је 25. VIII 1783. напрасно умро Јосиф Опарушић из Петров ца, на воденици, који је овамо дошао на мељаву па је таквих „дошљака" морало бити у Бановцима.

[101] Исто као под 99.

[102] Исто као под 7

[103] Исто као под 14.

[104] Исто као под 32.

[105] Као под 41. — По записнику са седнице црквеног одбора од 25. V 1897, Дунав је однео олтар старе цркве 1895. г., па је с тим у вези донета одлука да се инвентар из те цркве пренесе у нову цркву, а од опеке која ће се рушењем ове цркве добити, што је такође одлучено, да се сагради капела у Будовару (водица) и канцеларијске просторије црквене општине сада свештенички стан.

[106] Исто као под 14.

[107] Исто као под 32.

[108] Као под 14, стр. 17.

[109] Као под 14, стр. 68.

[110] Као под 2, стр. 162.

[111] Као под 16, стр. 175.

[112] Исто као под 32.

[113] Као под 14. стр. 17.

[114] По архиви ликвидиране ЗЗ Стари Бановци, која се налази у Катастарској управи у Ст. Пазови, такви насељеници нису имали овлашћеничких права, нити им је деобом припала земља из фонда ЗЗ. На то је готово сваки од њих уложио жалбу вишој власти, али је са захтевом опет одбијен. Било је наиме установљено не само да ти жалиоци нису били граничари, већ и то да су исти у наведеном времену дошли у Бановце где су покуповали и куће и земљу.

ЦРКВЕНИ СПОР ИЗМЕЂУ БЕЛОЦРКВАНСКИХ СРБА И РУМУНА У XIX ВЕКУ

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ СРПСКО-РУМУНСКИХ ОДНОСА У БАНАТУ

Бела Црква насељена је овим редом: 1717. Немци, 1751. Срби,[1] у исто време или нешто доцније Цинцари,[2] око 1780. Румуни.[3]

Први подаци о становништву православне вере су из 1842.[4] То је попис румунског живља, саставио га је румунски свештеник Joan Петровић и водио га је годину дана. Венијамин Милошевић, српски свештеник, одмах затим саставио је свој попис и водио га од 1842. до 1860. Поред Срба у њега је уносио и Румуне, сматрајући и њих широм српском заједницом. Трећи, напознати, на Милошевићевом списку оловком дописао је поред сваког румунског имена слово *в*, знак да је дотични припадао влашкој нацији.

Живот тога становништва већ је консолидован. Економски оно је јако, његова виталност у утакмици са туђинским, немачким, елементом дала је већ прве резултате, оно је ту већ око сто година. То се може закључити по намножености породица с истим породичним именима и уједначеним врло сиромашним регистром личних имена.

Од 1842. до 1860. српских породица било је 270, чланова 1085. Од тога Путника 27 породица, Јоановића 19, Павловића 13, Петровића 11, Симовића 11, Поповића 11, Банића 10, Панића 8. Михаиловића 7, Станковића 7, Милутиновића 6, Марковића 6. Мичина 5, Стефановића 5, Костића 5, Златића 5, Јанковића 5, Бугарина 3, Георгијевића 3. Димитријевића 3, Јовичића 3, Милошевића 3. Недељковића 3, Раноја 3, Станојевића 3, Терзића 3. Укупно пописаних породица 181 са 787 чланова, према 66 преосталих са 298 чланова.

Међу њима су и цинцарске породице: Боборони, Бугарин, Герас, Деак, Костић, Мичин (пресељени из Чакова), Наопло, Ристић и друге. Неке од њих досељене су у Угарску већ раније, ослобођењем Баната спуштене ка југу, малобројне, асимилиране у српском смислу. Ту су и неке румунске породице, већ посрбљене: Барбуловић, Ивачковић, Крачун, Крестои (доцније Крестић), Новаческо, Окезан, Первулеско, Первуловић, Ранои.

Румуна је било 158 породица са 633 члана. Породице разгранате, породична имена малобројна, знак дуже одвојености од својих етничких извора: Лепетат 12 породица, Груја 11, Фрумос 10, Лупул 7. Радуловић 7, Цира 7. Табак 5, Барлижан 4, Гимбош 4, Журж 4, Молдован 4, Миуца 4, Окезан 4, Траила 4, Лазаревић 3, Марешеско 3, Милић 3. Николић 3, Паун 3, Петровић 3. Укупно пописаних породица 108 са 440 чланова, према преосталих 50 породица са 193 члана. Породична имена често упућују на завичај, села планинског Баната све до Карансебеша. Лична имена су идентична са српским, стечена у истој затвореној верској заједници и по истим нормама: Аксентије, Арон, Василије, Георгије, Григорије, Димитрије, Јоан, Михаило. Савва, Тодор. Женска: Анка, Јелена, Јолијана, Катарина, Марија, Перса, Сока, Сосана, Султа, Султана, са врло мало примеса које ремете њихову календарску доследност.

По економској структури то православно становништво је на извесном степену грађанске зрелости. Српско са 79 занатлијских породица, 17 трговачких, 74 земљорадничке, 100 осталих. Румунско са 18 занатлијских, 13 трговачких, 89 земљорадничких породица. Трговина је искључиво у српским, мањим делом у румунским рукама.

Српски занати су: чизмарски 24 породице, ћурчијски 24, абацијски 6, кордованцијски 5, ковачки 4, лебцелдерски 3. Румунски: шиндрарски, млинарско-воденичарски, бирташки.

Највећи посед румунских земљорадничких породица је 3 ланца. Они су заправо пољопривредни радници и градска сиротиња.

Најјача друштвена снага српска и румунска је трговачка буржоазија, снажна, родољубива, борбена. У време црквених борби она ће се ставити на чело својих народних групација.

Црква св. Петра и Павла, предмет међусобне заваде и борбе, зидана је од 1775. до 1780.[5] Сазидали су је српски досељеници два-

десетак година по свом доласку, на узвишици која је доминирала њиховим насељем, у дну и заклону косе којом се Крушчичко погорје спушта ка реци Нери. У том подухвату помогле су их и неке новије цинцарске породице: Коста Варжи, Хаџи Константин Ђурковић, Георгије Турунжа. Румуни тек отада насељавају град.

Испочетка све три групације припадају истој, илирској општини. Државна власт третира их као конфесију, а такво схватање ни њима није било туђе. Компактност међу њима је толика да српски грађани крајем XVIII века не праве питање око тога да се у одређене литургијске дане у њиховој илирској цркви служи на влашком језику.[6]

Међу њима ће се међутим односи пореметити и доћи до спора, који ће бити овде изложен. О томе кад је он почео, постоје два мишљења Прво, да је то било већ око 1800,[7] а друго да је започео око 1830.[8] Оно прво мишљење мора се примити с резервом будући да постоје веродостојни подаци о чврстини влашко-илирске заједнице на почетку XIX века,[9] а оно друго мишљење може да се прими. То је онај дужи временски период који претходи 1864. години, у коме Румуни у Банату, у мешовитим општинама „траже за себе посебна верска и национална права, богослужење на румунском језику, јачи уплив на решавање црквених и националних послова, укључујући овамо и тужакање вишим властима и насиља над српским свештеницима за време богослужења", о чему говори један историчар Баната.[10]

Да је борба око цркве у Белој Цркви имала дужу предисторију види се и по томе што је она већ 1846. донела прве резултате и успехе румунској ствари. То је била резолуција којом цар Фердинанд одобрава влашком становништву у Белој Цркви коришћење илирске цркве за потребе свога богослужења на влашком језику сваке треће недеље, у сразмери бројног односа илирско-влашког становништва.[11]

Из коментара митрополита Рајачића приликом приспећа резолуције да против ње не може бити призива, а нарочито из изјаве градоначелника при саопштавању српским грађанима да се од њих тражи помирљиво држање, измирење и поновно сједињење с Власима, а у случају њеног неиспуњења да ће се предузети санкције,[12] може да се назре сва тежина те борбе, као и средства којима су се и једни и други служили док је она од месних војнограничарских власти, митрополијских у Карловцима и покрајинских у Темишвару прешла велики пут до Беча. Пошто је ту борбу водила румунска општина, мора се узети да је она започела између 1830. и 1846.

Румунско становништво у тој борби није било само. Исте, 1846. године, немачко либерално грађанство одржава конспиративне састанке с циљем издвајања града из оквира Војне границе и његовог прикључења цивилној Мађарској.[13] Савезништво румунско-немачко било је сасвим природно, уперено против заједничког непријатеља, као што је нужно и природно било приближење Магистратата и српског становништва.

Са том поделом снага ушло се у догађаје из 1848—49, када у развоју црквеног сукоба настаје делимичан застој, пошто се борба

међу заваћеним партнерима преноси на друга подручја.[14] Ипак, српски грађани искоришћују за себе сваку повољну прилику да би у борби против својих румунских суверација остварили предности. Тако 17. и 18 априла 1848. помогнути Магистратом, користећи општу пометњу у граду, они одбаце царску резолуцију, забране румунском свештенику Леонтију Ивачковићу да у илирској цркви служи влашко богослужење, избаце из цркве влашке верске и богослужне књиге, њих 21 на броју, и три иконе и пошто напусте првобитну намеру да их спале, однесу све то у већницу Магистрата и с представником Магистрата начине о томе записник.[15] У фебруару 1849. за време српског интерегнума у граду, они то половично решење доведу до краја тиме што забране румунском свештенику сваки приступ у њихову цркву под оптужбом да је овај 1848. прочитао у илирској цркви Кошутову прокламацију.[16]

По завршеној револуцији, белоцрквапско грађанство је у њој дало око 120 жртава, јавља се тежња код свих да се ствари доведу до краја. Срби хоће одмазду, Немци правдање ради учињених злочина, Румуни повраћај црквених права. Сви очекују долазак истражне комисије.

Мајор Мартин Имбришевић, градоначелник, под притиском јавности, по наређењу Генералне команде у Темишвару, почетком марта 1850. припрема истрагу. У свом раду он искључује распру о сваком другом предмету осим о предмету црквених размирица између Романа и Илира.[17] И тако се распра за преимућства у коришћењу илирске цркве наставља.

Половином марта 1850. он је позвао у Магистрат на посебан састанак прво само представнике румунске општине и затражио од њих записничку изјаву о спору што га воде с Илирима. Румунски представници изјавили су да су Илири повредили две законске одлуке. Прво, царску резолуцију из новембра 1846. и друго, одлуку Магистрата од 18. априла 1848. И то: „Румунска општина са својим верницима била је годинама спречавана од илирске општине у вршењу верских дужности у заједнички изграђеној цркви.“ Пример: Утаја румунских верских и обредних књига 17. и 18. априла 1848, принуда да румунски прота Ивачковић од 18. априла 1848. до 17. децембра 1849. служи на старословенском језику и тада његово прогонство у родно место Оравицу. Румунско становништво остало је тако без свога пастира, те се мртваци сахрањују без верског обреда, а новорођенчад се не крштава. Тај случај није први. Исто тако они су поступали с румунским свештеником који је службовао пре Ивачковића. Поред права на коришћење цркве Румуни сматрају да имају права и на заједнички црквени новац. Они изјављују да не желе парничење са својим суверцима илирске народности, него одани држави и у поданичкој верности они моле да се спроведе у дело највиша царска одлука од 14. новембра 1846.[18]

Имбришевић је после тога одржао састанак с представницима српске општине. Они су изјавили да су влашке књиге на потајан начин и криjумчарски биле унесене у цркву коју су заједнички посећивали и Илири и Власи, да се то десило пре више година, да је распра око тога међу њима трајала више година и да је она окон-

чана оног дана 1848. када је илирска општина избацила те књиге из своје цркве и решила да их спали да би тако окончала питање румунског богослужења. Својим суверцима румунске народности Срби су оставили на вољу да „илирску (српску)" службу посећују или не. Проти Ивачковићу није забрањен приступ у цркву само 17. децембра 1849, (време после револуције), него се то исто десило и 17. фебруара 1849. (време српског интерегнума у граду) и то из разлога што је он за време бивше буне прочитао у српској цркви једну мађарску прокламацију. (Имбришевићева примедба: „Што се не може доказати.") Илирска општина не може да усвоји захтев да се у грчконесједињеној цркви у смислу царске резолуције од 14. новембра 1846. служи и на румунском језику, напротив налази да је меродавна одлука Магистрата од 18. априла 1848. према којој у тој цркви има да се служи само на илирском језику. У погледу румунских аспирација на црквени фонд они су готови да суверцима румунске народности уступе црквени фонд од 6 000 форинти за изградњу румунске цркве. Уступиће им и црквене утвари, па су готови да им помогну и у свему осталом, само да у својој цркви остану на миру.[19]

Мајор Имбришевић послао је изјаве и једних и других покрајинском команданту фелдмаршаллајтнанту грофу Јовану Коронинију у Темишвар, уз предлог да се „у садашњем духу времена у коме се тежи равноправности свих нација, и у циљу да се обе нације приволе на јединство" њихов спор реши поновним увођењем у живот највише царске резолуције из 1846, према којој треба две недеље да се служи илирско, а треће недеље румунско богослужење, с тим да се верницима обе народности дозволи да цркву посећују уколико то желе и ван тога распореда. Мартин Имбришевић, граничарски официр, вероватно из горњих посавских регимената, нерасположен према Србима, додао је на крају свога извештаја белешку да су увођењем редоследа богослужења 1847. Румуни редовно посећивали богослужење и на илирском језику, док су Илири недељама кад се служила румунска служба, одлазили у суседно село Кусић и тамо присуствовали илирској црквеној служби.[20]

Док је Имбришевић тако аранжирао ствари, стигао је у Магистрат 21. марта 1850. акт Генералне команде у Темишвару, којим се даље вођење истраге има да уступи истражној комисији. За њеног председника именован је мајор Черноjевић,[21] а за правног стручњака капетан-аудитор Илирско банатске регименте Јозеф Шахерл. Два присудитеља именовао је сам Черноjевић. Једног из града, а другог ван града, са подручја регименте.

Черноjевић је стигао у град већ 26. марта и одмах се дао на посао. Пре свега објавио је грађанству да је циљ његовог бављења у граду решавање свих спорова међу завађеним нацијама, осим спорова који би имали везе с догађајима од 19. и 20. августа 1848.[22] (Ноћ између 19. и 20. августа 1848. када је на белоцркванским улицама од разјарене руље Немаца убијено на градским улицама око 50 српских грађана). У односу на Румуне то је значило могућност расправљања само црквеног спора. У односу на Немце Черноjевић је имао да „изгласи омразу између обе нације насталу

у ратним заплетима 1848—49, праћеним обостраним пљачкама, паљевинама и другим неделима, као и да замражени народ обеју страна политички уздигне, да кривце казни и успостави слогу".[23]

Чернојевић је провео на раду 16 дана од 26. марта до 13. априла. Из деловодног протокола што га је водио види се да је интервенисао у 30 предмета. То су били првенствено предмети који су тангирали размирице романо-илирске, док је представку представника немачке општине, којом су немачки грађани оптуживали Србе за догађаје од 19. августа 1848, одбио и тиме онемогућио расправљање српско-немачких односа.[24]

По угледу на владиног комесара за време револуције Саву Вуковића и Кошута, који су у критичним ситуацијама по мађарску ствар за време револуције поклањали новац немачким грађанима, сада је и Чернојевић паделио новчану помоћ Србима „који су у ратном врењу на дан 20 августа 1848. највише пострадали".[25]

У мајору Чернојевићу српски грађани одмах су видели свога човека. Његова жеља да се расправе размирице с Румунима била је и њихова жарка жеља, па му је Јосиф Недељковић, раније председник револуционог Илирског окружног одбора, ставио на расположење одборску архиву коју све дотле није хтео да преда другим властима.[26]

Чернојевићев рад текао је овако. Он је 27. марта позвао на посебан састанак представнике српске,[27] а 28. марта представнике румунске општине[28] и саслушао њихове тужбе. Он је одмах нашао праву опробану формулу за решавање таквих спорова у томе да се они припишу неколицини коловођа, румунских дакако, уз формално повлађивање румунским широким слојевима, за које је рекао да их је та борба „довела до беде, а домаћи мир и срећа у великом броју породица да се изгубила, те им је потребна највиша заштита".[29]

Своје решење спора он је формулисао у осам тачака и послао га на сагласност генералу Коронинију у Темишвар, и то:

1. У илирској цркви има да се служи само на старословенском језику, а илирски свештеник г. Милошевић има да врши црквену дужност у њој.

2. Сваки Румун, одн. сваки грчконесједињени верник може да посећује илирску цркву, а у мешовитим браковима не сме да буде трвења ради посете илирске цркве и сваки члан по својој слободној вољи може да одлази у њу.

3. По жељи ове или оне румунске породице илирски свештеник Милошевић може посећивати и њихове домове и тамо вршити крштења и опела. Без икаквих запрека они могу да приме и другог свештеника.

4. Представници обеју општина треба да знају да од данас они не представљају ни Илире ни Румуне, него сами себе и само Магистрату могу да се обрате за помоћ. Кривица за свако покретање црквеног спора у будућности пашће на коловође и они ће као прекршитељи постојећих законских прописа да се приведу одговорности.

5. Свака будућа црквена распра схватиће се као политичко дело и коловође ће бити позване на одговорност.

6. Румунима стоји на вољу да изграде своју сопствену цркву, у коју сврху ће им Илири предати капитал илирске цркве од 6.000 форинти уз одговарајуће црквене утвари, а пружиће им и другу помоћ. У циљу остварења тога, Румуни могу да се обраћају за помоћ само градоначелнику и имају да се уздрже од свих других покушаја. С друге стране, потписани (Чернојевић) гарантује румунској нацији да ће се на највишем месту заузети за што скорију изградњу њихове цркве, а у том циљу он ће измолити и новчану помоћ.

8. Румунске књиге које су пренесене у Магистрат имају тамо и да остану све док се вишом наредбом не одреди другачије.[30]

Чернојевић је, као што се види, својим решењем отворено стао на страну жеља српског грађанства. Он је подржао српске захтеве изнесене пред Имбришевићем половином марта и ишао на то да се озакони стање створено препадом српског грађанства од 17. и 18. априла 1848. Његово решење косило се с царском резолуцијом од 14. новембра 1846, а да би се спречило позивање на ту резолуцију и онемогућиле евентуалне поновне тужбе Бечу, он је румунским грађанима дозволио право жалбе само градоначелнику. Изгледа да је он српском грађанству улио наде и у могућност остварења већих замисли, јер се из његовог деловодног протокола види да су они тражили и обнову рада Илирског окружног одбора из 1849. за коју сврху су нашли и потребне просторије у згради црквене општине.

По обављеним контактима са српским и румунским прадставницима, он је дошао у додир и са румунским породицама тражећи од њих да се не одвајају од Срба и не постављају своје захтеве, по цену дакако да и даље остану Румуни, што је значило да је ишао ка цепању румунског грађанства. У једном акту што га је по обављеном послу послао Имбришевићу, он вели да борба за стишавањем страсти међу завађенима треба да са пренесе и у домове, јер „политички утицај може да се врши и у породичним круговима Романо-Срба, чиме ће се најпре утврдити мир и онемогућити утицај коловођа".[31] Свој прави лик он је показао у истом акту где вели: „Браћа Радуловићи, Чама, Николић непомирљиви су непријатељи Срба. Само уз помоћ нарочитог политичког надзора они се могу сачувати од подстицања црквеног раздора. За време ребелистичке ере те су се породице у највећој мери компромитовале и мада се сада о томе не може говорити, својом даљом агитацијом на црквеном пољу они могу довести до потребе да се против њих предузме далекосежнија истрага".[32]

Чернојевићев предлог саопштио је мајор Имбришевић на посебном састанку 11. априла румунским представницима: Васи Радуловићу, трговцу, Томи Чами, Георгију Николићу, а 12 априла српским представницима: Јосифу Недељковићу, трговцу, Георгију М. Поповићу, Јовану Симоновићу, Арсенију Путнику, кордованцији. У знак непризнавања Румуни су одбили да га потпишу и затражили су његов препис, док су га српски делегати потписали, али су и они затражили његов препис ради прилагања жалби патријарху.[33]

Черноjевићев предлог ниjе задовољио ни Генералну команду у Темишвару, па jе генерал Коронини у своме писму од 4. маjа упозорио Имбришевића да тај предлог не одговара схватањима високог издаваоца наређења о смиривању верских страсти, да jе садашње стање настало самовољом jедне од завађених страна у моменту кад jе у граду отела маха незаконитост, да се највиша царска резолуциjа коjа jе насупрот jедне од завађених страна ступила на снагу, има поново да уведе у живот свим па и наjекстремниjим средствима оружане силе, чиjе ће последице непокорни имати да припишу себи. Одмах затим Коронини другим актом jавља Имбришевићу да jе у тоj свађи међу утраквистима меродавна коначна и неизмењива царска резолуциjа из 1846, те сада предочава и санкциje коje ће да се предузму „ако непредвиђени случаj примора нашу војну силу да ступи у акциjу, када ће непокорност вођа бити кажњена у смислу наређења коje чека спремно, а што се тиче одашиљања трупа тамо, њиховог броjа и рода, њиховог издржавања на трошак завађених страна, о томе ће уследити инструкциje".[34]

Примивши таква упутства Имбришевић jе схватио да jе поново он дошао на ред, па jе решио да позове на заjеднички састанак представнике грчконесjедињене цркве обеjу обележja, а уз њих и представнике српског и румунског становништва, па да им се саопшти Коронинијев захтев „са свом jасноћом и разумношћу".[35]

Састанак jе одржан 9. маja. Представници Румуна примили су захтев без примедбе. Српски прваци међутим одбили су да га прихвате и затражили су да се прочита пред читавом српском општином.[36]

Имбришевић им jе изишао у сусрет и сутрадан 10. маja позвао jе румунске делегате и све српско грађанство на заjеднички састанак.

На састанак су од стране Срба дошли само они коjи су водили, занатлиje и трговци, док су земљорадници „ради пољских радова" били одсутни. Румуни су послали делегате.

Имбришевић им jе поново прочитао Коронинијев акт „са свом обазривошћу, са добронамерним наговештајима, опоменама и поукама" и предложио споразум на бази заjедничког коришћења цркве саобразно царскоj резолуциjи од 14 новембра 1846.

На те Имбришевићеве сугестиje одговорили су прво Срби. Они су изjавили да они никада неће пристати да се у њиховоj цркви служи румунско богослужење, дочим Румунима, коjи су одувек, а нарочито у протеклом револуционом времену били њихови смртни непријатељи, остављаjу на вољу да њихову, српску, службу посећуjу, али нити ће се румунске књиге поново у цркву унети, нити ће румунски свештеник Ивачковић у њоj службу служити. Даље су рекли да су они Срби и да се у њиховоj српскоj цркви никада више неће служити румунско богослужење, а та црквена спрега да користи само оним Румунима коjи су блиски вишем румунском свештенству. Затим су изjавили да румунске књиге нису биле унесене у цркву на прописан начин, него су их мало помало румунски свештеници крijумчарски уносили. Они проти Ивачковићу никада неће дозволити приступ у своjу цркву из разлога што jе он приврженик

мађарске револуционарне странке и што је он био тај који је на дан 19. августа 1848. проузроковао оне крваве догађаје, у којима су многи белоцрквански Срби изгубили живот. На крају су Срби замолили да се не преурани с доношењем решења, пошто они желе најхитније да поднесу молбу цару Фрањи Јосифу.

После тога добили су реч Румуни. Они су са „много помирљивости" навели да су сва њихова настојања која се тичу црквене заједнице имала легалну основу, да Срби већ 50 година воде процес против румунске нације и њихових свештеника, увек на сличан начин, да су они увек сумњивим и злонамерним поступцима долазили до остварења својих жеља, што је нарочито био случај у протеклом револуционом периоду када су Срби у месецу априлу 1848, кад се у граду није осећала власт, изазвали скандал у месту и околини тиме што су из заједничке цркве избацили њихове, румунске, књиге и пренели их у Магистрат, те су они већ тада, дакле неколико месеци пре 19. августа 1848, који дан они тако крвавим зову, прекршили споразум створен резолуцијом.

На наваљивање Имбришевића Румуни зу пристали да жртвују проту Ивачковића, кога они „високо цене и нерадо губе", ако Срби као њихова браћа и суверци добровољно пристану да се богослужење служи у смислу највише резолуције у илирској цркви, на српском и на румунском језику и ако њима буде служио свештеник на румунском језику. Али без обзира на то да ли ће они да посећују богослужење недељама кад се буде служило на српском језику или не, они траже гарантију „да ће између њих и њихове браће Срба, којима они пружају руку слоге и радости, да се успостави мир и да се у духу царске одлуке у одређеним временским размацима служба служи и на румунском језику да би се тако они национално одржали".

После примљених изјава и с једне и с друге стране Имбришевић је задржао Србе, прочитао им поново изјаву Румуна, истакао њихов племенити и помирљиви став на који би Срби као њихова браћа, рођаци и суверци требало помирљиво да одговоре, па да се тако успостави међусобни мир и слога.

Срби на то затраже да једна њихова делегација од три члана изложи њихове захтеве лично покрајинском команданту у Темишвару, пошто они остају чврсто при својој првобитној одлуци.[87]

Тиме је био завршен и тај други додир Имбришевићев са заваћеним суверцима, па је преостало још да Имбришевић донесе одговарајуће решење. Пошто у царској резолуцији није било наведено име румунског свештеника, он је решио да жртвује Ивачковића. А што се тиче српског одбијања да приме царску резолуцију, он је тај гест оквалификовао као „непријатељски потез и непокоравање највишој резолуцији", а српско држање као „тврдоглавост српске нације".[88]

После свега тога Имбришевић је на своју руку донео закључак да Румунима врати њихова права која произилазе из резолуције, па је одмах установио и редослед службе, који почиње недељом 26. маја и наставља се недељом 2. јуна, кад има да се служи српска, а продужава се недељом 9. јуна,[89] кад ће да се служи румунска служба.

До тога дана имају да се врате на старо место све румунске књиге потребне за богослужење. Он је пронашао и лице које ће у први мах да замени проту Ивачковића. То је био војни капелан Петровић, који се тада привремено нашао у граду на одсуствовању од дужности. Имбришевић је предвидео и евентуалне нереде и демонстрације што би их Срби могли да изазову 9. јуна, па је замолио вршачког владику Стефана Поповића да овај преко српског свештеника Милошевића упозори српско грађанство да се ниједном Србину неће дозволити приступ на румунско богослужење 9. јуна.

С тим пројектом сложио се и Коронини. Да би обезбедио његов успех, обзиром да Срби нису дали пристанак на Имбришевићев аранжман, Коронини је одлучио да 25. маја упути у Белу Цркву четири бригаде Кевенхилерове пешадије и једно крило Фикелмонових драгона из Вршца и да их квартирује по српским кућама „као казну за непокорност српског становништва". У том погледу Коронини је имао и ширих планова и о њима је известио Имбришевића: „Према стању ствари о чему ћу ја лично 24. маја да се осведочим, упутићу и једну батерију од осам топова за коју исто тако има да се припреми смештај."[40] Колико је њему било стало до срећивања тога питања види се по томе што је он 24. маја з'иста дошао у Белу Цркву и састао се са српским представницима.[41]

Војна егзекуција трајала је 25, 26. и 27. маја. Кад су видели озбиљност ствари, Срби су 27. маја дали пристанак на Имбришевићев пројект и трупе су се одмах повукле у гарнизоне у Вршцу. О срећно окончаном спору Имбришевић је хвалисаво јавио Коронинију: „Сагласност између обеју нација постигнута је мојим плодним деловањем и на моју обострану интервенцију".[42]

Тај изнуђени споразум имао је стварног успеха само код Румуна. Они су прве недеље, 26. маја, кад се служила српска служба напунили цркву у подједнаком броју са Србима. Идуће недеље кад се опет служила српска служба и богослужењу присуствовао и сам Имбришевић, Срби су одговорили апстиненцијом, а цркву су напунили само Румуни.[43]

За успех треће недеље, кад је требало да се служи румунско богослужење, Имбришевић је припремио све: На брзу руку створио се румунски ђачки хор, позвани представници власти, уређено све да би се предухитрили инциденти. Све је носило, како се он изразио, обележје „високог хуманитета према нацијама". О тим својим аранжманима он се хвалисао Коронинију: „Ако се буде остварило оно што сам наумио за 9. јун, онда се може узети да је то питање дошло на своју обртну тачку и да је пут ка слози нађен".[44]

9. јуна, после прекида од преко две године, одслужена је прва румунска служба. Од Срба присуствовали са само службено: свештеник Милошевић, три црквена тутора, два српска учитеља, неколико српских ђака. Илирско-банатску регименту представљао је капетан Коста Ђурић, Магистрат одборник Георгије Гавански.[45]

Остало је да се реше још нека питања. То је питање празника који падају ван недеље или који трају два дана, као што су Духови, Госпојине, Петар и Павле. Светог Саву оставио је Илирима, свету Параскеву Румунима. Затим, ту је Божић, Три краља (Мар-

тин Имбришевић био је католик, Ускрс. Ради решавања тих питања требало је још ступити у везу с Дијецезом у Вршцу, по потреби и с патријархом.[46]

8. јула 1850. Теодор Недељковић, председник српске општине, у присуству свештеника Милошевића, црквењака и двојице пандура пренео је из Магистрата румунске црквене и обредне књиге и иконе у цркву. О томе пред мајором Имбришевићем састављен је овај записник:

„Поводом војне егзекуције, која је пре кратког времена проведена, а у циљу да се ње ослободе, дали су Срби њ. екселенцији грофу Коронинију лично изјаву да ће се придржавати прокламације њ. величанства из 1846, да ће прихватити распоред богослужења што га буде саставила њ. светост владика Стефан Поповић и да ће вратити све књиге и иконе које су 1848. биле изнесене из грчкоенесједињене цркве".

Уиме српске општине записник су потписали Јосиф Недељковић, Георгије М. Поповић, Павле Јовановић, Јован Симоновић, Коста Јовановић, Јован Поповић, Арсеније Путник, Димитрије Путник.[47]

Покушај решења црквеног спора што га је започео Имбришевић, продужио Черноjевић, завршио је на крају Коронини у сарадњи с Имбришевићем. Све у истој 1850. години и све привремено.

Његово коначно решење остариће се међутим деобном парницом. Увођењем уставности 1860. јавља се покрет Румуна у Ердељу и Банату за извојевање националних и политичких права, што су их Срби и остале нације у монархији већ имале. Води га енергични ердељски владика барон Андреја Шагуна. Користећи подвојеност у српским редовима[48] и смрт патријарха Рајачића, противника румунских захтева, Румуни успевају од 1864. до 1868. да оснују самосталну румунску народну Ердељско-банатску митрополију са седиштем у Карансебешу, да питање разграничиња с Карловачком митрополијом повољно реше, да делимично уђу и у српску територију, подвргавајући својој администрацији румунске општине у Карловачкој митрополији, где је било довољно румунског живља и где су се такве жеље јавиле, као што је и Карловачка митрополија у одговарајућим случајевима улазила у Карансебешку митрополију. Тај покрет, назван покретом за развргавање српско-румунске црквене заједнице, заправо је румунски покрет за црквену еманципацију од српског црквеног руководства, одн. покрет Румуна за своју националну и политичку афирмацију. Тако после 1868. у великом броју мешовитих општина у равном Банату долази до црквено-деобних спорова.[49]

По подацима којима располажемо, тада су вођени деобни спорови у овим местима.

Бела Црква. Спор вођен од 1866, до 1869. Црква и школа остала Србима. Румуни исплаћени. По подацима Карансебешке митрополије подела најраније извршена.

Јасеново. 1870. деобни процес угушен супротстављањем српских мештана, српског свештеника и српских учитеља. Данас Румуни асимилирани.

Алибунар. Деоба завршена 24. септембра 1872. Црквена зграда остала Србима, Румунима црквена сесија.

Влајковац. Деоба завршена 1872. Црква остала Србима.

Мраморак. Деоба завршена 1873 Црква остала Србима. Румуни добили одштету.

Ковин. Деоба 1874. Црква остала Србима. Румуни сазидали 1904—6. нову цркву.

Делиблато Деоба 1890. Црква остала Србима. 1924—5. Румуни сазидали нову цркву.

Добрица. Деоба 1898. Црква остала Србима. Борба продужена после деобе, пошто су Срби разним начинима ометали Румуне у избору земљишта за градњу и у самој градњи.

Маргита Велика. Деоба 1899. Црква остала Србима.

Орешац. Подела 1910. Парница трајала три године. Црква остала Румунима, 1912. Срби сазидали себи цркву.

Панчево. Деоба 1911. Румуни исплаћени.

Стража. Подела извршена „са тешкоћама". Црква остала Румунима. Срби асимилирани.[50]

Деоба је проведена још у овим местима: *Брестовац, Јабука, Мали Гај, Долово, Банатско Ново Село, Омољица.*[51]

Кајтасово. Деоба планирана 1866. Карансебешка митрополија извршила организацију. Даљи исход непознат. Данас Румуни асимилирани.[52]

Најревносније у деобним захтевима биле су румунске општине у Белој Цркви, Банатском Новом Селу, Алибунару, Орешцу, Мраморку. По наређењу Карансебешке епархије њихове захтеве имао је на Карловачком сабору 1864. да заступа адвокат из Оравице и румунски политичар Деметриу Хациеган.[53]

Посебно ће бити изложен ток деобне парнице у Белој Цркви.

Комисија образована 1866. Њен председник царски комесар мајор Мартини. Српску цркву заступа Лаза Стефановић, српски свештеник, Румунску Јован Поповић, румунски прота. Карловачку конзисторију адвокат Цвејић. Представници српске општине: Михајло Христофора Ристић, адвокат, Тома Петровић, зидар, Тома Остојић, трговац, Васа Ј. Поповић, трговац, Глиша Мичин, варошки арендатор, Мита Мичин, трговац, Миша Јовановић, касапин. Јован Симоновић, Јован Гргуров, трговац, Јован Божић, трговац, Сава Милутиновић, лецедер, Јован Путник, земљоделац. Румунске: Васа Радуловић, трговац, Михаило Новаческо, трговац, Кузман Чолока, зидар, Михаило Табак, кордованција, Коста Баланеско, Стефан Кренчан, Лазар Груја, контрибуент.

Мајор Мартини је прво извршио попис целокупног православног живља у граду и сам руководио њиме Попис је трајао од 9. до 13. марта 1866. Биле су две пописне листе и сваки одрасли члан имао је да се декларише за једну од њих. Резултат је показао: 1.357 Срба, према 1085 из 1842, дакле за око 300 више. Румуна: 439, према 633 из 1842, дакле за око 200 мање. Свој неуспех Румуни су приписали бојазни неких својих чланова од трошкова за градњу нове цркве.

Одмах затим почела је деобна парница и трајала до краја фебруара 1869. Текла је овако.

10. марта 1866. мајор Мартини саопштио је српској општини висину накнаде коју она има да исплати Румунима у име откупа румунског дела цркве. По комисијској процени та накнада је износила 18 000 форинти. Срби, верујући у своје предности у том спору, одговоре да су готови да даду Румунима само „својевољни поклон" у висини од 2.000 форинти, пошто се они „не налазе обвезани одкуп, а то мање од Романа захтевани и сасвим неосновани дати". Кад се међутим у току даљег рада показало да црква није грунтовно преведена на српску општину, него је вероватно још била на Кости Варзију, Хаци Константину Ђурковићу и Георгију Туруњи, и кад је Мартини инсистирао на томе да се питање те својине разјасни, српски делегати затраже да се мимо Мартинија проведе судски поступак ради доказивања права сопствености, уз изјаву да они „комисију као политичко-црквену корпорацију некомпетентном држе".

Међутим, обрате се патријарху Самуилу Маширевићу и Ратном министарству у Беч. У свом одговору патријарх се позвао на карловачке синодалне закључке и признао Мартинијевој комисији надлежност за решавање тога питања, Ратно министарство у одговору од 12 јануара 1867. исто тако одбија захтеве Срба уз напомену да оно њима „не признаје искључиво право сопствености на цркву и школу и налази да Срби имају трећи део процене, по сразмеру душа, тј. популације Романима исплатити, а да докле год се исплата не изврши или не документира, Романи у цркви и школи имају остати".

Српска општина сад пошаље молбу цару Фрањи Јосифу. У очекивању успеха српске ствари у Бечу, мајор Мартини удеси с румунским представницима да они свој првобитни захтев од 18.000 смање на 10.633,11 форинти, уз напомену да од те суме не одступају, а Срби одбију и тај помирљиви предлог уз изјаву да „због незгодни времена и сиротиње нису кадри ту суму исплатити".

И та друга српска петиција у Бечу буде одбијена, а тиме Румуни добију превагу у вођењу спора. Осетивши то, српски делегати 15. јануара 1868. пристану на исплату смањене откупнине од 10.633,11 форинти, али сад наиђу на отпор и затезање код Румуна, који поставе нови захтев да им се поред већ траженог новца исплати и вредност порте и црквеног и школског плаца.

На такав одговор српски представници одговоре да више неће с њима да преговарају све док „Романи се не изјасну да више и веће претензие неће правити", али увидевши ускоро да време ради за румунску ствар", они 6. марта 1868. упуте интерпелацију Магистрату тражећи изјашњење зашто Магистрат „према решкрипту Војног министарства није Романе већ одлучио, почем су Срби на одкуп прописани приправни", нашто им Румуни одговоре да њихови захтеви више не износе 10 633,11 него 16 046,25 форинти.

Пошто су на тај начин захтеви Румуна из дана у дан све више расли, те се спору није могао сагледати крај Генерална команда у Темишвару затражи 26. априла 1868. и од Срба и од Румуна изјаву о готовости да се безусловно подвргну министарској одлуци, а кад Срби одговоре да они пристају само на накнаду од 10.633,11 форинти, коју су Романи 18. фебруара 1867. сами предложили, па после

повукли, Генерална команда одлучи да више не интервенише код Срба.

Најзад 15. новембра 1868. пред целокупном српском општином, у њеном седишту, школској згради прочитан је рескрипт у коме „Рајхсминистериум решава да се у сматрању разделења Романа од Срба и вопросу о цркви и школи има при решкрипту од 12. јануара 1867. бр. 4586 да остане", по коме српска општина има да исплати Романима 10.633, а поред тога и 799,17 форинти у име накнаде за трећину порге. Тиме се укупна сума што ју је имала да исплати српска општина румунској попела на 11.432,17 форинти и на тој основи остварен је најзад споразум.[54]

Ради решавања завршног дела румунско-српског спора, почевши од 10. марта 1866. до његовог окончања 24. фебруара 1869, одржано је 13 комисијских седница под председништвом мајора Мартинија, 5 затворених седница председништва српске општине и две отворене седнице свег чланства српске општине.

Деобни уговор начињен је 24. фебруара 1869.[55] Тим даном може се узети да је црквена завада Романо-Илира, коју су узалудно решавали Имбришевић и Черноjевић својим посредовањем и Коронини употребом оружане силе, после четрдесетак година потребних за сазревање питања и за обострано национално, политичко, културно и економско уздизање и једних и других, најзад развојем читаве заједнице и посредовањем Мартинија, добила своје право решење. Одштетом. Румунима је био исплаћен њихов допринос за одржавање црквене зграде за сто година трајања заједнице, за грађу школе, изградњу новог иконостаса и његово иконописање, рад илирическо расцијанског зографа Павела Ђурковића из 1808.[56]

Румунске књиге изнесене су истог дана кад је уговор потписан.

По завршеној деоби и окончаном спору и код једних и код других нестало је зле воље. Румуни су Србима продужили рок за исплату откупа, а Срби Румунима одложили термин за исељење румунске школе, која им сада у новим приликама није више сметала. Румунска црква подигнута је 1871.

Светолик Суботић

НАПОМЕНЕ

(Архивска грађа узета из Држ. ист. архива у Белој Цркви, уколико није другачије наведено)

[1] Спомен у славу стогодишњег освећења српске православне цркве у Белој Цркви, Н. Сад, 1881.

[2] Записи о првим Цинцарима на гробовима у порти православне цркве: Константин Варжи „родил сја в Мацедонии 1724. марта 15. у месту Сачести" (1784). — Анастасиј Михаилович Бабаро (Бабарон) (1785) — Аџи Јања Костич „от Шатиста" (1794).

[3] Одређених података нема Општи подаци: Румуни су населили равни Банат између 1769. и 1797 (Д. Ј. Поповић, Срби у Војводини књ. II, Д. Ј. Поповић — Ж. Сечански, Грађа за историју насеља у Војводини 1695—1796, стр. 67—73). У Белу Цркву Румуни нису дошли пре 1780, јер у изградњи цркве нису учествовали.

[4] Домовни протокол православне цркве у Б. Цркви за 1842—60. Унесени подаци о занимању, код Румуна и о земљишном поседу. Архив православне цркве у Б. Цркви.

[5] Анални опис православне цркве у Б. Цркви. Препис из 1871. Архив православне цркве.

[6] Ђока Поповић, Бела Црква некад и сад, Панчево, 1905, стр. 62.

[7] Мајор Имбришевић, Б. Ц. — Покрајинској команди, Темишвар, 17. V 1850. Praes. Arch. бр. 26/1850

[8] Мајор Чернојевић — Имбришевићу, Б. Ц., 12 IV 1850. Praes. за 1850.

[9] 1808. у крушчичкој буни на терену српско-румунском учествовали и српски и румунски вођи.

[10] Др Николић Добривој, Срби у Банату, 1941, стр 240.

[11] Ђока Поповић, наведена књига, стр. 64. Наређење градоначелника у Б. Ц од 8. III 1847. Предмет: Увођење у живот царске резолуције из 1846.

[12] Исто.

[13] Градски одборници, Б. Ц. — Генералној команди, Темишвар, 18. XI 1846. Praes. за 1848

[14] Светолик Суботић, Бела Црква у догађајима из 1848—49, Зборник за друштвене науке МС. бр. 27.

[15] Имбришевић, Б. Ц. — Трупној команди Панчево, 20. III 1850. Praes. 8/50.

[16] Исто.

[17] Немачки грађани, Б. Ц. — Војном заповеднику Коронинију, Темишвар, 18. IV 1850 Praes бр. 2[illegible].

[18] Имбришевић, Б. Ц. — Српско-банатској покрајинској војној команди, Председништву. Темишвар, 16 III 1850. Praes. бр. 8.

[19] Исто.

[20] Исто.

[21] Мајор пл. Чернојевић, одн. Чарнојевић, вероватно је идентичан с оним Чарнојевић „Шимандским", ритмајстором код кајзерхусара, с којим се Јаков Игњатовић 1848 нашао у Карловцима (Рапсодије из прошлог српског живота, Матица српска, стр. 209.

[22] Немачки грађани, Б. Ц. — Истражној комисији, 18 IV 1850. Praes. бр. 20.

[23] Мајор Имбришевић, Б Ц. — Трупном бригадном команданту генералу Кушевићу, Панчево, 22 III 1850. Praes. бр. 9.

[24] Чернојевићева истражна комисија, дел. протокол, бр. 9. Praes. за 1850.

[25] Исто бр. 22.

[26] Исто бр. 21.

[27] Исто бр, 5.

[28] Исто бр. 6

[29] Чернојевић Б. Ц. — Имбришевићу, Б. Ц., 10. IV 1850. Praes. за 1850.

[30] Исто.

[31] Чернојевић Б. Ц. — Имбришевићу Б. Ц, бр. 18 и 19/850.

[32] Исто

[33] Чернојевић Б Ц — Генералу Коронинију, Темишвар, 16. IV 1850. Praes. бр. 18.

[34] Коронини, Темишвар — Имбришевићу, Б, Ц., 4. V 1850 Praes. бр. 372.

[35] Имбришевић Б. Ц. — Покрајинској војној команди, Темишвар, 17. V 1850. Praes. бр. 26.

[36] Исто.

[37] Исто.

[38] Исто.

[39] Исто.

[40] Коронини, Темишвар — Имбришевићу, Б. Ц., 20. V 1850. Praes. бр. 34, P. 445.

[41] Записничка изјава Теодора Недељковића дата у Магистрату 8. VI 1850. Praes. бр. 36.

[42] Имбришевић, Б. Ц. — Коронинију, Темишвар, 29. V 1850. Praes. бр. 34.

[43] Имбришевић, Б. Ц. — Коронинију, Темишвар, 2. VI 1850. Praes. бр. 34.

[44] Исто.

[45] Имбришевић, Б. Ц — Коронинију, Темишвар, 9. VI 1850. Praes. бр. 34.

[46] Имбришевић Б. Ц. — Коронинију Темишвар, 29 V 1850. Praes. бр. 34.

[47] Записничка изјава председника српске општине дата у Магистрату No. VI 1850. Praes. бр 36 за 1850.

[48] Ј Богићевић. Приказ књиге Федора Никића, Румуни и банатски Буњевци према Српској Војводини 1848—49, Гласник Ист. друштва, Н. Сад, књ. IV, стр. 237—8 и Корнеан Николае, Monografia Eparhei Caransebes, 1941, стр 28—30.

[49] Др Николић Добривој, Срби у Банату, 1941, стр. 237 246 и Др Мандић Теодор, Успомене из нашег црквено-народног живота, Летопис МС, књига 198 и 204 и Корнеан Николае, наведена књига, стр, 28—30.

[50] Корнеан Николае, наведена књига. Подаци о општинама.
[51] Др Николић Добривој, Срби у Банату, стр. 244.
[52] О Кајтасову посебан акт. Конзисторијална седница у Темишвару, 3. III 1866. Питање црквене деобе од 1864. Држ ист. архив, Б. Ц.
[53] Карансебешки епископ Јован Попа — пуномоћ Хациегану, август 1864, бр. 99 (1866 Е). Питање црквене деобе од 1864. Држ. ист. архив, Б. Ц.
[54] Препис записника седнице о деоби с Румунима. Вођени од 10. III 1866, до 11, XI 1868. Архив православне српске цркве.
[55] Деобни протокол од 24. II 1869. у књизи Ђоке Поповића, стр. 67—71.
[56] 1961 црква стављена под заштиту Завода за очување историјских споменика и извршена рестаурација.

Осим наведене употребљена и ова литература:

Душан Ј. Поповић, Срби у Банату.
Мита Клицин, Кратка историја српског Елзаса.
Владимир Марган, Монографија Подунавске области.
Милекер Феликс, Kurze Geschichte der Stadt Bela Crkva.
Милекер Феликс, Јасеново 1929. — Die Besiedelung des Banater Militärgränze (Banater Bücherei)
Зеремски Иларион, Бројно кретање српског народа у Војводини од 1848. до 1880. (Гласник Ист. друштва, Н. Сад, књ. II, стр. 385—394).
Др Димитрије Кириловић, Школство у Темишварском Банату у XVIII в. (Гласник Ист. друштва Н. Сад, књ. IX.
Брадваревић Светислав, Наше хијерархијско-деобне парнице с Румунима, 1913. (Црквена деоба у Орешцу).
Станојловић Александар, Монографија Банатске клисуре, 1938.

ПОПУЛАРНОСТ И НЕКИ ПРОБЛЕМИ ШИРЕЊА ЕПИТОМА ДИОНИСИЈА НОВАКОВИЋА

1

Међу малобројним српским књигама написаним у 18. веку изузетно место требало би да је заузео Епитом Дионисија Новаковића. Тај Епитом је пре свега први приручник у Срба, односно уџбеник за њихове школе, који није само буквар. Затим, то је веома радо преписивана књига. Најзад то је и књига која је доживела да се три пута штампа за свега неких четрдесетак година у време ренесансе српске издавачке делатности у 18. и првим годинама 19. века. Међутим, сем што је бележен, Епитом је углавном остао незапажен и веома често неидентификован.

П. Ј. Шафарик је први забележио да: in der Bibl. des H. von Janković in Pest[1] постоји рукописни Епитом сказанија свјаштенаго храма. Вељко Миросављенић је године 1903. забележио рукописни Епитом из библиотеке Епархије бачке, који је преписао Јован Костић 1764 године.[2] Сава Петковић је описао Епитом из рукописног зборника манастира Крушедола, 1910 године,[3] а затим и рукописни Епитом манастира Кувеждина, 1951. године.[4] Два Епитома забележио је 1958. др Владимир Мошин.[5] Оба ова Епитома преписана су у Далмацији, од којих је један у манастиру Крки и други у манастиру Драговићу. Др Рајко Веселиновић је 1958. године описао рукописни

Епитом Д. Новаковића музеја града Београда.[6] Најзад, Петар Момировић је, године 1959, описао рукописни Епитом из Цркве села Житишта у Банату.[7]

Сви поменути рукописни Епитоми су дело Дионисија Новаковића, ученог теолога, професора Духовне колегије у Новом Саду и епископа будимског. Седам забележених преписа, а биће их по својој прилици још, и три штампана издања — 1767, 1783. и 1805. године, намећу закључак да је ово делце било користан и радо употребљаван приручник и да је несумњиво допринело образовању и ширењу образовања свештеника, у оно време најкултурнијег дела нашег народа.

На Епитом је први скренуо пажњу у свом Славено-сербском магазину Захарија Орфелин. Забележивши књижицу, или прецизније њено прво издање које је штампано у Венецији 1767. године, не наводећи аутора, ког је по својој прилици и лично знао, задовољио се овај наш заслужни посленик на пољу књижевности, историје, теологије и уметности тиме што је рекао, сасвим скромно, да је књига „ради свега Сербскога свјаштенства напечатана".[8]

П. Ј. Шафарик није пак нашао за потребно да упореди *Епитом* у рукопису који је забележио у својој *Историји српске књижевности* под бр. 947, а који је био власништво Г. от Јанковића из Пеште, са штампаним издањем из 1767. године, који је забележио под бр. 949.[9] На рукописном примерку онако како га је он забележио нема потпуног наслова нити је тамо забележено када је књига написана (састављена), што за Шафарика опет не би смела бити сметња у идентификовању и књижице и аутора.

Вељко Миросављевић је упоредио рукописни примерак из библиотеке Епархије бачке са издањима из 1767. и 1805. године и том приликом утврдио да се у оба случаја, и у рукописном и у штампаном, ради о истом делу, иако Предисловије преписа нема иницијале Д. Н. које имају штампана издања. Препис Епитома из библиотеке Епархије бачке нестао је незнано кад. Ту скоро, међутим, дошла је Библиотека Матице српске у посед рукописног Епитома који је по својој прилици припадао библиотеци Епархије бачке. Наслов овог преписа: Єпитомѣ Сказанія Сщє́ннаго хра́ма ри́зъ є́гѡ, и внем Совершаємія Бж́ественныя Лі҃ѳ҃ргій, Со ѿкре́стности є҃м҃, Чрє́зъ кра́ткія вопро́си и ѿвѣ́кти. Сочиненъ во ѹ҃потребле́ніе Сщє́ннослу҃жи́телей правосла́вныя, восточныя каѳолі-ческія цр҃кве. Бл҃гословеніе́м Пр҃еосщенѣ́йшаго Кисаріона Павловича, правосла́внаго Є҃п҃скпа Ба́чкаго, Сегедин: и Є҃гра: Лѣта ѳ҃вно҃в: сп҃сат: 1741. и титлу: Сей Єпи́том з' Бж́інмъ Произволеніемъ препи́сах Іѡа́нъ Костичъ мц҃а Април: 25. в лѣто Г҃Дн҃ѣ' а҃ѱ҃ѯд [1764] В. Миросављевић по својој прилици није добро преписао, па отуда мале разлике између наслова који је овде цитиран и онога који је он навео. Датум преписа је, међутим, у оба случаја исти, што искључује сваку сумњу да се не ради о истом препису. В. Миросављевић такође није забележио сасвим тачно ни формат књиге за коју вели да је у 8°. Стварно је књига преписана на хартији вел. 212 x 164 мм са неједнаким бројем редова на пуној страници али увек са више од 20 и највише 24 реда. Књижица је начињена од 8 табака са по 4 листа и једним, последњим, од 2 листа.

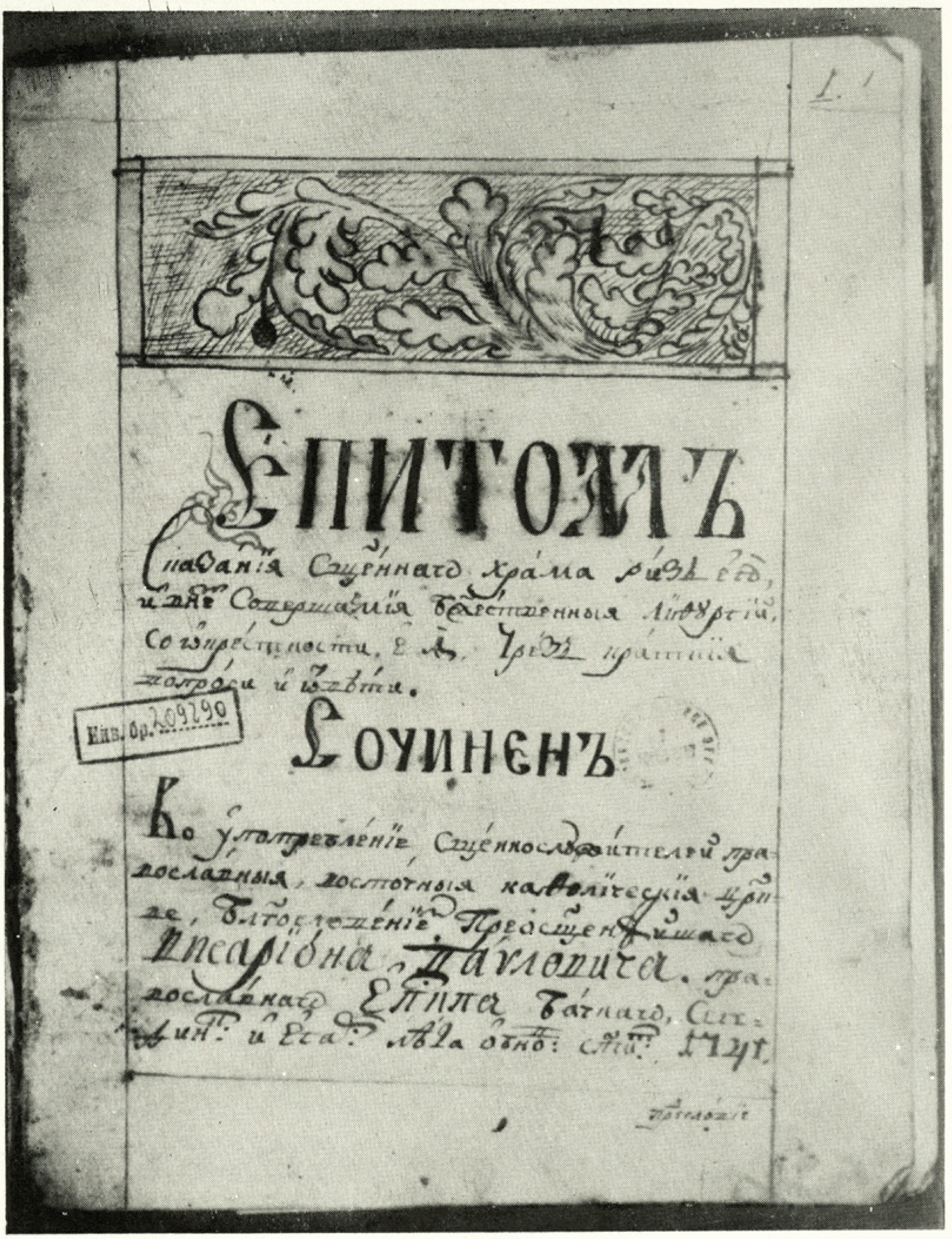

Насловна страна ркп. Е п и т о м а Дионисија Новаковића
Библиотеке Матице српске

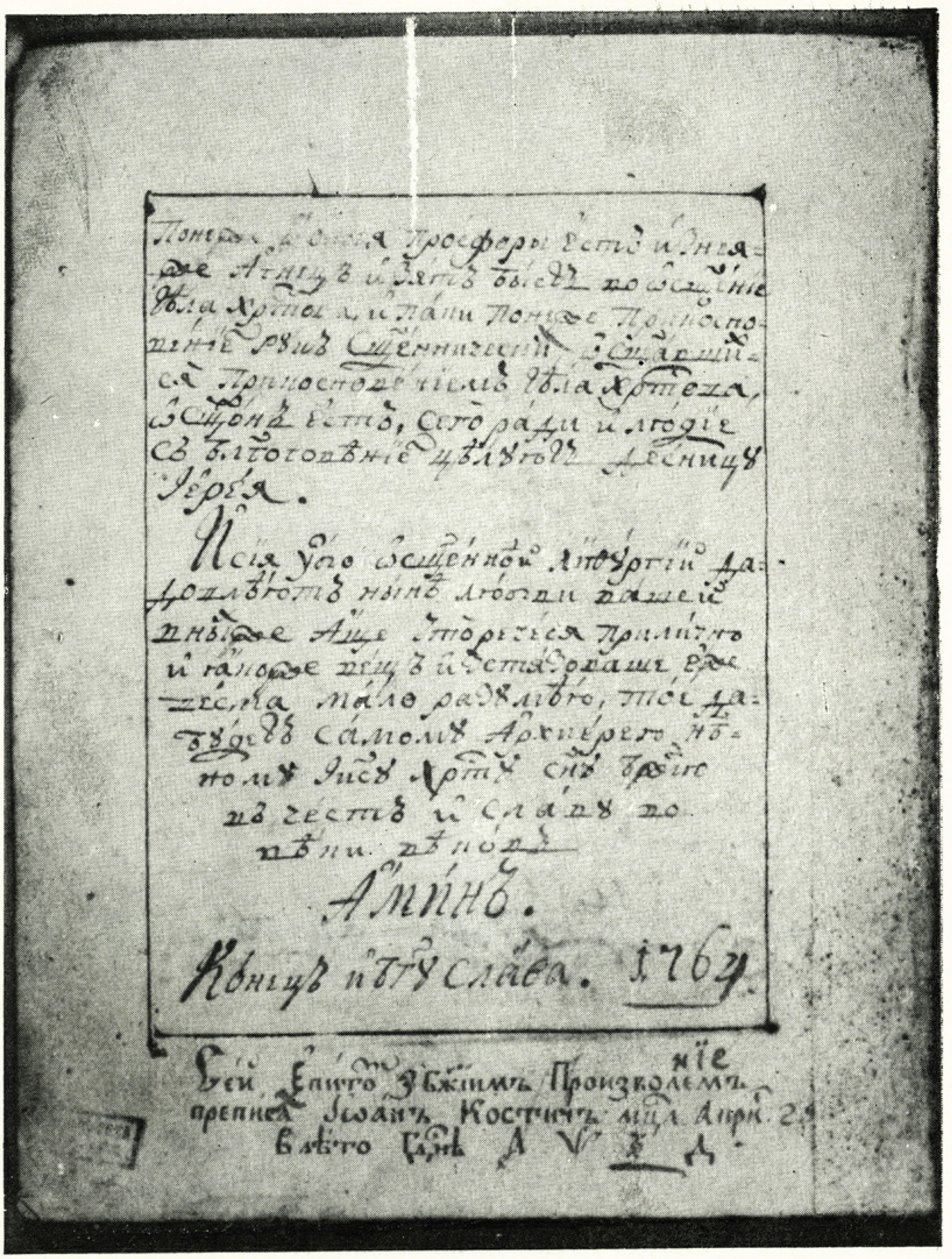

Последња страна Епитома Д. Новаковића са белешком преписивача Библиотеке Матице српске

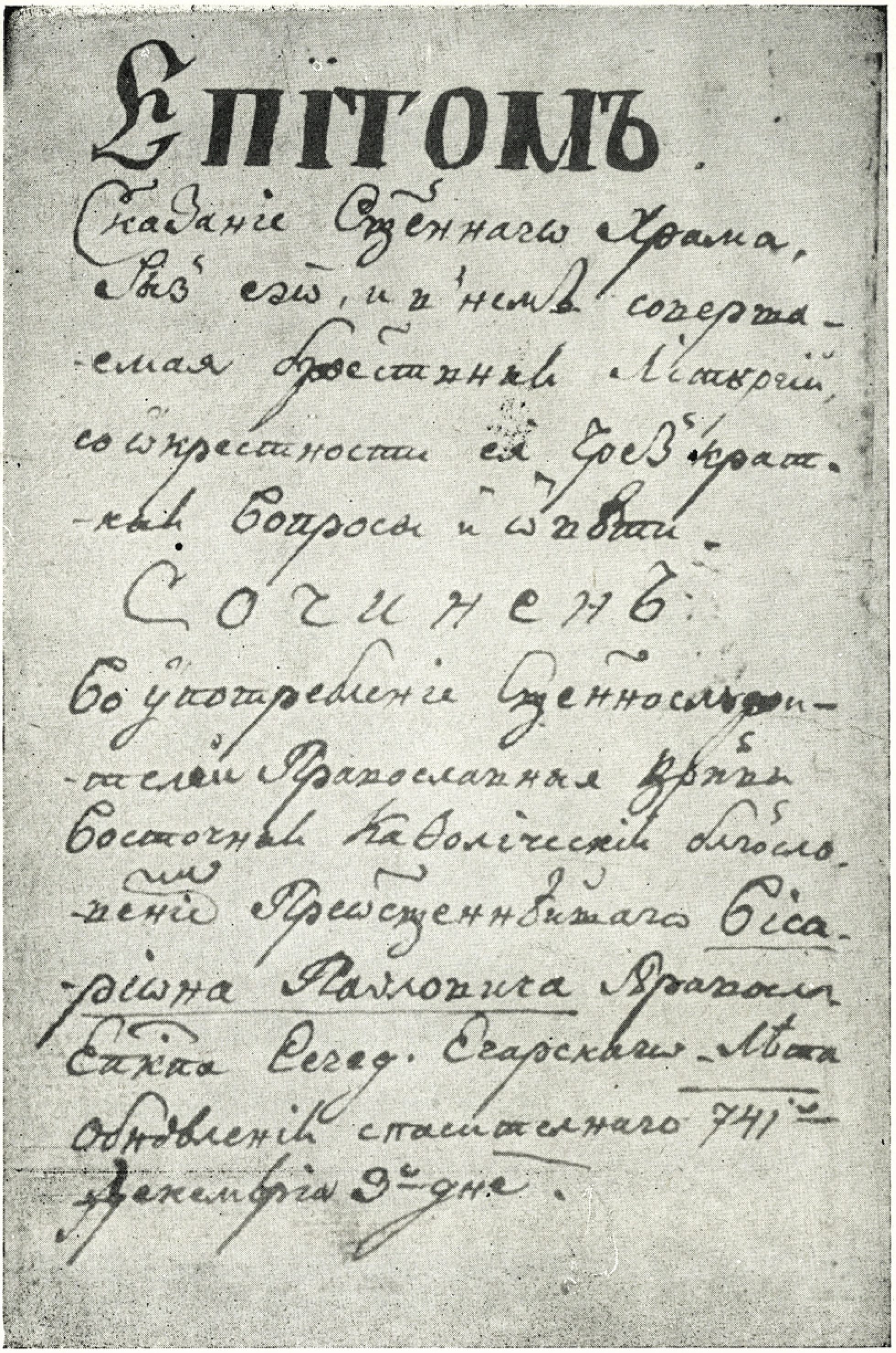

Насловна страна ркп. Епитома Д. Новаковића манастира Ковиља

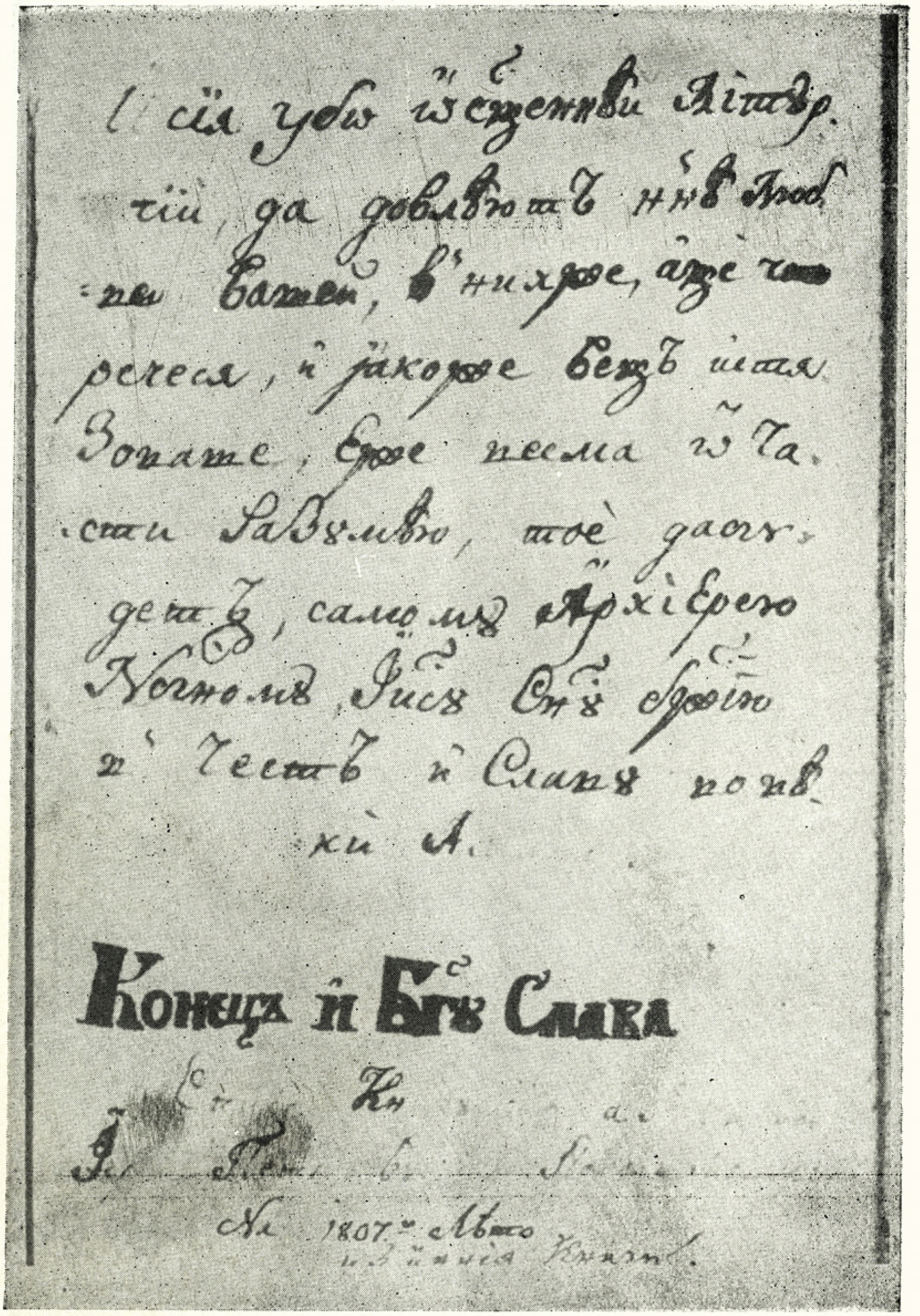

Последња страна Епитома Д. Новаковића са белешком преписивача манастира Ковиља

Укупно је у књизи 34 листа колико је забележио и В. Миросављевић. што опет потврђује да се у овом случају ради о истом препису. Табаци овог преписа су обележени арапским бројевима у горњем десном углу. На насл. стр. изнад наслова је заставица сасвим примитивно изведена. Текст је на свакој страни уоквирен са све четири стране правим линијама. Рукопис је брзопис из свакодневне употребе. На књижици нема сигнатуре епископске библиотеке (бр. 1213). На унутарњој стр. предњих корица су два печата, један је од црног а један од црвеног воска. На печату су два анђела са штитом између њих и крстом изнад њега, испод штита су иницијали Н. К. На трећој страни корица је запис оловком: „1. IV 958. купио од Бошка Николића који је . . . био калуђер у Срему. Ириг. С. Радошевић." Од попа Саве Радошевића, калуђера у ствари, на парохији у Иригу и настојника манастира Хопова, откупљен је овај Епитом за Библиотеку Матице српске.

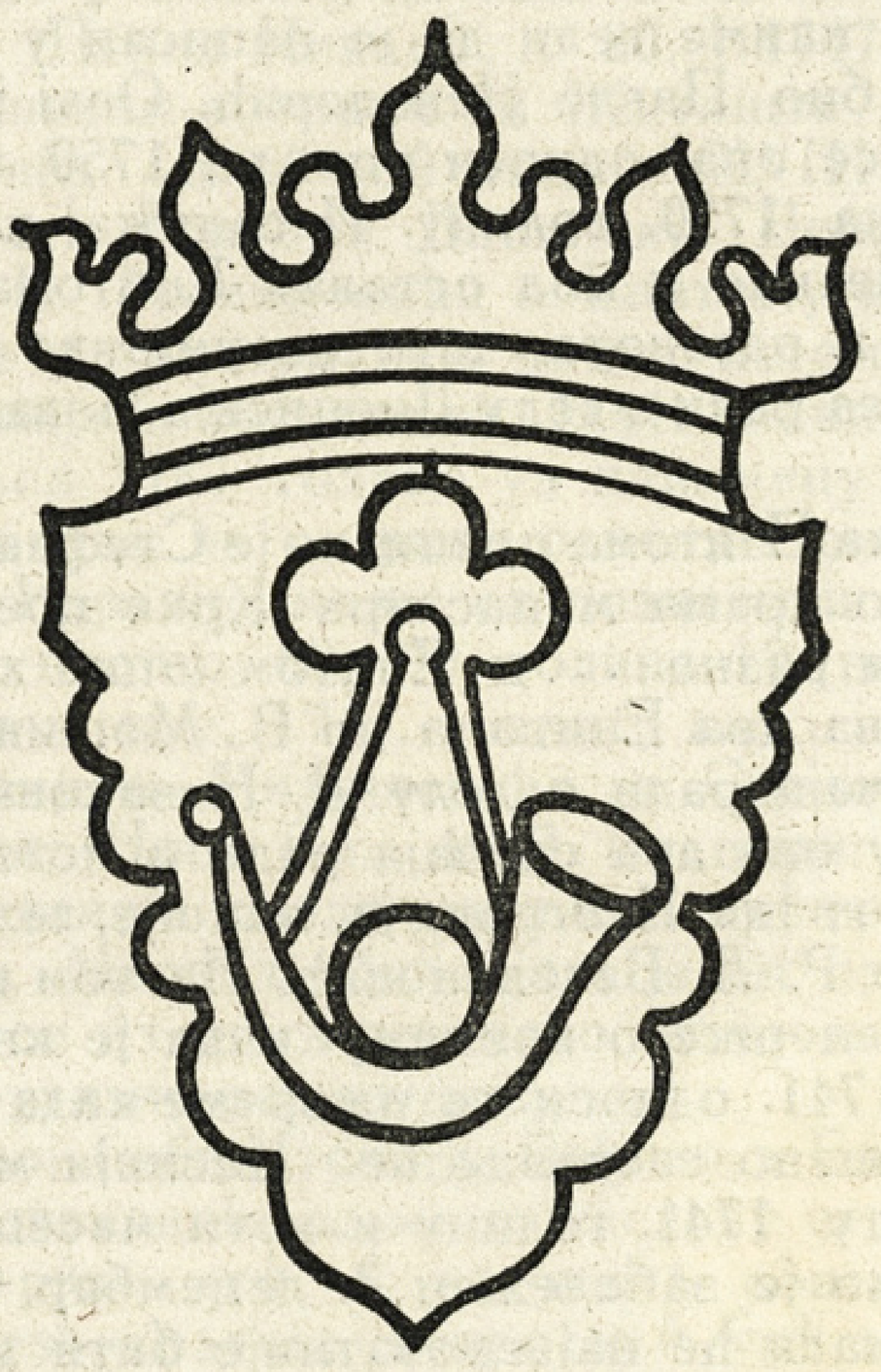

Водени знак на хартији ркп. Епитома Д. Новаковића Библиотеке Матице српске

Описуjући рукописни Єпитомъ писмéннаго сказанiя сщеннаго храма и ризъ его: в' немъ совершаємiя бжественiя лvтsргiй со wкресностей єя: чрезъ краткiя вопроси и w҃вѣти: сочиненъ во употребльніє сщенносл$жителіє православно во истóчнiя католическiя цркве благословенiємъ прewсщенѣишаго и словеснѣишаго г(с)дина Софронiя Iwанновича православнаго єп(с)копа пакрачко-славонскаго и wсечко полскаго = лѣта 1749-го из рукописног зборника манастира Крушедола додао је Сава Петковић: „То је Епитом Дионисија

Новаковића (+ 8. дец. 1767. г.) који је написан 1741. и штампан (на 100 страна) у Венецији 1768. г. с благословом епископа бачког Висариона Павловића."[10] С. Петковић је добро приметио да се у овом случају ради о Епитому Дионисија Новаковића, али је погрешио када је рекао да је штампан благословом Висариона Павловића. Књига је по својој прилици одштампана најраније 1767. године а Висарион Павловић је умро знатно раније, 1756, па отуда Епитом није могао бити штампан његовим благословом.

У опису Епитома манастира Кувеждина С. Петковић је пренео запис са Л. 58 б у ком се вели: Сій Ѥпйтомъ мнѣ свѧщено Іерем Ѳеѡдора Поповичъ места сегѡ Грабово пйса се при архіепископѣ Павлѣ Ненадовичѣ въ лето Господнѣ 1740. месеца деке[м]. 1. ден.[11] Овом приликом он није поменуо Дионисија Новаковића као аутора. Да ли га је збунила 1740. г. која се овде помиње кад је начињен запис па и читав препис па стога то и не би био Епитом Дионисија Новаковића, тешко је утврдити. У сваком случају С. Петковић је погрешно прочитао годину писања записа. У запису се наиме вели да је написан у време када је архиепископ карловачки био Павле Ненадовић. Овај је за архиепископа дошао тек 1749, па се онај односи нпр. на 1750. или коју другу али свакако најраније на 1750. годину. И садржај који је С. Петковић такође навео, исти је као и код осталих Епитома као што је у њему и исти број питања и одговора, што несумњиво доказује да се и у случају овог рукописа ради о делу Дионисија Новаковића и да дилеми нема места.

Оба далматинска Епитома преписао је Стефан Марковић. Епитом сказанија свештенаго храма манастира Крке преписан је 1770. год. а зборник „Слова и разно... и Епитом (опис храма и литургије)" 1773. г. Описујући ова два Епитома др В. Мошин нигде не помиње да се у оба ова случаја ради о делу Д. Новаковића, па чак посебно и не указује да се у ова два случаја ради о истом делу.[12]

Епитом Музеја града Београда је, такође, дело Дионисија Новаковића, закључује др Р. Л. Веселиновић. На том препису, на жалост, нема и поуздане белешке о времену када је књижица преписана. Датум 7. децембар 1741. односи се на време када је дело састављено, управо када је довршено састављање. Каснији мошорински препис има забележену исту 1741. годину и исти месец, децембар, али се датум разликује, тамо је забележен 3. децембар. Откуда ова разлика тешко је утврдити, мада ће највероватније бити да је настала у бројним преписивањима. Сем ове разлике и наслов београдског преписа Епитома се делимично разликује од осталих. У његовом наслову већ на почетку стоји. Епитóмъ. / цр҃ков. Сказания.., што би могао бити још један доказ да ово није сувремени него неки од каснијих преписа који су преписивачи већ мењали. Најзад др Р. Л. Веселиновић вели да београдски рукопис Епитома није завршен што би, такође, могао бити доказ да препис неће бити сувремен, јер да је такав, био би свакако довршен. Слушаоци Дионисија Новаковића су, свакако, преписали цео текст његова дела и таквог га ширили, једино се тако да схватити и његова изузетна популарност.[13]

Ваља овом приликом рећи коју реч и о претпоставци др Р. Л. Веселиновића да је Епитом настао „на потстицај бачког епископа

Висариона Павловића".[14] Овај закључак се не да примити ни према београдском, ни према осталим преписима, нити штампаним издањима. Помен Висариона Павловића је опште и уобичајено место у насловима књига 18. века и биће само доказ о томе где је и када је дело настало. Наравно, ова примедба не треба да умањи значај Висариона Павловића као вредног просветног радника нити да умањи значај школе коју је основао и у којој је запослио Дионисија Новаковића.

Петар Момировић није упоређивао рукописни примерак који му је дошао до руку са штампаним издањем, па ни он не наводи аутора. Ни овај Епитом из Житишта нема забележене године када је делце написано, али је преписивач забележио када је начињен препис па о томе каже: Напи́сася же чрез мнѣ: Не́нада Нинкова при Магистерѣ іерею Петрѣ Раиковичѣ в' Карло́вцѣ, 1747 гw лѣта Мсца Ia̍ 20 гw дне 15. Овај текст из наслова навео је П. Момировића да закључи да је Епитом, састав из литургике у облику питања и одговора, написао односно да га је „саставио Ненад Нинков... 20. I 1747", па на основу тога закључује да рукописни зборник из Житишта „није настао пре тога времена, но доцније, од 60—90 година XVIII столећа".[15] Из свега што се до сада зна о Епитому Дионисија Новаковића и онога што излази из описа П. Момировића о Епитому из Житишта мора се закључити да се и у овом случају ради о истом делу. Како је Епитом Д Новаковића написан, састављен, 1741. године, остаје да је препис у Житишту начињен 1747. године уз напомену да се има одбацити Момировићев закључак да се ради о делу Ненада Нинкова који га је само преписао. Наравно може се дозволити да је рукописни зборник из Житишта настао 60—90. година 18. века, али је Епитом у њему настао свакако пре, 1747. године, како је напред већ речено.

У раду Велимира Михајловића и Средоја Лалића: Архивски фондови Војводине, Нови Сад, 1962. (шапирографисано), регистрован је Епитом [Поученија различна в-кратце] из 1746.[16] године. И овај Епитом манастира Месића, биће још један препис дела Дионисија Новаковића, иако се из онога што је о њему до сада забележено то не да и сасвим поуздано закључити.

У манастирској библиотеци у Бођану, у Бачкој, чува се препис дела Дионисија Новаковића коме у наслову стоји: Епітомъ Сказанія сщеннагw хра́ма, ри́зъ егẁ, и̂ въ немъ совершаемыѧ Літ᷑ргі́й се wкрестности ѥ́ѧ, чрезъ краткіѧ вопросы и̂ ѿвѣты. Сочиненъ Во употребленіе сщенослужителей правосла́вныѧ восточніѧ Каѳолическіѧ цркве и бл̑гословеніемъ Прewсщенагw Висарiwна Па́вловича Православнагw Е̂пкпа Бачкагw Сегединскагw и Егерскагw.

На стр. 69. овог преписа стоји: Сія книжка Iг᷑мена Ефрема зовамаѧ Епитом принесеѭ изъ Егра у мана̂тир Бодіані Лѣта 1761. Овај препис, који још треба потпуније описати, начињен је дакле пре 1761. године, можда у Егри, одакле је те године доспео у манастир Бођан.

У библиотеци манастира Ковиља, у Шајкашкој, постоји још један препис овог уџбеника. Наслов овог преписа на л. 1 б гласи: Єпітомъ. Сказаніе Сщенагw Храма Рыз' егw, и в' немъ совершаемаѧ бжествниѧ Літ᷑ргі́й, со ѿкрестности еѧ чрез' краткыѧ вопросы и

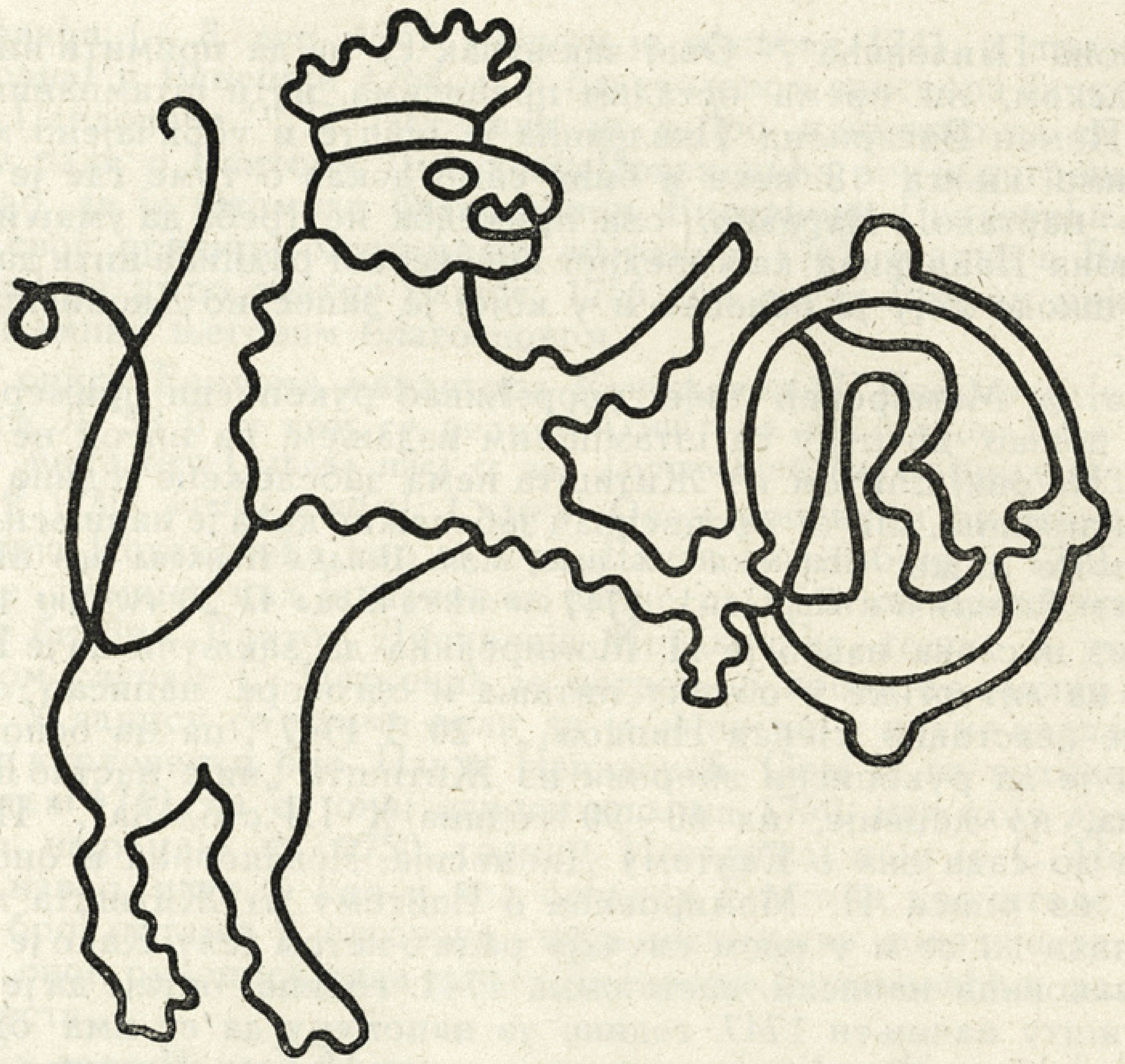

Водени знак на хартији ркп. Епитома Д. Новаковића Манастира Ковиља

w҃вѣети Сочиненъ: во употребленіе Сщеи҃нослⷭжителей Православныя Цр҃квы Восточныя Каѳолическія блг҃ословеніем Прεwс҃щенн҃ѣйшагw *Вісарі҃она Паvловича* Правосл. Е҃пкпа[17] Сегед. Егарскагw. Лѣта обновленія спасителнаго 741•_ Декемврі҃а 3⁰_ дне. На л. 52 а у колофону стоји: Списах Книгⷭ сію аз' Сщено Іерей Петръ Вⷭличь Парохъ Мошор: На 1807.о_ Лѣто҃ Из иннія книги.

Овај рукописни Епитом преписан је на 52 ненумерисана листа, а у књизи су још два празна листа. Књижица је начињена од 7 свешчица од којих прва и последња имају по 7, а остале су од по 8 листова. Хартија је мошоринског преписа Епитома, вел. 170 x 110 мм, ребраста и са воденим знаком — поштанским рогом. Рукопис је брзопис из свакодневне употребе. На пуној страници је највише 16 редова текста. За писање је употребљавано црно мастило које оксидише и већ делимично нагриза хартију. На л. 42—52 употребљено је блеђе мастило, или је на њима брже избледело, те је текст на тим страницама поново исписан преко претходног истом руком. Црвено мастило употребљено је на л. 42—45 да се обележе наслови питања и одговора. Текст колофона до датума писан је такође црвеним мастилом.

На књижици је само један запис. На стр. празног листа између предње корице и књижице (на тзв. форзацу) је запис: Из Книгъ Мнѣ Іерεа Петра Вⷭлића Пароха Мошоринскогъ, списася мною на 1807о_ Лѣтw.

Уз годину издања која је позната и са штампаних издања и са преписа Јована Костића у овом препису налази се и дан и месец када је Д. Новаковић по својој прилици завршио Епитом. Како из предњег излази, узор у овом препису био је старији препис, за сада непознат.

2

Само три од рукописних Епитома, онај који је био власништво епископске библиотеке у Новом Саду а сада је власништво Библиотеке Матице српске, београдски и мошорински препис, сада у библиотеци Ковиља, имају записе да је дело написано 1741. г. На издању штампаном у Венецији као и на Каулицијевом издању овог дела стоји такође да је делце написано 1741. г. По кувеждинском примерку, по запису С. Петковића, дело је могло бити преписано око 1. децембра 1740. г. Када би овај запис био тачан, требало би закључити да је Епитом у неком ранијем облику био састављен и пре 1741. г., а да је тек дефинитивно уобличен 1741. г. Дало би се затим и претпоставити да је Д. Новаковић текст Епитома диктирао школске 1740—41, па би онај запис била суврмена белешка слушаоца новосадске Духовне академије. Све се ово има одбацити, јер је запис, односно онај део који се односи на годину, или погрешно прочитан или погрешно преписан. Београдски и мошорински препис сасвим поуздано исправљају грешку и потврђују да је Епитом састављен у 1741. г. и додаје чак датум када је то било, 3. или 7. децембра.

Занимљиво би још било утврдити и какав је био узор далматинским рукописима Епигома. Штампан најкасније 1768, Епитом се у Венецији могао купити још 1810. г. по цени од 1 лире венецијанске.[18] У Дубровнику је Јефтан Ковачевић нудио 19. маја 1826. г. на продају још 163 Епитома штампаних у Венецији. Те исте године послао је 28. августа Јефтан Ковачевић из Дубровника у Сарајево Хаци Ристи Теодоровићу 2 Епитома по цени од 8 карантана, а 25. октобра те исте 1826, још 10 Епитома по истој цени као и две претходне књижице.[19] По свему судећи у Далмацији је било могуће доћи до књижице Д. Новаковића, а ако је неко није набавио, значи да је или мрежа за растурање књига била слаба, или су купци књига били необавештени. Стефан Марковић очито није морао бити обавештен о могућности куповине књига на територији Млетачке републике, а из Хунгарије је могао донети и рукописни и штампани примерак овог делца. Ако је преписивао са штампаног издања, чинио је то стога што је стекао утисак да је до штампаног издања било немогуће више доћи или му се бар тако учинило што он до књижица није могао доћи. То што је књижице нестало на тржишту Хунгарије могло се учинити необавештенима да је продајом исцрпен цео тираж, па су се по неки од оних којима су били потребни ови приручници одлучили да их опет преписују. Забрана увоза српских књига у Аустрију из 1770. г. односила се и на венецијанска издања па и на увоз Епитома Дионисија Новаковића.[20] Године 1783. штампао је стога Јосиф Курцбек у Бечу ново издање, вероватно на подстицај Захарија Орфелина. Од овог издања данас нема познатог ни једног примерка. Шта је било са њиме тешко је утврдити.

Потребе са Епитомом или раније његова популарност учиниле су да се пословни и вешти излавач К. Каулици из Новог Сада прихватио 1805. године поновног издавања овог дела Дионисија Новаковића. По својој прилици ово издање је или превиђено или је докони и сиромашни мошоринскн свештеник израчунао да ће му јефтиније бити да књижицу сам препише.

Популарност и актуелност Епитома је после 1805. године била све мања. Године 1842. извештава се читалачка публика да се „У Књигопродавници Константіна Каулиціе у НСаду налазе ове књиге: „па између осталих и Епитомъ Божест. Літургій, по цени од 30 крајцара."[21] Карловачка богословија и новија оригинална и преведена теолошка дела утицала су свакако на опадање броја чигалаца и корисника ове, од једне најранијих, српских теолошких књига.

3

Написан, односно завршен, 3. или 7, а свакако месеца децембра 1741. г. или бар те године дефинитивно уобличен, Епитом Дионисија Новаковића је био, као што се из онога што је речено да несумњиво и поуздано закључити, често употребљаван па стога и радо преписиван текст. Од осам овде поменутих, шест преписа је датирано; преписивани су 1746, 1747, 1749, 1770, 1773 и 1807. године, што ће рећи да је делце преписивано и пре првог штампаног и после последљег штампаног издања. Књижица је преписивана у Бачкој, Срему, Славонији и Далмацији, а сем у овим крајевима, један примерак нађен је и у Банату. Све ће ово рећи да су слушаоци новосадске Духовне колегије разнели књижицу у све крајеве Карловачке митрополије. Ови бројни преписи указују затим да је било бар пет старијих рукописних примерака Епитома, а ако су примерци из Јанковићеве, пештанске, библиотеке, београдски и далматински преписи имали рукописне узоре и тај број неће бити коначан. Оваква несумњива популарност Епитома Д. Новаковића могла је навести било аутора било ког спретног пословног човека да се одлучи за његово штампање.

У трагању око изналажења издавача Епитома потребно је, јер писаних, од познатих докумената о томе за сада нема, треба пре свега утврдити колико се у томе послу могао ангажовати и сам аутор, што је у том времену најважнији фактор у оваквим пословима. До године 1741. то треба рећи одмах, за Србе се штампају неколике књиге у Римнику,[22] а те године Хр. Жефаровић реже у Бечу Стематографију. Штампање српских књига је тада заиста мучан и тегобан посао а уз то је финансијски сасвим неизвестан, иако су финансијске тешкоће најмање од свих. Није стога тада преостало аутору Епитома друго но да књигу на језику народа са скромном традицијом штампања, пусти у свет да се шири преписивањем. Када је делце написано, 1741, то и није било тешко Д. Новаковићу, јер га је могао диктирати слушаоцима новосадске Духовне колегије. Поставши 1749. епископ будимски, Д. Новаковић је по свој прилици знатно поправио своје материјалне прилике, али се стање у погледу могућности за штампање српских књига није много

изменило ни тада. Тек 1759. г. почеће Грк Димитрије Теодосије у Венецији да штампа књиге за Србе у већем обиму.[23] У Римнику је у међувремену за Србе штампана још једна књига[24] а Хр. Жефаровићу се у резању придружио и Захарија Орфелин.[25] Све до смрти Д. Новаковића књиге ће за Србе штампати само Димитрије Теодосије, сем једног Србљака који је у Римнику штампан као последња српска књига.[26]

Да ли је Д. Новаковић у штампарији Д. Теодосија видео прилику да штампа своје радове, тешко је утврдити. Ваља рећи, међутим, да он није штампао ни један од других својих радова, па ни једну од својих проповеди, а био је ванредан беседник и захваљујући баш њима постао је на мало неуобичајен начин епископ будимски, и најзад било је тада у моди проповеди штампати. Изузетак од свега што је написао Д. Новаковић је само Епитом. А ако је овај штампан 1767,[27] дакле у последњој години његова живота, мора се још једном посумњати у то да се он ангажовао око штампања овог свог рада из млађих година. Ваља, наиме, веровати да ако је последње године живота Д. Новаковић иоле поболевао, да му није било до штампања а свакако није могао путовати у Венецију, што је опет било неопходно за овај посао.

Неће бити од мање користи утврдити и колико је први штампар српских књига у Венецији Д. Теодосије прихватао издавање српских књига, како је познавао њихове потребе за књигом и како је најзад познавао њихово књижарско тржиште, па покушати на тај начин утврдити како се одлучио на штампање Епитома. Поузданих доказа о томе немамо. О штампарским побудама Д. Теодосија било је речи када се о њему говорило. Јован Томић, који му је први посветио озбиљнију студију, вели: Теодосијева штампарија је постала чисто трговачко предузеће, које штампа књиге на сваком језику, за које јој се плати или на којима се може несумњиво зарадити.[28] Никола Радојчић насупрот њему налази да је Д. Теодосије бивао ангажован око књига које је издавао па о томе поводом издања Житија Петра Великог З. Орфелина каже: „Ја мислим да му је литературу, барем донекле, набавио издавач.[29] М. Пантић је утврдио супротно Ј. Томићу да иза млетачке штампарије Д. Теодосија не треба тражити католичку пропаганду, али није негирао и њен пословни карактер.[30] Напротив, у повећавању трговине са Истоком он налази разлоге за одобрење рада тај штампарији. У једном се дакле слажу сви: Д. Теодосије је очито био послован човек. Српско књижарско тржиште, међутим, по својој прилици није познавао. Неко га је стога морао убедити у потребу штампања српских књига, па и Епитома, а при-том је морао гарантовати бар делимичан пласман штампаних књига.

Ако стога издавача не треба тражити у лицу аутора Епитома, ако штампар Д. Теодосије није знао потребе за књигама и није познавао српско књижарско тржиште, поставља се питање ко је био ангажован у послу око издавања Епитома. И одмах треба рећи да се занимљиво поклапа боравак Захарија Орфелина у Венецији и Бечу са годинама издања Епитома и местима издања првих двају издања.[31]

Прво издање Епитома пада у време када у Венецији Захарија Орфелин штампа неке од својих књижица и припрема Славено-серб-

ски магазин. Венецијанско издање затим толико подсећа на тадања Орфелинова издања, а она су толико особена и изузетна, да се поређење намеће само по себи. Делце Д. Новаковића пре свега нема белешке о месту издања, штампару и о години издања, па нема забележеног чак ни аутора. Баш тако је тада поступао са својим делима и З. Орфелин. Он не наводи податке о штампању књига и не потписује се, некад он то чини да не би имао посла са цензуром. То је ипак само један од разлога оваквог пословања, уз то и то што је био наклоњен мистификацији.[32] Орфелин је, међутим, имао још један разлог за овакав поступак. По свему судећи он је био и саиздавач, што ће рећи истовремено и продавалац књига. Као продавцу, као пословном човеку њему је било најлакше нудити књигу која је само роба. Непотписан, као продавац он није истовремено и аутор. Стога он има и две верзије Житија Петра Великог, непотписану за продају и потписану када је поклања и када хоће да се зна аутор. Продајући књиге он је психолошки био у знатно бољем положају када нуди непотписане примерке, јер може да хвали аугора и књигу, него када то чини са својим делима, јер је у овом другом случају морао доћи у ситуацију да се понаша као онај ко тражи милостињу или бар помоћ. Себе ут акву ситуацију он по свој прилици није желео да стави а можда српска читалачка публика која се тек формирала није ни могла да прихвати меценатство на самом почетку интересовања за књигу.

И чисто комерцијално гледано, Орфелину је било корисно да не ставља где су и када су му штампане књиге. У оваквом поступку он је имао одрешене руке, те је књиге које је продавао увек могао нудити као најновије издање. За читаоца је фактор новог и актуелног увек био важан чинилац па је и З. Орфелин, ако је био иоле послован човек, о томе морао водити рачуна. У читавом овом послу треба имати стално на уму да на самом почетку развоја српске трговине књигама он није могао рачунати на значајнију мрежу за растурање, сам је пак могао путовати споро а прилика за продају није било увек лако наћи.[33]

Могућности за пропагирање властитих књига и властитих издања, међутим, могао је З. Орфелин такође имати више када му књиге нису носиле име аутора. Ову могућност он је обилато користио у Славено-сербском магазину приказујући властите књиге, у овоме, такође, треба видети разлоге извесних Орфелинових прећуткивања. И треба оправдати овог вредног посленика када пише рецензије на сопствене књиге. Писац и просветитељ, он је морао водити бригу и о издавању и о продаји па и то није било доста — морао је бити рецензент, јер других није било. Отуда су у Славено-сербском магазину само две рецензије, на Епитом и на Аритметику Василија Дамјановића, на књиге које он није на неки начин писао.[34]

У случају Епитома Д. Новаковића поновљено је све оно што је карактеристично за књиге З. Орфелина, што на неки начин опет сугерира да се он бринуо око његовог издања. Ако је З. Орфелин био обавештен о потребама у књигама српских свештеника у Карловачкој митрополији, а у том времену нико није могао то бити боље од њега, он је могао искористити прилику да уђе у посао

који му је давао наде и на пословни успех. Њим је могао унеколико накнадити трошкове штампања својих песама.

Занимљиво је, нека и то буде речено, да су 1762. и 1763. г. у Венецији штампане углавном оне књиге око којих је бивао на неки начин ангажован З. Орфелин. Слично се понавља и 1766. и 1767. године као и следеће 1768.[35] г. Најзад 1783. године Јосиф Курцбек у Бечу — те године му је З. Орфелин коректор — штампа само оне књиге око којих је био ангажован овај вредни посленик српске културе.[36]

По својој црилици је, дакле, З. Орфелин морао бити ангажован у издавачким пословима Д. Теодосија. О томе може послужити још један доказ. Године 1785, оне године када је умро З. Орфелин, новосадски трговци, ортаци, Теодор Димитријевић и Ђорђе Рајковић, имају у продаји леп број књига штампаних у Венецији, између осталог имају 284 Славено-зербска магазина, 452 Јулинчеве Историје и још десетак других књига, али ни једног Епитома. Васа Стајић је држао да су новосадски трговци дошли до ових књига приликом распродаје књига из накладе Д. Теодосија.[37] Напред је пак речено да је у Венецији 1810 а у Дубровнику и Сарајеву 1826. г. било још доста књига из штампарије Д. Теодосија, па и Епитома, те да о било каквој распродаји није могло биги речи. При свему томе у Венецији, Дубровнику и Сарајеву знатно касније могу се купити Епитоми Д. Новаковића, али их нема у Новом Саду, где су по својој прилици најбоље продавани. Биће зато најприхватљивије да се књиге новосадских трговаца из 1785. г. узму као део власништва З. Орфелина, који је он као суиздавач платио што у новцу што радом код Д. Теодосија. Могуће је чак претпоставити да су њих двојица поделили тржиште, па је Д. Теодосије себи задржао територију Млетачке републике и Турску а З. Орфелину је у тој подели припала Угарска.

Без још поузданијих доказа тешко је сасвим сигурно доказати до колике су мере биле могуће пословне везе Д. Теодосија и З. Орфелина. Тешко је у таквој ситуацији прихватити до које мере је З Орфелин уопште био ангажован у пословима издавања и растурања књига. Да се он морао ангажовати мора се прихватити и стога што по својој прилици Грк Д. Теодосије није олако прихватао штампање књига на свој ризик. Ако је стога З. Орфелин имао ма и мало пословна духа, он је морао знати да штампајући сопствене стихове, које је одувек било тешко продавати, мора штампати и комерцијалне књиге. Мора се дакле у таквој ситуацији прихватити да је он уз то што је био књижевник, историчар, сликар и теолог, био и један од наших првих издавача и продаваца књиге.

Ако се прихвати, резерве су још увек нужне, да је З. Орфелин стварно морао бити ангажован и као издавач и као продавац књига, његова личност биће обогаћена и допуњена још једном активношћу за егзистенцију ни сигурну ни лаку као и све остале његове што су биле. Српска књига и српска књижевност у том случају морају рачунати на још једног њеног озбиљног трудбеника који није био само ангажован на писању и бризи око штампања већ и на бризи око растурања књиге. Овако схваћен рад З. Орфелина још више

указује на тегобе и тешкоће на које су све наилазили српски писци и са каквим су се све проблемима морали борити када су почињали свој модернији и технички напреднији начин ширења књиге.

4

Издање Епитома из 1783. г. забележио је само Димитрије Руварац. Том приликом као место штампања он наводи Будим.[38] По својој прилици он је ово погрешно записао. Д. Руварац је сасвим поуздано знао да у Будиму тада није било ни једне штампарије која је имала привилегију за штампање српских и влашких књига, па их отуда нису могле ни штампати. Те књиге је у Аустрији могао штампати само Јосиф Курцбек у Бечу, у коме је баш те године коректор З. Орфелин. Радећи код Курцбека штампао је Захарија Орфелин те године свој Вечити календар и Искусни подрумар. Том приликом могао је он учинити нешто и за поновно штампање Епитома Дионисија Новаковића. По други пут био је дакле З. Орфелин у прилици да се ангажује око овог Епитома.

У јавним библиотекама које поседују српске књиге 18. века нема данас Епитома из 1783. године. Руварац га је поменуо само узгред и том приликом погрешно рекао да је штампан у Будиму, како је напред речено. Сем грешке о месту издања Д. Руварац је остао још један дужник, он није дао пуни наслов овог бечког Епитома. Као библиотекар Патријаршијске библиотеке у Ср. Карловцима он је, међутим, имао прилике да буде у најбољој прилици да обилази и библиотеку карловачке гимназије а знао је по свој прилици и библиотеке највећег броја фрушкогорских манастира. У два светска рата нестало је доброг дела ових књига па је могао нестати и Епитом који је имао у рукама Д. Руварац.

Да је Д. Руварац сасвим тачно забележио бечко издање Епитома, упућује и то што он наводи да је оно штампано 1783. г. дакле у време када је, како је већ речено, З. Орфелин радио код Ј. Курцбека као коректор. Д. Руварац није нигде ни покушао да доведе у везу Орфелинов боравак у Венецији и Бечу са штампањем Епитома, па му се не сме замерати на тенденциозности или на конструисању овог податка. Када се све ово има у виду, мора се узети да је Епитом заиста штампан у Бечу 1783. Уз два дакле позната издања којих има у нашим библиотекама, треба прихватити и ово бечко издање. Броју, неуобичајено великом, рукописних примерака ове књижице прикључује се тако и леп број штампаних примерака Епитома Дионисија Новаковића и тиме и на овај начин потврђује изузетну популарност ове књиге и на њену значајну мисију у развоју образовања код Срба и у животу српске књиге.

Л. Чурчић

НАПОМЕНЕ

[1] P. J. Šafarík, Geschichte der serb'schen Literatur, Prag, 1865, str. 466.

[2] Вељко Миросављевић, Српске вероучевне књиге у Аустро-угарској у времену од 1690—1901. год. (Историјско-Библиографски приказ). Богословски гласник, С. Карловци, Год. 11, 1903, књ. IV, 179—182.

[3] Сава Петковић, Опис рукописа манастира Крушедола. Сремски Карловци, 1914, 197.

[4] Сава Петковић, Збирка рукописа манастира Кувеждина, Дивше Шишатовца и Гргетега. Споменик САН CI, 18—19

[5] Dr Vladimir M šin i Milan Radeka, Ćirilski rukopisi u sj vernoj Dalmaciji, Starine, knj. 48. Zagreb, 1958, 198, 206.

[6] Рајко Л. Веселиновић, Рукописни Епитом из 1741. године у Музеју града Београда. Рад Војвођанских музеја, 7. Нови Сад. 1958, 140—141.

[7] Петар Момировић, Књишко-архивски споменици Баната. Грађа за проучавање споменика културе Војводине. Књ. I, 123. Н. Сад. 957.

[8] Славено-сербскій магазинъ. Млеци, 1768, 87.

[9] П. Ј. Шафарик, наведено дело, 4 6.

[10] Сава Петковић, Опис рукописа манастира Крушедола, 197.

[11] Сава Петковић, Збирка рукописа манастира Кувеждина, Дивше, Шишатовца и Гргетега, 19.

[12] Др В. Мошин и Милан Радека, наведено дело, 198, 206.

[13] Рајко Л. Веселиновић, наведено дело, 140.

[14] Исто 140.

[15] П. Момировић, наведено дело, 123.

[16] Стр, 171.

[17] По својој прилици преписивач је грешком изоставио Бачког.

[18] Павле Соларић, Поминакъ книжескій, Млеци, 1810, 72.

[19] Божидар Ковачевић, О једној сарајевској трговини српских издања млетачке штампарије Теодоси. Билтен Друштва библиотекара БИХ (Библиотекарство), Сарајево, год. V, 1959, Бр. 11—12, 20—25.

[20] Др Мита Костић, Гроф Колер као културно-просветни реформатор код Срба у Угарској у XVIII веку, Београд, 1932, 59.

[21] Домовный и общеполезный народный календарь на лѣто... 1842, Будим, Л. 17 б.

[22] Дим. Кириловић, Каталог БМС, I—II, Нови Сад, 1950—1955, бр. 27, 28, 4624,

[23] Исто, бр. 35. Мирослав Пантић у раду: Штампар старих српских књига Димитрије Теодосије. Прилози за КЈИФ, књ. XXVI, 218 и даље, помера почетак штампања српских књига у овој штампарији у Венецији у 1761. годину.

[24] Др Дим. Кириловић, наведено дело бр. 33.

[25] Исто, бр. 34.

[26] Исто, бр. 37.

[27] М. Пантић у наведеном делу, стр. 280, држи да је Епитом штампан 1765, како је у својој библиографији забележио Л. Мушицки. Потврду тачности Мушицкова податка он налази у томе што је 1764. г. добијено одобрење за штампање ове књижице. Ако је за књижицу тражено одобрење 1764. и ако је она штампана 1765, могао се о издавању књижице старати и Дионисије Новаковић. Остаје, међутим, још увек отворено питање зашто он није штампао оне књиге, односно оне своје радове који су били уобичајенији да се штампају.

[28] Јован Томић, Кад је и с којим смером основана Словенска штампарија Димитрија Теодосија у Млецима, Глас САН, CXXXIII. Београд, 1929, 73.

[29] Др Никола Радојчић, Захарија Орфелин као историчар. Гласник историјског друштва у Новом Саду, VI, 266.

[30] М. Пантић, наведено дело.

[31] Тихомир Остојић, Захарија Орфелин. Београд, 1923, 25 и даље, 30.

[32] Исто, 79.

[33] Најповољније прилике биле су, јер књижара у данашњем облику није било, вашари и сабори којих није било тако много и тако често.

[34] Славено-сербскій магазинъ, 77—95,

[35] То примећује и Т. Остојић у наведеном делу, 26, и М Пантић у наведеном делу, 226.

[36] Др Дим. Кириловић, Каталог БМС, бр. 90, 91,

[37] Васа Стајић, Прилог историји српског књижарства, Гласник историјског друштва у Новом Саду, X, 431—441

[38] Димитрије Руварац, Дионисије Новаковић, први учени српски богословски књижевник, професор а потом владика будимски, Гласник Српске православне патријаршије, Ср, Карловци, год. V, 1924, 216.

ЗАКЛАДА ГЕОРГИЈА-ЂОКЕ СТЕРИЈЕ ПОПОВИЋА

ПРИЛОГ НАШОЈ КУЛТУРНОЈ ИСТОРИЈИ

Вршачка *Будућност*, у своме 30. броју, од 28. септембра 1895. године, под насловом „Чувајмо спомен наших добротвора", велича вршачке добротворе и „знајући да многи међу нама ни појма немају о тим племенитим људима", доноси препис „Пантеона" или „Шпомен свеславља". Овај Пантеон садржи имена умрлих вршачких Срба који су општини чинили добра. Први је по реду некадашњи владика вршачки Јован Ђорђевић, касније и митрополит карловачки, а претпоследњи је некадашњи трговац и поседник вршачки Георгије-Ђока-Стерија Поповић, брат нашег Стерије.

У Пантеону су израђена имена, а поред сваког имена забележено је какву је ко задужбину оставио, какво је ко добро дело учинио, и завршава се овим речима: „Горе означени списак суграђана скупио сам ја долепотписани, њихова преважна дела, и трошком мојим подигао сам њиховом пепелу овај памјатник, нека сваки потомак прочита и нек види темељ савршенства. Дело ово својом руком потписао: Кирил Димитријевић, учитељ прве школе у Вршцу 1848. године, а продужио Димитрије Бакић, катедралне цркве ђакон 18/3. 1871."

Вредни наши стари учитељи и ђакони катедралних цркава нису пропустили да пепелу својих суграђана дигну споменике и тако „њихова преважна дела" сачувају потомству.

И брат нашег комедиографа Стерије, Георгије-Ђока, већ као тежак болесник диктира Тестаменат и кратко време затим умире.

У почетку тестамента читамо: „Будући да сваки, који се родио умрети мора, зато и ја ово у виду имавши, при чистим разумом сврху мог добра следеће творим расположеније... ". А то Ђокино расположеније казано је у седам тачака.

Прва тачка је увод.

У другој тестатор ређа објекте свог великог имања „које сам добро стекао особитим трудом".

Трећом тачком осигурава живот своје жене која му је „Алатуру од 3425 фор. ав. вр. донела".

У четвртој, петој и шестој, сећа се своје остале родбине, па и њима, сваком понешто, оставља.

Важна је седма тачка тестамента, којом тестатор један од највећих објеката своје велике некретнине, кућу на пијаци, под бр. 1858 и 1859, оставља „као завод за обучење Српске младежи".

„Ја желим — каже Ђока Стерија да се приходом те куће српска младеж потпомаже како би се могли Наука посветити, да би временом као списатељи српски своме роду за дику и корист служили..."

Кућу оставља Српској црквеној општини вршачкој, да она њоме, после смрти супруге му Јелене, управља.

На крају тестамента читамо ове речи завештачеве: „Ја хоћу да се кућа никад не прода док последњи Србин у овој општини узживи..."

Тестамент је сачињен и потписан у Вршцу 29. августа/10. септембра 1870. године. Проглашен је код Стола за сирочад слоб. кр.

вароши Вршца 23. новембра 1870. године. Препис је снабдевен клаузулом: Да је овај препис своме оригиналу једногласан, потврждавам Судски сирочадски стол сл. кр. града Вршца, дана 1. априла 1871. године, Ђорђе Јовановић отправник. Печат округао: Waisen Komission zu Werschetz.

Смрћу жене Георгија Стерије Поповића, Јелене рођ. Матић, која је умрла 17/30 јула 1901. године, Вршачка срп. правосл. црквено-школска општина, сходно жељи израженој у тестаменту, а на основи одлуке Кр. среског суда у Вршцу бр. 521/7 из 1901. године и. бр. 5292 од 1. авг. 1901. год. и бр. 5292 грунт. из 1902 године, примила је у посед кућу бр. 1858 и 1859 и од 1. августа 1901. године издаје исту под кирију.

Црквена скупштина је у својој седници од 21. маја/3. јуна, бр. 168 зап. 20/907, установила „Основно писмо", имајући у виду, разуме се, жељу тестатора.

По т. 5 Основног писма, кућа је процењена на 40.000 круна са просечним приходом од 2000 круна годишње. Из закладе даваће се две стипендије и то:

а) ако питомац учи средњу школу у месту становања својих родитеља, годишње 400 круна, а ако учи на свеучилишту, стипендија ће годишње износити 700 круна.

Кад је Основно писмо сачињено, председник црквено-школске општине био је др Марко Ранчин, а перовођа Мита Клицин.

Ово Основно писмо одобрено је под бр. Е.1874, 11 333 из 1907. године у седници Епарх. админ. одбора вршачког, 4/17. децембра 1907. године, а 29. октобра 1908. године под бр. 99409, одобрило га је и надлежно министарство.

Ванредна скупштинска седница црквене општине од 18/31. октобра 1911. године повисила је своту за стипендисте који уче на универзитету на 1000 круна, што је одобрила и Епархијска власт, Е. бр. 232 II 114 из 1912 године, а Министарство богочасти и јавне наставе под бр. 63606/1912.

Пошто су и Тестамент и Основно писмо прошли кроз све законске прописе, могла је црквена општина да приступи додељивању стипендије ученицима који су на то имали право.

Касније, после Ослобођења 1918. па све до 1944. године, давана је стипендија и више од 1000 круна годишње, док се није попела на 6000 динара годишње.

Тако су прво добили једногодишњу помоћ од 40 и 100 круна:

1) Јован Стојановић, студент медицине, који је умро у Вршцу 1929. године као лекар.

2) Светислав Стојаковић, богослов, који је умро у Вршцу 1959. као архијерејски намесник.

3) Светислав Баница, студент филозофије, за време од 1909-1912, свега 3300 круна. Умро је као директор гимназије у Сомбору.

4) Никола Стефановић, ученик реалке у Вршцу, за време од 1909-1912, свега 760 круна. Умро је Вршцу као адвокат.

5) Љубиша Вишацки, дипломата, као ученик реалке у Вршцу добио је 1913. године једнократну помоћ од 100 круна.

6) Светомир Мијатовић, уживао је стипендију као студент права год. 1914–1917, дин. 3500. Адвокат је у Вршцу.

7) Паја Павковић, као ученик реалке у Вршцу уживао стипендију 1914—1916, свега 1400 круна. Адвокат је у Зрењанину.

8) Немања Вујадиновић, као ученик реалке у Вршцу 1920. и 1921, круна 1500 и 1922. дин. 375.

9) Божидар Ристић, студент, год. 1924. дин. 6000. Адвокат је у Суботици.

10) Анђелија Јованескова, као ученица реалке у Вршцу 1924. и 1925. уживала стипендију, свега 3000 дин. Умрла је у Вршцу 1927. г.

11) Милан Фењац, као ученик реалне гим. у Вршцу 1926. г. дин. 1250. Геометар је у Новом Саду.

12) Љубица Стојаковић удата Татић, уживала стипендију 1928. г., дин. 4000; банкарски чиновник је у Новом Саду.

13) Божидар Стефановић, инжењер је у Вршцу. Као ђак и студент уживао стипендију год 1930—1934. свега дин. 15 000.

14) Михајло Савић, уч. реалне гимназије, 1930—1932, дин. 7000. Умро у Вршцу 1938.

15) Сава Тодоровић, уживао стипендију као богослов 1938. и 1939, дин. 3000. Свештеник је у Павлишу.

16) Војислав Чоловић, уживао стипендију као ученик реалне гимн. у Вршцу, дин. 8 500 за време од 1938—1942.

17) Стојан Токић, као ђак реалн. гимн. у Вршцу, уживао стипендију 1937. год. дин. 2000. Погинуо у народноослободилачкој борби.

18) Ђорђе Попин, уживао стипендију као богослов 1939—1942, дин. 16 000 Данас службеник Среског завода за соц. осигурање у Вршцу.

19) Драгица Петров, као студент филозофије примала стипендију 1939. и 1940. свега дин. 7000. Била је проф. у Врбасу, стрељана за време окупације.

20) Златибор Петровић, као ученик реалне гимн. у Вршцу примао стипендију 1940. и 1941, свега 2000 дин. Проф. ветер факултета.

21) Катарина Инђин. уживала стипендију као студ. фил. год. 1940/41/42, свега дин. 9000 Живи у Београду као инж. хемије.

22) Светозар Радовић, богослов, уживао помоћ као вероучитељ у Вршцу год. 1943. и 1944, дин. 6500. Данас књиговођа у Житопромету у Пожаревцу.

23) Живојин Живанов, уживао стипендију у 1944. год. Дин. 5000. Официр у Југосл армији.

Свега на име стипендије издато 11 700 круна.

Свега на име стипендије издато 96 625 дин.

Мил. Јовановић

УСТАШКИ ЛОГОР НА ЈАДОВНОМ: ДР СТЕВАН СИМЕОНОВИЋ-ЧОКИЋ

Гроба се не зна овом човеку који је, по сведочењу Васе Стајића, био „човек одличне културе и један од чувара светлих традиција". Ухапшен је од усташа у Карловцима 19. VI 1941, а упућен је најпре у логор у Вуковару, па оданде у логор у Копривницу, и

најзад, преко Госпића, у Јадовно. У том логору, чије се име спомиње са осећајем грозе, јер по висини броја жртава овај логор долази код нас одмах после Јасеновца и Сајмишта, — губи се траг др Стевану Симеоновићу-Чокићу. Званичних података о начину његове смрти, немамо. Али, у могућности смо да утврдимо да је он свој живот завршио смрћу којом су у овом злогласном логору у каменитој Лици, завршили живот хиљаде и хиљаде родољуба на начин једноставан али језив: везане у жице, бацане су жртве са стена у понор дубок неколико стотина метара. У један од тих понора био је бачен и културни радник из Срема, др Стеван Симеоновић-Чокић.

Био је он раније, и првенствено, политичар, публициста и државник. Некада, још пре првог светског рата, он је један од истакнутих чланова чувене Српско-хрватске коалиције, један од тада можда најмлађих посланика Хрватског сабора и делегат тога Сабора у мађарском парламенту у Пешти. У то време издаје он у Карловцима, и уређује *Српску мисао* орган Српске самосталне странке за Срем.

Истакнути и способан публициста, политичар и правник, он ће и после 1918. бити, али, додуше, само извесно краће време, у првим редовима политичког и јавног живота у Војводини: биће градоначелник у свом родном граду, у некад културном центру овамошњих Срба, у Срем. Карловцима, биће посланик у привременој Народној скупштини, биће чак на једним изборима и носилац листе за читав Срем једне опозиционе странке. Али разочаран у методама тадањег политичког живота, све више незадовољан тадашњим затрованим политичким приликама и партијским трзавицама и надмудривањима, он се полагано повлачи из активне политике. До смрти, он остаје један од вођа уједињене опозиције у Војводини. Али за последњих десетак година пред рат не спомиње се много његово име у партијском и политичком животу. Он ће од тада своју делатност и своје способности развијати искључиво на пољу културе и народне привреде, да би се најзад, послењих година, посветио потпуно научном раду. Њега, по превасходству културног човека (који је још 1903. био — у друштву са др Лазом Поповићем, — један од оснивача Српског сокола, или још 1912, са Вељком Петровићем, један од чланова редакције познатог књижевног часописа *Бранково Коло*), — сада више привлачи на пример један књижевно-научни кружок Васе Стајића, на коме ће се водити живе дискусије о Толстоју или Гетеу, него било каква партијска конференција са негативним резултатима. И због тога др Чокић у то време активно учествује у свима културним акцијама које се тада јављају у Карловцима: приликом издавања мале монографије о Карловцима биће и др Чокић члан редакционог одбора и један од најактивнијих сарадника на овој монографији. Поред осталих његових чланака, у овој књизи је нарочито запажен чланак о карловачком вину. То је изванредан један есеј, несвакидањи, писан на превасходан начин литерарно-историјских студија о једној чисто привредној материји. У друштву „Змај", друштву књижевника и културних радника које је о стогодишњици Змајевој, године 1933, обновљено на челу са Васом Стаји-

ћем, те убрзо издало неколико публикација и организовало Змајев музеј у Каменици, др Чокић ће такође бити један од најактивнијих чланова. Биће он, у току година сарадник и разних других књижевних часописа: у суботичком *Књижевном северу* даје он, у опширном чланку-есеју, веома прегледну слику „Омладинских стремљења на почетку 20. века", сарађиваће он и у *Летопису Матице српске* те овде треба нарочито истаћи његов напис приликом смрти Душана Котура, музичара и последњег уредника *Бранковог Кола.*

И најзад, или пре свега, био је др Чокић научни радник. Одличан правник, који се као правни референт Патријаршије годинама бавио специјалним студијама црквеног права и народне историје, др Чокић је написао низ чланака и студија из области ових правних и историјских дисциплина. Као познатом и већ раније из Хрватског сабора искусном кодификатору и као специјалисти црквеног права, поверена му је израда једног дела црквеног законодавства, те су извесни закони и правилници из ове области били углавном његово дело. Некако пред овај рат добио је часну понуду да преузме на универзитету у Београду катедру црквеног права, али се на ово тешко решавао, јер се тешко одвајао од својих Карловаца. Међутим, *његово главно научно дело*, које ће њега надживети и сачувати му глас научног радника, није још познато јавности. Оно је додуше штампано, али табаци ове публикације још увек леже негде у магацину. *То је рад у другој књизи Војводине,* монументалној едицији Историјског друштва у Н. Саду, која је штампана непосредно пред овај рат, а у јавност још није пуштена из техничких разлога. Поред разних студија неколицине научних радника, историчара и социолога, у овој књизи је и студија др Чокића под насловом „Српске привилегије". Као плод и резултат дугогодишњих архивских и научних студија и проучавања, овај рад, — са ширином погледа који је својствен једном историчару, а са најсавеснијом документацијом, која одаје доброг правника, — даје др Чокићу и ранг и часну титулу научног радника.

Најзад, да истакнемо још један моменат: др Чокић, који је годинама био и посланик у три парламента, и адвокат, оставио је своју породицу незбринуту, мада је иначе живео и скромно и повучено. Овај детаљ такође сведочи о томе да је др Чокић, жртва фашизма, био увек дубоко социјалан.

* * *

..... Четири километра источно од Госпића, улива се у реку Лику река Јадова чија је дужина тока свега 35 км. Јадова је понорница и тече неко време подземно, мада се на површини види око шест км. дуго старо корито којим је некада текла. У околини је пуно поћина из којих прима воду. У сливу реке налазе се и многобројне провалије, бездани, понори дубоки 80, 100, па и неколико стотина метара. Јадовно, названо по реци Јадови — то је место на Велебиту, чувено по страхотама ових понора и провалија.

Овде, на Јадовном, био је један од првих и највећих логора усташких у НДХ. Тек после ликвидације логора у Јадовном основани су, по својим страхотама, чувени логори у Јасеновцу и на Саимишту. Овде, на Јадовном, створена је прва масовна гробница у НДХ,

која скрива хиљаде и хиљаде невиних жртава. Према једној прилижној статистици овде је изгубило живот 72 000 родољуба, махом Срба.

Логор на Јадовном тражио је најмање издатака. То уопште није био логор у правом смислу. То је била само крајња тачка оних који су путем логора у Госпићу слати у смрт. Није на Јадовном било никаквих зграда, па ни за становање, нити можда зграда за мучење и убијање, крематорија: шиљани су овде невини људи у смрт једноставно и јефтино, без великих трошкова, без куршума и муниције, па и без употребе ножа и каме, без труда закопавања и посипања кречом. Јер, бацане су жртве у поноре и бездане, и то не само на стотине, него и по хиљаду дневно.

Живело се онде по земуницама, које су сами заточеници направили од стабала, а покрили их гранама и лишћем. Да је то ипак био логор, видело се само по бодљикавој жици којом је био терен ограђен. Заточенике би овамо доводили из Госпића. Наиме, Госпић је одмах у почетку постојања усташке НДХ постао сабирно место политичких затвореника пред одашиљање у смрт. Логор у Госпићу био је смештен у једној огромној згради, зиданој пре неколико стотина година, за време бивше Крајине. Та је зграда имала огромне дебеле зидове, са засвођеним широким ходницима и многим масовно грађеним посебним просторијама. Огромна зграда окружавала је у средини доста велико двориште, па су се свакодневно пуниле и празниле и све просторије зграде и ходници и двориште. Пунило се на тај начин, што су из разних усташких полицијских сабирних места широм НДХ пристизале веће и мање групе у оно доба махом Срба заточеника. Транспорти су пристизали највише из Босне, па и из околице Госпића и Лике, са Кордуна, из сабирног логора у Вировитици и Копривници, из разних места Срема, из Загреба, итд. Редовно је два пута дневно одвајан транспорт ових на смрт осуђених жртава, у групи од 300—800 заточеника. Отпреман је из Госпића под изговором „на рад", а то је значило: на Велебит, одакле повратка нема, — у Јадовно, у смрт...

Један Војвођанин интелектуалац, књижевни радник, који је као резервни официр по повратку из војног заробљеништва из Немачке, доспео у логор у Госпић, сећа се са ужасом тих дана проведених у Госпићу. Трпео је глад: нису данима добијали ништа за јело; трпео је жеђ: а биле су летње жеге. Али све се то међутим некако подносило: „Самртни страх нас је све обузимао, — каже он, — када би ноћу кроз тренутну задремалост, услед телесне и душевне измучености, чули онај језиви и судбоносни звекет тамничарских кључева, који је означавао да ће се ускоро угасити неколико стотина невиних живота људских."

О Јадовном иначе имамо мало података. Мало има сведока који су се оданде вратили живи. Вратило се оданде понешто заточеника Хрвата и Словенаца: њих су враћали, са црвеним цедуљама у Госпић, а осталима се губио траг на Јадовном. Индиректно, из саопштења ових враћених заточеника, знамо понешто и о последњим данима др Стевана Симеоновића-Чокића у логору у Јадовном. Наиме, један инжењер Словенац, по своме повратку из Јадовног у Госпић, дао

је онде нашем сведоку, малочас наведеном професору из Војводине, и слику логора у Јадовном и нешто података о последњим данима првака из Срема, др Чокића, са којим се овај Словенац у логору чешће виђао и разговарао. Према изјави тога Словенца, др Чокић је био и на Јадовном врло снажан духом и утицао на своју најближу околину. Физички је међутим био доста измучен. Крајем јула 1941, по наводу истог инжењера Словенца, сви Срби из Јадовна били су одведени у „непознатом працу". Али се сутрадан од војника, — који су спроводили ову групу Срба, — сазнало да су сви ови Срби побијени на Велебиту. Код једнога од тих војника — усташа, исти инжењер Словенац видео је тада једну сребрну табакеру, ону исту коју је ранијих дана толико пута још виђао у рукама свога друга др Симеоновића-Чокића.

То је све што знамо о последњим данима др Чокића. Његов леш остао је негде на Велебиту, а гроб му се не зна...

Гроб му је, ето, „негде на Велебиту", „негде у Јадовном", — негде на једном месту крај цесте где се отвара провалија, бездан, дубок ко зна колико стотина метара. Овде, на оваквим местима, жртве су од усташа сурваване у бездан, тако да нико није могао остати жив. Претходно су жртве повезане двоје по двоје, па кроз овај дворед посебно сваки пар за један дуг ланац и тако су нанизане читаве поворке. Када би се приспело на одређено место, на ивицу провалије, усташе би маљевима убијали појединце ударцима у главу: јадници би се стропоштавали у провалију, те собом повукли и оне које није стигао усташки маљ. На тај начин цео би се ланац сурвао на оштро стење и камење, и падао у дубину одакле би се још чуо тихи јецај и потмуло стењање полумртвих жртава. А затим би се све смирило и настала би језива тишина, као и на сваком гробљу.

На овај начин, погинуо је на Јадовном, дана 25. јула 1941, и др Стеван Симеоновић-Чокић.

Тога истога дана, на истом месту, вероватно на исти начин, према једном испитивању и проверавању извршеном после Ослобођења, — изгубио је живот и др Војислав Бесаровић, познати културни радник из Сарајева, др Миленко Марковић, бивши посланик и првак Хрватско-српске коалиције из Пакраца, те још преко 600 родољуба, махом интелектуалних радника.

— 1946 —

Др Милан П. Костић

ПРИКАЗИ И БЕЛЕШКЕ

НОВА МАЂАРСКА ЛИТЕРАТУРА О „ДЕСНОМ КРИЛУ ПЛАНА БАРБАРОСЕ" И ЈУГОСЛАВИЈИ

Е. Каршаи, архивиста Országos Levéltár-а (Земаљског архива) у Будимпешти дао је избор докумената фонда Министарства иностраних дела (Külügyminisztérium — KM) по питању ревизионистичке политике Хортијеве Мађарске (1933—1945).

Прва свеска бави се годинама 1933—1939, сарадњом мађарских фашиста и осталих реакционара са Хитлеровом Немачком у ово време, те ширењем Мађарске према Чехословачкој, донекле и Румунији. Друга нас свеска више занима, јер доноси документе из година 1939—1945, из времена самог рата, а добрим делом о односима Мађарске према Југославији и Совјетском Савезу. Прва глава је у целини посвећена мађарско-југословенским односима 1940—1941, те ћу најважније документе из те главе приказати нешто опширније.

Прве две главе I свеске дају прилично публицистички писани увод у дипломатске припреме II рата, док у осталим поглављима аутор врло занимљиво и на научном нивоу приказује докумената о сарадњи службене Мађарске са Немачком у то време. Писац се радо служи интересантним цитатима из летака, а доноси опширне цитате и из штампе. Но, он новинске извештаје осветљава и увек проверава, упоређујући их са поверљивим списима фонда Министарства иностраних дела (КМ) Мађарске или којим другим документима,

Тек што је Хитлер дошао на власт а био је још у међународним оквирима усамљен и изолован, посетио га је председник мађарске владе Ђ. Гембеш (Gömbös Gyula) и успоставио с њим присније дипломатске односе, иако га је зато грађанска и социјалдемократска опозиција и јавно критиковала. Већ је тада Гембеш изјавио, да не верује у могућност мирољубивог решења акутних проблема, те сматра да је неопходна сарадња генералштаба Немачке, Италије, Аустрије и Мађарске. Хитлер је потврдио Гембешове речи, те је већ тада (у лето 1933) форсирао аншлус Аустрије Немачкој, наводећи да Мала антанта жели да оцрни Мађарску пред Немачком, као да је Мађарска против аншлуса, док су земље Мале антанте за њ. Тако примера рали, сазнао је да Југославија уверава Немачку да је управо она за прикључење Аустрије Немачкој, јер у томе види извесну протутежу против тежњи Италије. Мађарска, наставио је Гембеш, истина, не може отворено да се изјасни за аншлус, јер се поседници плаше губитка тржишта за своје производе. Уколико би Хитлер гарантовао ово тржиште, могло би доћи до корисне сарадње. И други услов сарадње Мађарске и Немачке против Аустрије био је у вези са Југославијом. Радило се о „Verein für das Deutschtum im Ausland" (Удружење за Немце у иностранству) у земљама Мале антанте, те и у Југославији, које заузима став против мађарског ревизионизма. По Гембешу, било би корисно да Хитлер утиче на ово удружење да прекине са својом досадашњом праксом.

Тако је отпочела сарадња мађарског премијера са Хитлером још у јуну 1933, те је од тада Хитлер стално настојао, да обећањима туђих територија, привеже за III Рајх државе југоисточне Европе. Понекад је он обећавао југословенске територије Мађарској, а мађарске или аустријске Југославији (примера ради, јужну Корушку!), уколико би оне стале на страну Хитлера у неком његовом агресивном подухвату. Тако су и 1937. преговарали у Бечу амбасадор Руднаи и Папен о Корушкој и Бачкој, те су дошли до закључка да ће Мађарска бити за аншус, уколико јој се врате области које су 1920. припале Аустрији и Бачка, за коју би она Југославији дала јужну Корушку. Мађарска је преговарала са Немачком већ од 1935. и о распарчавању Чехословачке. Тако је Папен већ 1937. говорио Руднаију о нападу на Чехословачку за коју се, како је он тврдио, ни Енглеска ни Француска неће заузети. 23. VIII 1938. Мађари су пристали на заједничку акцију против Чехословачке, тражећи од Хитлера да им обезбеди неутралност Југославије за време напада на Словачку или Прикарпатску Украјину. Рибентроп је уверавао да се Југославија налази у „шкрипцу" [опасан загрљај-„szóritó"] осовине, те са њене стране не прети никаква опасност. Министар Кања је, дакле, пристао на учешће у „Fallu Grün", убеђујући са своје стране Рибентропа да не треба озбиљно да схвати бледски споразум који је био објављен управо тог истог дана, а који предвиђа одбацивање средстава насиља у међусобним односима земаља-потписница, — јер је Мађарска овај споразум потписала само стога да и тиме обезбеди себи право на наоружање, што је и постигла. У случају потребе Мађарска ће употребити оружје против Чехословачке. На то је Рибентроп дао следећи савет Кањи: Припремите пут ка интервенцији у Чехословачкој, омогућите истовремено ипак и Југославији да може мирне савести да напусти свог чешког савезника.

Мађарска је још 1938. намеравала да уђе и у Прикарпатску Украјину, да створи заједничку границу са Пољском — против СССР. До остварења овог плана дошло је у марту 1939. под условом да Мађарска иступи из Друштва народа и приступи Антикоминтерн-пакту, касније и Тројном пакту осовинских сила. Разговори вођени између новог председника владе Телекија и Рибентропа занимљиви су и са нашег гледишта. Југоисточна Европа, рекао је Рибентроп, спада у нашу интересну сферу. Југословени никада не би ступили у какву комбинацију против Немачке. Нада се да је то случај и са Мађарском, што је Телеки одмах и потврдио. Стога се од Мађарске тражи само толико да се споразуме са Румунијом и Југославијом. Цинцар-Марковић се већ изјаснио за овај споразум. Министар Чаки је на то одговорио да, по његовом знању, кнез Павле није прихватио резултате преговора Цветковић-Мачек, та да је расположење у Хрватској услед тога врло лоше. Према његовим имформацијама, Мачек се обратио Немачкој, Италији и Мађарској, тражећи њихову пропагандистичку помоћ за свој покрет. До сада сам имао — рекао је Чаки — то упутство да се не мешам у унутрашње ствари Југославије. Одговор Рибентропа је, међутим, гласио: У овој ствари меродаван је Рим, као заинтересована страна. Ипак је у интересу свих нас да у Југославији завлада унутрашњи мир, да дође, дакле, до споразума. То је било све што је 1939. Немачка тражила од Мађарске, док у ствари Пољске Хитлер није затражио мађарску војну интервенцију, већ се задовољио тиме да се Мађарска не експонира на страни Пољске, будући да Телеки није пристао на то да и оружјем интервенише у земљи, са којом је Мађарска до тада сарађи-

вала. О овом питању иначе више говори друга свеска.

Још у току, а поготово после неуспеле битке у енглеском ваздушном простору, започело је прегруписивање немачких снага, те њихово пребацивање на исток. У августу 1940. први пут је споменут нов назив „Ostfall". Хитлер је настојао да и дипломатски припреми своју антисовјетску офанзиву, да обезбеди десно крило „Fall-a Barbarossa", да придобије за своје намере југоисточне земље, међу њима и Мађарску и Југославију. Истовремено је отпочела и међусобна борба између Мађарске и Румуније око Ердеља, што је Хитлер искористио, приморавши обе ове земље да му се удварају те да плате што већу цену за добијање или пак задржавање по кога дела Ердеља. Настало је утркивање која ће земља дати већу помоћ Хитлеру против СССР-а. Енглеска је — док је Румунију још могла сматрати својим савезником — упозоварала Телекија да не пропушта немачке трупе против Румуније, но Телеки је одбио сваку енглеску интервенцију, мада да је она још и у новембру 1940. скренула пажњу Мађарској да, уколико би пропустила немачке трупе против ког енглеског савезника, Енглеска би прекинула дипломатска односе са њом, уколико би, пак, учествовала и сама у неком немачком нападу, Енглеска би то сматрала за casus belli. Међутим, у ово је време Мађарска, по немачком налогу, отпочела своје припреме за рат против СССР. Требало је истовремено обезбедити и „десно крило плана Барбаросе" Балкан и Југославију. У новембру 1940. Југославији је са стране Немачке и Италије понуђено солунско пристаниште, поред гарантовања интегритета, уколико би напустила свог грчког савезника. Када је пак Мађарска (20. XI 1940) приступила Тројном споразуму, Хитлер је сугерирао Телекију да „растерети своје десно крило", тј. да се споразуме са Југославијом, јер би тиме осовина могла да врши притисак на Југославију и преко Мађарске. Хитлеру је овај споразум био преко потребан, јер, како је он крајем новембра писао Мусолинију, без подршке Југославије не може да загази ни у какву успешну акцију на Балкану. Тада је већ и мађарски генералштаб био обавештен о пролећној офанзиви против Совјетског савеза. До тада је и Југоставију требало приволети — или присилити — на овај подухват, јер је Хитлер желео да се обезбеди од сваког евентуалног напада с леђа, југословенске територије. Уколико Југославија не би дала потребне гарантије — Мађарска би морала, и у свом властитом интересу, да учествује у превентивном рату против Југославије, као и против СССР. Пошто је Рибентроп одобрио мађарски пројекат споразума са Југосавијом, он је достављен Београду (7. XII 1940). Радило се, дакле, о томе да се Југославија — посредством Мађарске — прикључи силама осовине. Пакт о вечитом пријатељству, потписан 12. XII 1940, садржавао је углавном две тачке које су — барем по мађарском, истина, нешто каснијем тумачењу — биле у супротности једна с другом. Док је, наиме, прва тачка говорила о вечитом пријатељству, по 2. тачци су се уговарачи обавезали, да ће се увек консултовати у питањима која би могла да тангирају њихове међусобне односе. Мађарска дипломатија је у марту и априлу 1941. настојала да докаже да је ова тачка пакта била додата управо у циљу да се и тиме резервише право Мађарске на територијалну ревизију. Непосредно после потписивања овог пакта, Хитлер је већ издао своје упутсто (18. XII 1940.) за „Fall Barbarossa", обезбедивши уједно преко Кајтела и мађарску војну помоћ, против СССР и — Југославије, у случају потребе, јер је Хитлер предвидео и ову могућност, чак и после приступања Бугарске силама осовине (1. III 1941.), када је он изјавио — да је сигуран да ће Југославија остати на

његовој страни. Уколико би се она ипак супротстављала, додао је, „неће се стидети" да је нападнем, срушим и „дефинитивно" поделим. Затим је наставио, обративши се представницима Мађарске и Бугарске, Стојанју и Филову: А колико ми је познато, и ви имате још неке рачуне са Југославијом. Но, Телеки се понешто већ по-колебао и 14 марта 1941. је уверавао Идна (Eden), да он, догод буде на челу владе, неће дати Хитлеру војну помоћ. Као да је Телеки већ у ово доба почео да губи веру у немачку победу? Идн је поновио нама нећ познато раније упозорење Енглеске. (Писац овде у загради додаје да Енглеска није интервенисала ни у случају Југославије, као ни у случају Чехословачке и Пољске). 16. III је Министар спољних послова Бардоши, уверавао Стојаија — амбасадора у Берлину — да се они пактом са Југославијом нису одрекли својих територијалних захтева. На то је Рибентроп одговорио да се нека концесија мора дати Југославији; он — Рибентроп — ће, дакле, изјавити да ће Немачка са своје стране респектовати интегритет Југославије; но, вели, тиме, наравно, није речено да ни Мађарска нема никакве захтеве од Југославије.

27. март 1941. је довео у опасност десно крило плана Барбаросе. Стога је Немачка у року од неколико сати донела одлуку, о брисању Југославије са географске карте помоћу суседних земаља, уз извесна обећања; тако, примера ради, Мађарима је Хитлер обећао — Банат. (По другим местима, чини нам се да Хитлер није знао која се територија зове Банат, а да је стварно мислио на — Бачку, иако је Стојаи саопштио, још истог дана, да му је Хитлер обећао и Бачку и Банат.) Мађарска влада је прихватила ово решење, правдајући се тиме да се она никада није одрекла својих ревизионистичких захтева, као и тиме да она, Југославија, која је пакт потписала, више и не постоји, јер ће Хрватска ускоро иступити из те вештачке творевине. Телеки је и сам прихватио, чак је и заступао ове ставове на седници министарског савета. Како се писац овде изражава, Телеки је био један од оних политичара који би желели да им Енглеска благослови раскидање пакта. Најзад, он је већ одавна знао став Енглеске, знао је да овај чин Мађарске значи — casus belli за њу. Међутим, Телеки се још једном обратио за савет Енглеској, уверавајући је да ће Мађарска иступањем Хрватске из Југославије добити одрешене руке. Енглеска је поновила своје старо упозорење, те се Телеки тада поколебао. То је било 2. априла 1941, док је 1. IV, на крунском савету, Телеки још увек заузимао став за рат против Југославије, са познатим правдањем. Утолико га је јаче коснуло ово ново упозорење Енглеске. Тек је сада у потпуности схватао ситуацију: „Знао сам ... знао сам да ће то бити последица... пропаст земље и престонице..." Убио се још исте ноћи овај некада познати научник, те исто тако, али по злу, познати контрареволуционарни политичар од 1919, када је био министар иностраних дела (КМ) сегединске контрареволуционарне владе, која је објавила рат диктатури пролетаријата, а за ову сврху тражила и интервенцију београдске владе против сопственог народа, иако до ове војне интервенције није дошло, јер ју је ометала и омела југословенска радничка класа и њена Партија. Од тада је Телеки, па све до 1. IV 1941, водио политику која га је морала довести до раскидања пакта са Југославијом, а да све до 2. IV никада не осети да он своју земљу води у пропаст. Сада је писао гувернеру: „Погазили смо дату реч — из кукавичлука... Стали смо на страну злочинаца („gazemberek"). Бићемо пљачкаши леша („Hullarablók")... најкукавичнији народ. Нисам те задржао, крив сам. После његове смрти

нови председник владе, Бардоши, издао је 11. IV 1941. наређење да мађарске трупе пређу нашу границу. Немачка и мађарска војска, по речима Кајтела, ушле су у Југославију, јер је она 27. мартом потпуно омела извођење немачких војних планова. Југословенски догађаји су омели припреме „плана Барбароса", омели су наступање на десном крилу овога плана.

После овога поглавља, које нас највише занима, даља дипломатска историја Мађарске 1941—1944. третирана је на основу докумената у следећим главама: „Fall Barbarossa" и Мађарска (стр. 73—120). Састанак у Клесхајму (121—159); 19. март 1944 (160—192); Везенмајер и Ајхман у Мађарској (193—227); „Још ће бити мађарске ренесансе" (Lesz magyar ujjászületés") (228—253). У овим главама се приказују и коментаришу документи о учествовању фашистичке Мађарске у походу против СССР. 1941, па даље 1942—1944, када је Калаи већ изгубио веру у победу фашизма, те зажелео да се договори Енглеској, да рат против СССР води и даље, али тако рећи са дозволом Енглеске, да припреми терен за капитулацију и окупацију Мађарске са стране западних сила, гајећи извесне наде, да ће Енглеска други фронт отворити на Балкану и да ће њене трупе у Мађарску стићи пре Руса. Ситуација се изменила и у Мађарској. После катастрофе мађарске војске код Воронежа, нарочито после Стаљинграда. Калаи је настојао да се приближи Енглеској. Енглези би прихватили капитулацију Мађарске, но са њеном обавезом да се супротстави, ако затреба и путем силе, сваком настојању Хитлера да окупира Мађарску. Енглези су доставили план Мађарске и СССР-у, а за мађарске тајне преговоре сазнали су и Немци. Конференција у Техерану, узевши у разматрање случај мађарске понуде капитулације, стала је на гледиште да може прихватити само потпуну капитулацију без икаквих предуслова. Тако је наступило пролеће 1944, када је Хитлер учинио крај дволичној игри Калаијеве владе. Он је позвао Хортија и приморао га да пристане на смењивање владе, и на — окупацију Мађарске са стране немачке војске. Хортије примио чак и немачког диктатора над собом, као пуноправног опуномоћеника Хитлера у Мађарској, у личности др Едмунда Везенмајера. Ови преговори су били вођени у сенци немачких тенкова, а под знаком претње, да ће Павелићеве усташе продирати у Мађарску.

Даље се говори о депортовању Јевреја, затим о закаснелом покушају Хортија да искочи из рата. Тек је нова, дебрецинска, влада — а на територији која је била под совјетском окупацијом — објавила 28. XII 1944. рат Немачкој, док је Хитлеров експонент Салаши још увек водио борбе на страни Немачке.

Каршаи је у суштини дао неку нарочиту врсту зборника докумената, попраћених врло опширним коментарима који уједно и повезују поједине догађаје у једну јединствену органску целину и дају неку врсту обраде. Сами документи се само у изузетним, важним случајевима публикују у целини; писац се, углавном, задовољава опширним цитатима или штампањем најважнијих места ових списа, упоређујући их уједно и са другим документима о истим догађајима, стављајући документа у одговарајући оквир догађаја под чијим су утицајем она и настала и на које она сама и са своје стране утичу.

Овај начин рада има и своје позитивне и своје негативне стране. Читалац добија више него из једног зборника докумената, а уједно, ипак, и мање, јер нема пред собом (сем у неким случајевима) цела документа, те се никад не може отети импресији да је изостављен, можда, управо најинтересантнији, најважнији део документа.

Иако је, дакле, овај начин јако интересантан и поучан, ипак није и потпуно научан, будући да је намењен широј публици. Нарочито је ово случај у I свесци, која понекад, даје и целе новинске чланке, који немају директну везу са документом, што ова места чини публицистичким. У II свесци оваквих случајева нема. Писац не упућује читаоце на изворе у самом тексту, но на крају књиге на један свој, посебан, начин, на странама I 161—167 и II 255—263 даје изворе, одвојене по главама, са ознаком страна на које се они односе — уколико се ради о цитатима из самих докумената. На жалост не знамо из којих је извора аутор црпео податке коришћене у коментарима.

Пишчеви извори су следећи: 1) Документи: Országos Levéltár (ОЛ = Земаљски архив) у Будимпешти: фоидови KM, MTI (Magyr Távirati Iroda = Мађарска телеграфска агенција), кабинет Хортијев итд. 2) Публиковани документи или мемоарска грађа: Процеси у Нирнбергу: Proces des grands criminals de guerre devant le Tribunal Militaire International Nurenberg 14. XI 1945 — 1. X 1946; разни томови. — I Trials of War Criminals before the Nurenberg Military Tribunals „The Ministeries Case." — Magyarország és a második világháború. Budapest, Kossuth, 1959. — Kerekes: Magyar KM iratok Ausztria annekxiójának elözményeihez. Századok, 1960/1—3 szám — Okmányok és adatok a II világháború elözményeiről." Превод са руског — по документима издатим у СССР-у, из фонда Мин. иностр. дела. — A Németek magyarországi politikája titkos német diplomáciai okmányokban 1937—1942, Budapest, Szikra, 1950. — Ciano: Diary. — Hóman: Naplója — у OL — Horthy: Emlékirataim, Buenos Aires. 1953. или исти на немачком језику: Ein Leben für Ungarn, Bonn, 1953 — ову књигу писац јако критикује, упоређујући Хортијеве мемоаре са самим документима. — Парламентарни записници из 1933. и 1941. — Magyarcrszági Munkásmozgalom 1939—1945. Budapest. — N. Kállay: Hungarian Premier, New York, 1954. — 3) Литература: C. A. Macartney: A history of Hungary 1929—1945, New York, 1956. I. — A Bárdossy-per Budapest 1946. — Horváth Miklós: A második magyar hadsereg megsemmisülése a Donnál. Budapest, 1958. — Sztálin üzenetváltása az Egyesült Államok és Nagybritánnia kormányfőivel 1941—1945. Budapest, Kossuth, 1958. — Sztálin: A Szovjetúnió Nagy Honvédő Háborúiáról. Budapest, Szikra, 1949. — Nürnberger Tagebuchnotizen, Nov. 1945. — Okt. 1946. Frankfurt, 1951. — Затим, разне новине.

Књига је у сваком случају интересантна и значајна и са гледишта историјске науке и за ширу публику.

II

Напета међународна ситуација изазвала је невероватно интересовање у Мађарској за документима који се односе на II светски рат и уопште спољашњу политику 1933—1945. Књига Каршаија, примера ради, разграбљена је за неколико дана, те је одмах почела припрема и другог издања, а обиман зборник докумената „Мађарска и II светски рат" је 1961, свега две године после првог издања, доживео већ своје друго издање.

Овај зборник — барем по тематици и документацији мало се разликује од већ приказане Каршаијеве књиге. Он се односи на исту епоху и даје, углавном, исти документациони материјал. Оно што ме је ипак покренуло да посебно говорим и о овој књизи, јесте углавном то што се ту ради 1) о самим документима са потребним сигнатурама и апаратуром уопште, и 2) да између ових књига постоје, ипак, разлике у третирању по неког документа, иако се, на-

равно, ради само о нијансама које се могу запазити само у току упоредног читања ових дела. Ове разлике се могу уочити такође и у избору докумената, иако ћемо, наравно, на највећи део ових списа наићи ту и тамо. Ја ћу настојати да подвучем једино 1) разлике у нијансама и 2) да укажем на неке списе који се налазе код Каршаија а нас могу и посебно занимати. Притом треба да нагласим да ово дело не даје уз документа посебне коментаре, већ само најнужнији апарат, но схватања уредника се то јасније запажају у појединим уводним чланцима. Тако, чини ми се, да поједини аутори барем за нијансу друкчије третирају улогу и личност грофа П. Телекија, М. Калаија итд.

Главни уредник и писац уводне студије је Ласло Жигмонд, уредници, пак, појединих (има 9) поглавља, уједно и писци, увода у ова поглавља, јесу Магда Адам, Ђула Јухас, Лајош Керекеш. Наслови глава су следећи: I Пут у рат (1933—1938); II Конференција у Минхену и I бечка одлука (1938—1939); III Учешће Мађарске у распарчавању Чехословачке (1938—1939); IV Почетак II светског рата и Мађарска (1939); V Друга бечка одлука (1940); VI Учешће Мађарске у агресији на Југославију (1941); VII Мађарска ступа у рат против СССР (1940—1941); VIII Преокрет у II рату (1942—1943); IX Немачка окупира Мађарску (1944). Свега 178 докумената који су такође, углавном, из фонда КМ у ОЛ, те из, нама већ познатих, публикованих докумената до којих је ауторима стало нарочито из разлога што је фонд КМ за време окупације (1944) прилично оштећен и уништен.

У уводној студији аутор анализира међународну политичку ситуацију и развој догађаја у доба нацизма, истичући да је мађарска варијанта фашизма временски била прва у Европи, те да су Хорти и његови сарадници настојали да им се призна улога и значај авангарде у међународној контрареволуцији. Затим, он анализира и случај Телеки. Мађарски политичари су, вели, били уверени, а и надали су се томе, да ће се Хитлер окренути једино против СССР, тако да ће се и они моћи, мирне душе и савести, прикључити овом рату. Сам Телеки је нпр. слао Финској и ратни материјал и добровољце против Совјетског Савеза. Тим више је он био изненађен када је Хитлер донео своју одлуку о рату против западних сила. Група ових „господских" политичара, на челу са Телекијем, није веровала у могућност успеха овог похода. Веровали су да ће Немачка у сваком случају ослабити на западу, те ће стога на истоку и југоистоку Европе настати известан безваздушни простор, који ће погодовати и револуционарним покретима и Совјетском Савезу. Њихова је, дакле, концепција била да и Мађарска и Југославија треба да се приме само једног задатка: задатка успостављања и чувања реда и поретка у овом крају Европе. Самоубиство Телекија (3. IV 1941) је заправо указивало на нереалност ове концепције. Занимљиво је, вели писац, упоредити животни пут Телекијев са путем Ендре Бајчи-Жилинског или пак историчара Ђуле Секфија (Szekfü). И они су пошли са деснице, те је и њима било потребно много перипетија док су увидели да је борба за независност земље могућа једино на страни радничке класе. Они су, скоро истовремено, тј. у времену самоубиства Телекија, — у децембру 1941, у божићњем броју Népszava, стали и пред јавности у ред антифашистичких бораца. Напротив, Телеки је имао снаге само за самоубиство.

О Телекију се говори и у IV глави, у вези са почетком рата и пољском кризом. Он је већ и тада био у великој дилеми, јер је Мађарска одржавала добре односе са службеном Пољском; заједно су учествовале и у

распарчавању Чехословачке, заједничка им је била и концепција о потреби пољско-мађарске границе као неког бедема против СССР, као неке заједничке полазне линије за напад против ове земље. Сем тога, Телеки је већ назирао и могућност да се пољска криза развије у светски рат, у рат са западним силама, у који никако није желео да загази. Писац не спомиње, али је очигледно управо по овим документима, да је Телеки, нешто касније, пристао на рат против Југославије ради Војводине, док од Пољске Мађарска није имала шта да тражи. Постоје извесне разлике у третирању личности Телекија између VI главе (писац Керекеш) и уводне студије (Жигмонд). У VI глави ради се, наиме, поново о самоубиству Телекија. Знамо да је Мађарска — поред пакта против коминтерне, тројног пакта — била уједно и чланица „хоризонталне осовине", дакле, ближа Италији, него ли немачкој. Међутим, на Балкану је отпочело велико утркивање између ових држава о превласт и територије. Талијански пораз у Грчкој (1940—41) повећавао је шансе Немачке на Балкану, која је иначе била јача од Италије. Телеки је ускоро морао да увиди, супротно од осталих политичара службене Мађарске, да ће се у случају окупације Југославије повећати опасност по Мађарску са стране Немачке. Југославија је последњи још „отворени прозор" Мађарске према свету; падом ове земље затворио би се обруч око Мађарске. Стога је Телеки настојао да склопи пријатељство са Југославијом. Ове су, дакле, две земље, по писцу овог чланка, уговор о вечитом пријатељству потписале са извесним задњим мислима о заједничкој одбрани од немачке премоћи, верујући у могућност укључивања у талијанску интересну сферу на Балкану, уколико би Балкан доспео ипак под талијанску власт. Но, у светлости докумената, аутор мора ипак да призна да је и Хитлер много очекивао од овог пакта, јер је сматрао да је знатно повољније по њега вазалство Југославије постићи дипломатским путем но силом, пошто би један балкански рат омео припреме против СССР. Стога је, донекле, и сам дао иницијативу Мађарској за склапање пакта. Значи, наставља писац, Телеки је на овај начин и сам допринео немачком продирању у југоисточну Европу. После 27. марта Хитлер је затражио војну помоћ Мађарске против Југославије, обећавајући јој враћање свих (sic!: „mindazon") оних територија које су пре 1919. припадале Мађарској. Телеки је желео да учествује у овом рату једино у случају — ако то не повлачи за собом прекид дипломатских односа са западним силама, верујући да до тога неће доћи ако се Југославија буде распала пре ступања Мађарске у рат. Тако је дошло до његовог самоубиства у тренутку када је сазнао да се ипак ради и о рату против западних сила.

Док ова књига, чини нам се, за нијансу блаже од Каршаија третира питање Телекија, према Калаију се, обрнуто, односи нешто негативније. 1942. вели Керекеш, већ се јасно запажало да се ради о дужем рату, о рату који је једино у интересу Немачке. У ово време се јављају у Мађарској и јачају и извесне антифашистичке снаге. Сем тога, (о овоме Каршаи не каже ни речи), почеле су се ширити вести о ужасном терору у Бачкој (рација у Шајкашкој и Новом Саду у јануару 1942, по овим документима са свега 3309 жртава, међу њима 147 убијене деце и 299 стараца и старица!) и то не само у земљи, већ и у иностранству. То су, дакле, били разлози који су довели до пада Бардошија и доласка Калаија, који је, као еластичнији политичар, имао задатак да немачку оријентацију учини приступачнијом јавном мнењу, додајући тој оријентацији извесну дозу „мађарскије" владавине. До његове „љуљашке" је дошло, ипак, тек после стаљинградског

пораза Немаца и воронješke катастрофе мађарске армије. Ова фаза је трајала до 19. марта 1944, тј. до окупације Мађарске, са пристанком Хортија. Као што већ знамо, Калаи је мислио само на капитулацију пред Енглеском, а за награду је тражио и задржавање свих „освојених" области, па чак и право на стицање неких нових територија. Калаи, иначе, никада није поступио према споразуму од 9. IX 1943, није се ни у чему супротстављао Немцима, сем у једном-једином случају, још у септембру 1943, када се од њега тражило да пошаље војску у Југославију за „успостављање реда" у овој земљи. Иако је, наиме, Калаи продужавао рат против СССР, на Балкану се није хтео појавити, јер је још увек веровао да би ту могао доћи у сукоб са енглеским трупама. Сем тога, он је у децембру 1943. покренуо чак и парницу против руководилаца рације (две године после рације), јер су то захтевали од њега како домаћи антинемачки кругови, тако и мађарска комунистичка радиостаница („Kossuth") у СССР-у. Претходно је, ипак, одобрио, управо главном виновнику рације, генералу Фекетехалми-Цајднеру да „побегне" у Немачку, где је служио као виши официр у СС-трупама, да се касније (15. X 1944) врати и постане заменик министра војске под Салашијем. Иначе, Калаи никада није пристао на преговоре са Совјетским савезом, иако је на њих упућен управо са стране Енглеза. Толико је одуговлачио ствари да је тиме дао времена Хитлеру да „окупира" Мађарску.

Интересантно је овде споменути да је слично поступио и Хорти, који је својом колебљивом политиком дозволио 15. X 1944. да га Немци предухитре и опет, довео на власт Салашија. Но, Хорти је тада учинио и корак више: иако је 15. октобра дао своју познату прокламацију о примирју итд., он је већ сутрадан по доласку Салашија на власт (16. X 1944), опозвао своју ранију одлуку, те, дајући оставку, уједно је својим последњим чином, и сам поставио Салашија за председника владе, санкционишући тиме сва његова зверства.

Тако је Мађарска била прва земља која је још 1933. ступила у пријатељске односе са Хитлеровом Немачком, а била је уједно и последња која ју је напустила.

Др Арпад Лебл

---

[1] Karsai Elek, „Országgyarapítás" — országvesztés („Увећање земље" — губљење земље) I—II, Budapest, 1961, издање Kossuth-kiadó, у библиотеци Levéltárak Országos Központja (Земаљског архивског центра) 1933—1939, стр. 168, II — 1939—1945, стр. 264. — Magyarország és a második világháború, (Мађарска и II светски рат), издање Истор. института Мађарске академије наука MTA —TTI), Kossuth-kiadó, Budapest, II издање, 1961. (I издање из 1959), стр. 547.

ТРИ ПОЛИТИЧКА ПИСЦА СТАРЕ УГАРСКЕ*

Осврнућемо се овде на писце који су много значили у политичком и публицистичком животу напредне Угарске. Táncsics (Танчић, до 15. III 1848. — Станчић!) од 1840 их па до 1880-их година XIX века утопистички комуниста — кабетовац и сељачки трибун, антифеудални револуционар за време четрдесетосмашке револуције, затим утопистички социјалиста који је једно време био чак и на челу радничког покрета Угарске, иако је тада већ слабо схватао нова времена, остао је доследан борац све до смрти. Мо-

---

* Táncsics Mihály, Válogatott írásai (Изабрани списи, Gerébb i Vincze, Budapest, 1957, стр. 527 — Mocsáry Lajos, Válogatott írásai, Kemény G. Gábor. Budapest, 1958, стр. 799. — Szabó Ervin, Válogatott írásai. Партијско-историјски институт (Párttörténelmi Intézet), Budapest, 1958, страна 508. (Уз све ове књиге постоје студије о писцу и његовом делу, те потребан научни апарат).

csáry (Мочари), десетак година руководилац Независне странке Угарске, јер је остао доследан борац за независност своје земље у времену када је странка већ постепено прелазила на позиције „посибилности" за владу, коју ће примити из руке цара, Хабсбурга и даље утичући, ипак, на шире народне слојеве, поготово на немађарске народе, од Баховог апсолутизма па све до првог светског рата. Трећи пак, Ervin Szabó (Сабо), доследан социјалистички борац првих година XX века све до 1918 — једини теоретичар већег формата у старој Угарској, барем после Леа Франкела, који, у борби против опортунизма и искључивог парламентаризма (а ван парламента!) социјалдемократске управе, није налазио прави пут пролетаријата, те је залутао странпутицама анархо-синдикализма, да на крају ипак, утиче на формирање дела језгра КПМ. Сва тројица су у своје време били познати и нашим народима као борци, публицисти и теоретичари, јер су имали везе са Србима и Хрватима, и сарађујући са њима, утицали су на њих, а примали такође њихов утицај.

Mihály Táncsics (1799—1884), син мађарског кмета из Вес-премске жупаније (из Ачтесера), још Станчића, који, ипак, ни сам није знао хрватски, сматраће увек добрим мађарским патриотом и борцем за мађарску слободу и независност. Он никада — ни као радник, учитељ центријских синова, публициста, парламентарни посланик 1848, и после Наодбе, — није заборавио да је свој живот почео као кмет, пољопривредни радник, занатлијски шегрт, те је увек био доследан плебејски борац, револуционарни демократа, „црвени републиканац", прогањан кроз цели, дуги, живот, па чак и у току саме револуције 1848, јер се и тада заузимао и за оног сељака-несесионалца — који још није био задовољан као и за ситног занатлију-еснафлију који је такође узалуд желео да се укину еснафи, и радника који је ове године отпочео своју велику и дуготрајну борбу, али је још био далеко не само од *Комунистичког манифеста*, већ и од схватања свога трибуна, утописте Танчића, редактора „Munkások Ujsága" (Радничких новина) које ће бити забрањене још у току револуције.

Иако је Танчић већ одавно нашао свога доброг биографа, Беленија, (Böjöni György), уводна студија у ову књигу из пера Ласла и Флоре Винце још увек може да нам пружи читав низ нових и нтересантних података и теза из живота овога трибуна, како из времена пре, тако и у току револуције и после ње, дајући уједно и библиографију радова овог публицисте који је почео да се школује у својим двадесетим годинама, а да скоро истовремено почиње и са писањем уџбеника, који су — забрањивани, јер су говорили о томе да су сви људи једнаки. Нису доживеле бољу судбину ни његове политичке брошуре, штампане махом у Немачкој, — Лајпцигу, Хамбургу, те прокријумчарене преко границе и растуриване у Угарској.

Овај зборник не обухвата све Танчићеве брошуре и чланке, он даје само известан избор, што се и може примити као критериј при издавању списа толико плодног писца који је чак и за време Баха — крijући се, и дословно, 8—9 годиа под земљом, под сопственом кућом, — наставио са радом, дајући неколико књига, затим, поново на слободи, или пак у затвору, све до смрти, а пишући често у више наврата о истој теми, пропагирајући увек исте идеје. Сматрамо, ипак, погрешком и жалимо што редактор Гереб, није барем, ове, одабране текстове публнковао у целини, јер се често не можемо отети утиску да је изостављено управо најинтересантније.

Зборник доноси делове следећих брошура: Гледиште једног узника о слободи

штампе (Sajtószabadságról nézetei egy rabnak), 1843. — Реч народа — реч бога (Népszava — isten szava), 1847. — Шта су црвени републиканци и шта хоће? (Mik a vörös republikánusok és mit akarnak), 1851. — Савез седам нација (Hét nemzetség szövetsége), 1857. — Затим се публикују чланци из Munkások Ujsága (1848: 21 чланак) и из Arany Trombita (Златна труба 1868—1869: 9 чланака). те, најзад, Танчићева аутобиографија под насловом: Мој животни пут (Életpályám), писан од 1850 их година, па скоро до смрти, — такође само у одломцима. Не налазимо овде, по себи се разуме, ни 13 уџбеника, ни његових 5 романа, те његова педагошка и филолошка дела, која то не заслужју, уколико се има у виду само њихова естетска или пак научна вредност. Историчар би, ипак, радо видео и ове његове радове, као и даље политичке списе, као, примера ради, Védegylet, Ész és akarat, Népkönyv итд., иако су идеје ових дела, садржане — сажетије и зрелије — и у књизи Реч народа — реч бога итд.

Иако је Танчић утописта, ипак ћемо већ и у његовој првој књизи о слободи штампе (1843) наћи и овакве мисли: Од првог човека до данас, стална је само промена, она ће трајати и даље све док и последњи човек не напусти земљу. Ипак, овај преображај иде понекад уз већу хуку-буку. Развој је постепен, све се у природи усавршава постепено. Постепено треба да се развија, дакле, и народ. Ипак, развој се понекад омета . . . . Или пак о слободи штампе: Мисао треба да се изрази и речима, говором. Ако пак неко буде спречен да исказује своје мисли, — роб је и он као и прави робови. Или: Човек треба у зноју своме да заради насушни хлеб зато, што од његовог знања живи велики број таквих који не раде, који су само на терету друштва. Кад народ буде сазрео, неће више молити за своја права, већ ће их узети сам, но на томе му — господо — нећете рећи: хвала.

Сличне речи читамо и у књизи Реч народа. Примера ради: Ви казујете: Дајмо право народу! Каква подвала! Како може да да права сићушни делић — целини, великој множини! Ви казујете и ово: Да примимо народ у шанчеве устава! Каква подвала! Као да сићушан делић може да прими у своје бедне ровове — народ од многих милиона?! Затим наставља: Треба да створимо нацију, јер је ми немамо. Немогуће је рећи да је племство — нација, али је исто тако немогуће рећи да је пук већ данас — нација, када нема никва права. Племић би се застидео, вели, када би кмет хтео да му плати позоришну улазницу, али се не стиди када ми место њега плаћамо порез. Градимо ли железницу природно је да карту за племића не плаћа онај који је градио пругу; но када се ради о друму, онда сматра природним да га плаћа кмет — његов градитељ, дакле, а не његов корисник. Сељак може да живи без племства, но не може племство без сељака. Племство, вели, донео је закон о томе да и неплемић може постати власником земље. Но, коме овај закон користи? Страним банкарима, који су, ето, већ купили, примера ради, пустару Јанковац (ради се о бачкој пустари коју су заиста купили бечки банкари Шгамец—Мајер, а на основу зак. чл. 1840/IV). Танчић јасно види и то да се ни индустрија ни саобраћај не могу развијати, док постоји кметство. Он оштро критикује рад „реформних сабора", који уместо да укину урбаријалне односе, највећу опасност, — регулишу их! Сабор је дозволио и комасацију и сегрегацију, али такође — у корист племства! Сабор тражи откуп за десетак и кулук, иако знамо да смо вековима отплаћивали ове наше терете, те смо их већ одавна откупили. Значи: ми смо слободни власници ових земљишта! Иначе: земља припада ономе ко је обрађује. Ако законодавци буду доста му-

дри, они ће сами признати, и законом, ово стање, ако пак не — онда нужда закон мења, те ћемо ове законе донети ми сами. Тако је Танчић припремао 48-ашку револуцију, управо у времену када је због једне своје књиге морао да се крије у — Горском котару.

У току револуције Танчић је наставио своју плебејску револуционарно —демократску борбу за град и село. Заузима се за укидање горњице, и сваког терета уопште, и са алодијалне земље, јер: није сада време за изузетке, када смо сви једнаки, како каже сељацима, или пак како се обраћа градским радницима: свугде се доказује да се снага крије у радничким класама. „Mindenütt bebizonyul, hogy a munkásosztályokban rejlik az erő!" M. U. 4—VI 1848).

Танчић је остао револуционарни демократа, или пак утопистички комуниста и после 1849; објашњавао је ко је „црвени републиканац" „. . . Јер је сваки истински демократа — црвени републиканац. Ово двоје значи једно те исто". („Mert minden valódi demokrata vörös republikánus; e kettő egyet jelent."), па додаје: „Све указује на то да се спрема велика револуција, таква, какве још није било!" Затим објашњава суштину комунизма, додајући да данас постоје већ само две класе, јер су феудалци примили у своје редове и банкаре и њима сличне елементе, тако да је сада класа експлоататора јединствена против народа, друге класе. Док прва жели да све остане по старом, угњетавани желе ново. Највише су пак угњетавани „Милиони радника свих врста."

Сматрамо се обавезнима да прикажемо барем још књигу о *Савезу седам нација* чији је поднаслов: „Савез народа је основа мира!" Књига је писана такође још под земљом, 1857.

Понекад се мисли о Танчићу, да је „наш човек из Барање." Међутим у далеком Веспрему, Ачтесеру, породица Станчић је већ давно заборавила на своје хрватско порекло, те је и сам М. Танчић имао врло мало везе са нама. Истина је да је он 1848. биран за посланика у Шиклошу, у делу Барање, који припада Мађарској. Ипак, још пре 1848. био је он једном дамаћи учитељ код једне пламићке породице (Салмаши) у Старој Моравици, у Бачкој, те је 1848. био позван и од Моравичана да се кандидује у њиховом селу. Вероватно би се и примио ове кандидатуре, да није већ биран у Шиклошу. 1846—1847, уочи своје робије Танчић се, како већ знамо, крио у Броду на Купи, а познавао је прилично добро и читав Горски котар, Приморје, те Карловац и Загреб. Но, он не само да није био „наш", већ је био чак и мађарски шовиниста. Док је и политички и социјално био најнапреднији од руководилаца 1848-49, на националном пољу је стајао далеко и иза кабетовца Вашварија и иза Телеки Ласла-федералисте. Године 1848 Танчић је био врло далеко од федерализма. Тим више треба да нас занима његова споменута брошура из 1857. о савезу нација Подунавља, јер се у брошури Танчић заузима за врсту федерације-конфедерације подунавских народа (и Талијана!), као делу будуће конфедерације — европских народа! Треба да дође — вели — до савеза народа, а никако не до савеза — владара! Снага је у удруживању, те се ови угњетени народи стога морају удружити против својих угњетача да извојују народно благостање. Неки народи не могу да се стопе у једну нацију, иако би то њихови тирани који су их силом анектирали желели. Народи треба, дакле, да се отцепе, а да се затим сами — удруже, али сада већ по својој слободној вољи, као самостални, независни народи, у федеративну републику, или, ако се мора, евентуално и у краљевину. Конкретно, ради се о народима који за сада живе у три царства: у Русији, Аустрији и Турској. Они треба да се отцепе, ослободе, те да створе своју

конфедерацију. За овај чин који ће вероватно уследити путем револуције, народи треба да се и технички и психички припреме. Све ово заиста звучи врло напредно, чак и много касније, а не само 1857. године.

Ипак, у детаљима овог плана још се осећа понекад и некадашњи Танчићев шовинизам, или пак извесно непознавање прилика. Тако писац не зна (није био даље од Купе, — границе Аустрије и Хрватске!) да су становници Истре, Корушке, Штајерске у добрим делом Јужни Словени, те их убацује у немачку јединицу Савеза. Иако зна да мора да дође до распадања Аустрије, да ће се издвојити, дакле, Немци, Мађари, Чеси, Пољаци и Талијани, и до распадање Турске, да би се ослободили балкански народи, те да се они затим удруже у свој Савез — то исто, ипак, не запажа о распадању Мађарске! На страну то да Пешту сматра — географским центром — природним седиштем Савеза, но саму Мађарску и даље третира као земљу једне јединствене нације. Тако он у Чешку убраја Чешку, Моравску и део Шлеске, али не и Словачку; у Румунију — Влашку, Молдавију, Бесарабију, Буковину, и опет без Ердеља, као што и Србију саставља из Србије, Босне, Херцеговине и Црне Горе, чак и из острва, али — без Далмације, Хрватске, Словеначке и, наравно, без Војводине.

Писац даје и нацрт устава Савеза, а на крају брошуре прелази на ствар припремања Савеза. Не слаже се са начином да се сваки народ сам, изоловано, бори за своју слободу, јер би њих тада савез владара лако савладао. Савезу владара треба супротставити савез народа који ће устати истовремено и повезан. Борба ће бити јако оштра једино — против Русије, јер ће се Аустрија и Турска распасти самим издвајањем, отцепљењем појединих народа.

Једном створен, Савез народа ће уједно бити и основа трајног мира међу народима.

* * *

Mocsáry Lajos (Мочари, 1826-1916) био је од „народности" угарске за време дуализма назван „corbu albu", „biely havran", тј. бела врана и међу мађарским политичарима који једини од њих не прогања немађарске народе, већ се и заузима за њих, брани их од напада, од угњетавања, од насилне мађаризације мађарског — како владиног, тако и опозиционог — грађанског шовинизма. Он је заиста био „бела врана" и по томе, што се чак и његова властита Независна партија оградила од њега (иако је 10 година био на челу ове партије!), од његове националне политике. Уредник ових изабраних списа, уједно и писац уводне студије, Kemény (Кемењ) G. Gábor, писао је у више наврата о овом политичару и публицисти, он је и писац студије Мочари и Срби (Зборник Матице српске 21) Овај јединствени писац био је једино још омиљен међу Србима, Румунима и Словацима, док се није и међу Мађарима развила једна млада и радикална генерација која ће га схватити, те поћи његовим путем, али тек почетком XX века. Ова омладина се јавила на грађанској левици; са њеним радикалним представницима (листови: Szabadgondolat, Világ, Huszadik Század, A Nap) у ово време прогнани и изоловани старац почео је да сарађује, иако се још увек држао своје старе идеологије, идеологије некадашње, тада још напредне, центрије из „реформног доба", уочи 1848-49. револуције када се и он васпитавао, да, најзад, доживи и сам први светски империјалистички рат и продирање у први план левих радикалних и социјалистичких елемената уочи пролетерске револуције.

Мочари и није био превише радикалан у својим схватњима. Да су га се ипак одрекле парламентарне партије, а схватали — сем немађарских на-

рода — само млади радикали, „Галилејци", или пак социјалисти, који су припремали ново револуционарно доба — томе је мање допринела његова напредност у сваком погледу, а више назадност грађанских парламентарних партија у националном питању.

Будући да је уочи и у току револуције 1848. био тешко болестан, свој политички рад Мочари је отпочео касније, тек за време Баховог апсолутизма, да своје последње писмо напише 1914, већ за време светског рата. Осамдесетосмогодишњи старац се тада изјадао своме пријатељу због узалуд проливене крви, јер: „Много је крви проливено и у балканском рату, но то ме је мање заболело, јер је моје сажаљење било ублажено циљем оног рата. Тада се, наиме, с правом могла применити изрека: dulce et decorum est pro patria mori." Али ми, Мађари, зашто смо ми пошли у овај рат? Просто: „mitgefangen, mitgehangen." Само Руси имају известан циљ пред собом, они спасавају наиме сродну им — српску — нацију... А људи, ето, ипак се одушевљавају. „Зар нам је ово било нужно? Ко је крив?" Тако је писао старац о светском рату, и опет био „бела врана" међу члановима тлачитељске класе владајућих партија.

Прву своју књигу Мочари је публиковао још 1855 (Magyar Társasélet — Мађарски друштвени живот), те је тада доживео и свој први и последњи успех, јер је његова класа тада још мислила као и он, који ће овај начин расуђивања на чудан начин задржати све до краја свога живота. Следећу његову књигу (Kiegyenlités — Споразумевање) не познајемо, јер је војни суд тада своју службу вршио врло прецизно, уништивши цело издање до последњег примерка. 1858. и 1860. писац је штампао прве своје радове са националном тематиком, износећи свој програм у овом питању, да га се после држи све до смрти. (Nemzetiség — Национална ност и Programm a nemzetiség és a nemzetiségek tárgyában — Програм по предмету националности и народности). Ту се већ оштро оградио од барона Етвеша (Eötvös) који је сматрао да је национално питање другоразредно питање; да главну улогу игра слобода — у извесном космополитском смислу речи, док је Мочари подвукао првенствени значај нације и националног питања. Стога он није прихватио пројекат зак. чл. 1868 / XLIV (Закон о народностима), већ се борио да се немађарским народима признају и извесна национална, а не само општа либерална права грађанина. Он је желео да немађарским народима да више него Деак и Етвеш, али ипак мање него Милетић и Мочоњи у свом „мањинском" нацрту овог закона. Кад је већ донет Деак Етвешев закон, кога су се саме власти све мање држале и почеле да га ниподаштавају доносећи и нове законе, који су били у супротности са овим, још увек важећим, основним законом, — Мочари ће се као једини од Мађара у парламенту заузети и борити за поштовање овог закона са стране власти. У то доба су се и мањинске грађанске партије бориле — у оквирима парламента и у штампи — једино још за то да се поштује, барем, овај закон. Напротив, Независна странка је постајала све шовинистичкија — примајући у своје редове велепоседничку и банкарско индустријску буржоазију, — да на крају владину националну политику критикује већ с десна. Стога је Мочари био приморан да даде оставку на свој председнички положај у странци, и да ускоро напусти и саму странку. Он је наиме желео да борбу против Беча заоштри ради извојевања потпуне независности, сматрајући да се борба не може водити на два фронта: против Беча и против немађарских народа; напротив, Мађари треба да сарађују са овим народима против Хабсбурговаца. На овом пољу је он био, свакако, напредан, иако с друге стране ни он није запазио значај

сарадње са сељацима и радницима, па чак ни у оно доба — око Нагодбе, евентуално и даље до краја 1880-их година — када су сиромашни сељаци борбу за земљу још желели да воде на страни грађанске класе, па једно време чак и изричито на страни Независне странке, као њено лево, сељачко крило. До 1887. Мочари је још одржао свој мандат међу самим Мађарима, но после су га кандидовали још једино немађарски народи — Срби и Румуни; тако, 1887, удружене опозиционе странке Мађара, Немаца и Срба у Новом Саду (нарочито радикали Јаше Томића, али и социјалисте Обермилера и Ziemickog!), Услед неслагања радикала и либерала, а гласовима државних службеника, изабран је ипак владин кандидат, те су Мочарија бирали Румуни у Караншебешу — последњи пут —, јер је од 1892. већ био приморан да се повуче из парламентарног живота; губи затим и контакт са штампом, те буде приморан да своје чланке публикује у виду брошура, док поново не добије штампу, у XX веку, код младих радикала или пак у — Француској, у часопису Толстоја и Бјернсона.

Поред осталих, многобројних говора и чланака, нас ће, можда првенствено, занимати његов став у Источном питању. Иако је осећао велике симпатије према борби за ослобођење балканских народа, ипак је водио — протурску политику, јер је сматрао да ће Турска бити одбранбени зид, против руске експанзије, Зато је устао и у одбрану Милетића приликом његовог „велеиздајничког" процеса (1876—1878), бо-рећи се уједно и против окупације Босне и Херцеговине, исто онолико колико и против мађаризације. Ипак, је устао и против федералистичких тежњи немађарских народа, јер је веровао у нужност мађарске супремације.

Одабране списе уредник је разврстао у ове групе: Breviarium — фрагменти из брошура, и то: Завршни рачун дуализма (A közösügyi rendszer zárszámadása), 1902; Државна администрација (Az állami közigazgatás) 1890; Народности, 1858; Програм 1960; Питање питања, 1866; Стари мађарски племић, 1889; Мађарски друштвени живот, 1855; Левичарски програм 1869; Културна удружења и народносно питање, 1886; Независна партија, 1890; Пар речи о народносном питању, 1886; Реформна партија, 1872; Криза ... 1905: У овом breviariumu се ради само о одломцима, понекад и о истргнутим реченицама, цитатима — сврстаним по темама, али чак и не хронолошки, иако означава увек и годину издања брошуре или књиге. Стога читалац не може да стекне довољно јасан појам нити о књигама као целинама, нити пак о евентуалном развоју писца. Овај део је уредник дао, свакако, најслабије, јер „breviarium" уопште слабо може да одражава како писца-човека, тако и његово животно дело — као целину. Само један пример: Под насловом „Нације у Угарској" — писац доноси одломак из књиге Народности (1858, стр. 41—42) од свега 14 редака, а који се завршава речима: „Постоји, дакле, у Мађарској такође и словачка, српска, хрватска и румунска нација". Да ли се тиме и завршава ова тема у књизи, има ли сличних места и у другим књигама или чланцима — не сазнајемо. Чини нам се да једна једина реченица не одражава и не изражава целог човека. Међутим: признавањем ових нација у Угарској Мочари је заиста постао „бела врана"; он би, пре или после, можда дошао и до закључка — о признању права на самоопредељење, те, барем, федерације. Јер ни закон, ни партије нису признавале, сем „јединe мађарске" никакву другу „политичку нацију".

Кориснији су нам, из споменутог разлога, остали делови књиге. У II делу: Говори, истакао бих говоре о изборном праву (1872), против кри-

вичног закона у пројекту који је желео да уводи посебан третман по питању „националистичке агитације" (1878), о Источном питању и мађарској балканској политици (1878), против мађаризације у школи (1879), против окупације БиХ и о везама са Србијом (3 говора и то: 1880, 1881, 1882) итд, Затим следи III део: Чланци, међу којима се налази и чланак против осуде Милетића (1878), или пак његов последњи чланак — у Szabadgondolatu — (1914) о пакту националности. IV део публикације: Мочарије ва писма као и неке његове белешке. Нашу пажњу овде нарочито привлачи Мочаријево дописивање са Кошутом о националном питању. Кошут је, наиме, сматрао да се питање немађарских народа може у датом стадијуму решити једино као питање спољне политике, но, пошто му је Мочари скренуо пажњу на то да се зак. чл. 1868/XLIV то не извршава, то је Кошут, ипак, обратио пажњу и на овај моменат, те замерао ово неизвршавање мађарским политичарима (писано у Торину, 1882). Ипак, враћајући се на спољну политику, вели да Угарска води злочиначку политику у Источном питању која ће имати кобне последице. Ове би једна независна Мађарска још и могла одбранити, али монархија — никако! Међутим, као део монархије — Угарска је постала сукривац Аустрије. Ја, вели Кошут, јесам непријатељ панславизма, али нисам и непријатељ слободе наших суседа, словенских народа. Напротив, ја бих поздравио њихову слободу, знајући да тиме тумачим и осећања мога народа. Овако осећа народ. Али, ето, Мађарска је ипак гласала за окупацију, те је тиме изазвала и изазива оне клетве које би ови балкански народи иначе бацали на „Швабу". Треба, дакле, и надаље водити борбу против окупације, те настојати да се Босанцима да, барем, извесна аутономија и уставност. По говорима и чланцима Мочарија, знамо да је он заиста узео на срце Кошутове директиве из изгнанства.

Интересантна су за нас такође и писма Полит—Мочари (Браник, 23. IX 1906), али она су интересантна и за уредника који је за свој мото на чело књиге поставио управо неке реченице из Политовог писма. Полит ту изражава своје жаљење што су, због владајућег шовинизма у Угарској, Мочаријеве речи постале голгота за самог писца, но Мочари се ипак може тешити барем тиме да ће га се касније генерације са поштовањем сетити и чудиће се да је било некада Мађара који њега, правог мађарског родољуба, нису могли да схвате. У једном писму Мезеију, писац осуђује став коалиционе владе (1909) према анексији Босне, док у писму — нама већ познатом — истом пријатељу (1914) осуђује први светски рат, јер је само балкански рат био оправдан, док светски рат, барем са стране Мађарске, — није.

V део књиге посвећен је литератури о Мочарију. Ту налазимо и приказ његовог *Програма* публикован у загребачком *Позору* 20. XI 1860, чланке у *Застави* о Мочарију и српским владиним посланицима (од Ј. Томића, 20.II 1887), о његовој изолованости (13. III 1887), о избору у Караншебешу (29. V 1888) итд. као и неке чланке из *Браника*, тако и о Мочаријевој брошури *Криза* (6. X 1905) или већ нама позната писма Полита и Мочарија из 1906.

Књига је, дакле, врло интересантна и корисна, добро нам представља — сем „Breviariuma"! — овог политичара великог формата који је остао изолован међу Мађарима, по свој прилици и из разлога што је своје другове тражио у класи којој је и сам припадао, не запажајући да је одавна прошло „реформно доба" и доба Баховог апсолутизма и уопште време када је ова класа још била напредна, а од које није ни хтео, нити је могао да се оцепи и да се при-

ближи оним новим слојевима који би имали више разумевања за његове ставове у националном питању.

* * *

Већ је мађарска совјетска влада (1919) имала у виду издавање целокупних дела Сабо Ервина, који је—тешко болестан већ од саме младости — умро у својим најплоднијим годинама, не дочекавши ни пролетерску револуцију за коју се борио. (1877 — крај 1918). Брза победа контрареволуције осујетила је овај план, те је тек 40 година после његове смрти (1958) публикован овај зборник одабраних списа првог марксистичког, можда тачније социјалистичког, теоретичара у Мађарској, пионира „револуционарног социјализма" — како је он сам назвао свој измењени вид анархосиндикализма — и учитеља прве комунистичке генерације у овој земљи, да се поново разматра његово учење које доноси много корисногa и истинитога, али крије у себи уједно и доста грешака.

Е. Сабо је био један од оних теоретичара (а и практичара), који су устали против „свемогућег" парламентализма и опортунизма управе мађарске социјалне демократије, борећи се годинама против ње — као лева опозиција. У почетку се борио у оквирима саме Партије, настојећи да смени опортунисте, да измени правац, а и статут ове чудноватe партије која организационо — сем управе и управа — није ни постојала, већ се ослањала на чланство синдиката; касније — остајући у мањини — напушта партијске оквире и ствара нову теорију, око које окупља уски круг револуционарних социјалиста—синдикалиста: не налазећи — ни он, нити његови другови — онај прави пут којим би се могли победоносно супротставити и опортунистичкој социјалној демократији, и буржоазији.

Други револуционарни опозиционар, Ђула Алпари, доживео је прву пролетерску револуцију, упознао се са лењинизмом и постао један од оснивача КПМ, касније члан и публициста Коминтерне, редактор ИНПРЕКОР а итд., но Сабо је, утичући на део језгра, део оснивача и првог чланства КПМ, умро пре револуције, пре него што би имао времена да се упозна са учењем Лењина.

Прва фаза публицистичког и партијског рада Сабо Ервина (1899—1905) кретала се још у оквирима Партије. У ово време био је познат као писац изврсних чланака и агитационих брошура, а од 1903, већ и полемичких списа уперених против Бернштајновог ревизионизма (Bernstein) у име револуционарног марксизма. Већ су ови полемичко-информативни списи имали извесне симпатије према синдикалистичким, полуанархистичким правцима. Затим је почео свој научно-теоретски рад на ширењу марксистичког учења, које је желео да прилагоди локалним особеностима своје земље и — епохе. Борио се за историјски материјализам, за теорију о класној борби итд., али није био уједно и дијалектичар, већ је желео, да Марксов материјализам допуни извесном врстом идеализма — по Лаврову, Већ у ово доба је, а нарочито при редиговању изабраних дела Маркса и Енгелса (у 2 свеске, 1905. и 1909) подвргавао схватања и учења Маркса и Енгелса извесној критици, при којој је, публикујући радове Маркса и Енгелса о 48-ашкој револуцији, изразио и своје посебно мишљење, по коме се 1848-49. у Угарској није одигравала грађанска револуција посебног вида (под руководством либералног племства итд), већ племићки устанак и сељачка револиција. При томе је Сабо уједно заузимао став и против „националног скретања" у току револуције. Истовремено је он, ипак, био у вези и са руским социјалистима, организовао је пребацивање револуционарне литературе у Русију. 1904 — 1905. пак био је на челу леве партијске опозиције

која је на конгресу 1905. претрпела пораз.

Од тада се борио углавном изван оквира Партије, настојећи да изради, ипак, за Партију аграрни програм али без успеха. Стога је потпуно напустио Партију, осуђујући претерани парламентаризам управе, прелазећи на позиције синдикализма, не прихвативши борбу на политичком терену уопште, чиме је препустио политички терен борбе опортунистима. Његови прилично утопистички ставови нису могли продрети у масе, стога су његове групе и премалене, те остајући на терену кружоковштине, нису постигле неке видније резултате.

У току рата, он је, ипак, са својом (већ раније отпочетом) антимилитаристичком пропагандом пошао правилнијим путем него управа; уопште је овај његов правац добио сада нови смисао, ново значење. И у својим списима из овог времена он се јако приближио лењинистичком учењу о претварању империјалистичког рата у грађански рат, будући да овај његов антимилитаризам никада није имао везе са пацифизмом. Тако су он и његово учење могли постати жижа око које се окупила нова револуционарна омладина, која је отпочела нову борбу, борбу против рата, за револуцију. Ова омладина је управо загазила у револуцију када је творац ове револуционарне теорије умро.

Нас овде занима његова сарадња са познатим социјалистима. У 20. свесци Зборника МС већ сам писао о овој теми (везе Милорада Поповића и Ервина Сабоа), штампајући нека писма М. Поповића Е. Сабоу, која указују, примера ради, и на то да је М. П. био такође један од организатора пребацивања социјалистичке литературе у Румунију и Русију, под руководством Е. Сабоа, да је он сарађивао и са А. Даниелом, другим руководећим чланом леве опозиције. Из приказане књиге сазнајемо и то да је — по свој прилици — М. П. организовао и превођење једне књиге Сабоа на српски језик. Сам Сабо вели, наиме, у уводном делу брошуре „A szocializmus" (Социјализам, 1906, одржано као предавање 1904) да је она била преведена на 4 језика, међу којима и на српски (па руски, енглески и немачки). На српски превод је наишао, вели, М. Поповић — пријатно ми је да могу овде да споменем име свог пријатеља, одличног човека који је умро у беди — и то неколико месеци после његове публикације (превода). . . „Ово, свакако значи да брошуру није превео М. П. (који, по свој прилици, није знао у толикој мери мађарски), већ неки његов пријатељ и сарадник из круга „Народна реч", дакле или Васа Стајић, или пак, можда, Милан Јевтић,

Познате су нам такође и везе Е.С. са др Крстом Искрућевом, који је управо и због ове своје везе и анархосиндикализма 1910. био искључен из Партије, иако је до тада био на челу Српског агитационог одбора. (Види и моје чланке у Зборнику МС, 1950 бр. 1, 1955. број 8. и број 30 из 1961.) И овде се у приказаном зборнику радова Е. Сабо, спомиње ова веза на два места, где се говори о оснивању „синдикалистичке пропагандне групе" под руководством Искруљева и И. Белера.

Сабо је био одличан библиотекар (стајао је и на челу Престоничне библиотеке, где је скупљао и створио фонд социолошких и социјалистичких дела), те је писао такође и велики број стручних дела. Имао је понеко капитално дело и као историчар, тако, пре свега, *Друштвене и партијске борбе у Мађарској 1848 49.* Пошто се при редиговању овог зборника радова радило само о социолошко-социјалистичким делима аутора, то ни историјска дела, нити пак стручна библиотечка дела, нису ушла у „изабране списе". Због своје обимности нису

унете у зборник ни оне књиге које би иначе, по својој садржини, спадале овамо, као на пример: „A töke ésamunka harca (Борба капитала и рада), или „Imperializmus és tartós béke" (тј. Империјализам и трајан мир). По свој прилици ће се издати посебно писма Е. Сабоа, која ће свакако много пружити својом богатом грађом и нашој историографији.

Зборник, дакле, публикује ове радове: Мађарска слобода 1902 — брошура упућена међународном студентском конгресу у Пешти; Међународни раднички покрет 1902 (1903); О материјалистичком схватању историје; Студентима; Раднички покрет 1903; О социјализму; Партијска дисциплина и личиа слобода. Затим и неколико уводних студија или чланака из Изабраних делаа Маркса—Енгелса. Даље: Како да мењ мо статут партије (1905). Аграрно питање у Мађарској. Синдикализам и социјална демократија. Синдикализам—манифест групе радницима. Јесу ли потребни револуционари. Маркс—Енгелс и рат. Економска организација и рат. Криза социјалне демократије. Руска револуција и мир. Демократија и социјална демократија. Социјална демократија и политички морал. Маркс. Затим се доноси библиографија ауторових радова по годинама, те и — непотпуна — библиографија чланака и радова о њему.

Посебно ће нас занимати брошура, писана поводом — иначе забрањеног — међународног студентског конгреса у Пешти, 1902, у којој Сабо заузима недвосмислен став за немађарске народе, рекавши да је истина на њиховој страни; стога се и директно обраћа присутним (?) студентима Србима, Хрватиме, Словацима итд., да пре свега пред њима демаскира мађарску владајућу класу и њену „слободу". Сабо је први пут, већ овде, нагласио да — пошто 1848. није постојала још мађарска грађанска класа, то се тада још није могло радити о грађанској револуцији. (Иначе је студентски социјалистички покрет кренуо још 1900. под руководством Е. Сабоа, који је 1902. основао Културни кружок, тачније Művelődési Kör и студентску социјалистичку библиотеку. Знамо да су се отприлике у ово доба почели организовати такође и студенти Срби у Пешти, те је могуће да је и ту постојала извесна, можда и организациона, веза између Сабоа, те српских студената-социјалиста: Стајића, Искруљева и других. Но, ово још чека на свог истраживача.) Са овог, националног, гледишта интересантна је за нас брошура о радничком покрету 1902, који, примера ради, каже: „Да Маркс живи данас, сигурно би му се смањила његова велика антипатија према Славенима. . .", те указује, пре свега на руски револуционарни покрет, које је, вели, у суштини истоветан са западним покретима, али је у својим спољашњим манифестацијама прилагођен руским особеностима.

Такође се и у брошури о радничком покрету 1903. бави националним и сељачким питањем, у вези са Мађарском и њој сличним земљама, те каже: „. . . Њени народносни (мањински) односи као и њен велики пољопривредни пролетаријат већ ће и у најближој будућности поставити пред социјалне политичаре такве особене проблеме. . ." — које, на жалост, ни он сам није био у стању да реши.

Предавање о социјализму (стр. 139 — 168) је заиста од посебног интереса у оном свом делу који је (1904) био преведен и на српски језик. Ту се предавач заузима и за личну слободу, али је доводи у синтетичну везу са друштвеном нужношћу. Оно друштво, вели, које би искључило могућност личне иницијативе, било би тиме осуђено на смрт. Но, наставља, слобода је релативна и зависна од степена културног развитка. Социјализам није тиранија, напротив, први друштвени поредак који гарантује људску

слободу, он значи скок из царства нужде у царство слободе. Исте ове мисли примењује затим аутор (1904) и на партијску дисциплину, тражећи и ту терен за личну слободу и личну иницијативу, која, по његовом тумачењу, није у супротности са партијском дисциплином.

Интересантно је и ауторово схватање о селу: Сељачка револуција у Мађарској још није завршена (1848), стога се сељачко и аграрно питање, и ту и у Русији, мора другчије поставити, него на Западу. Ту је сељак још револуционарни фактор. Сабо, после ове правилне поставке и на овом пољу, наравно, одлази у известан екстрем, сматрајући да се у Мађарској — чак и у његово време још увек ради о феудалном поседу. (Што практично значи борбу против „феудалаца" на страни буржоазије!)

Исто тако се још и данас са интересовањем може пратити његов, на жалост, јако кратак, чланак о вулгарном марксизму који, на пољу естетике, или искључује и највеће таленте — стваоце, уколико су они уједно и борци (какви су и А. Франс, Дикенс, Зола,Ади итд.), или пак своју целу естетику базира на класној борби, те појединa конкретно дата дела своде на ову борбу — иако то не могу научно, чињенично доказати. Он осуђује оне који не виде да промене надградње само п р а т е промене економске структуре, а не п р е д њ а ч е јој; који, дакле, стога говоре о некој пролетерској науци или поезији, док још живимо у капитализму, о „пролетерској музици", где нема ни „пролетерске производње" (знак навода потиче од Сабоа, А. Л).

У чланку „Маркс—Енгелс и рат", Сабо констатује да рат може постати средство тежње ка социјализму и ка националној слободи, да, дакле, интерес радничке класе није безусловно против сваког рата. Док постоји национално угњетавање, постојаће и национално питање. Стога је оправдан сваки рат који је у служби националне еманципације. У делу *Економска организација и рат*, примењујући: своју теорију, Сабо констатује да је и балкански рат био оправдан, јер је био уперен против средњевековне друштвене структуре, против феудалног ропства, а са стране туђег угњетача.

Др Арпад Лебл

ИВАН ЈАКШИЋ,
СРБИ У СТОЛНОМ БЕОГРАДУ

Предговор, измеие, допуне и резиме Др Рајко Л. Веселиновић, Издање Војвођанског музеја—Прилози и грађа, Нови Сад, 1962, страна 184.

У издању Војвођанског музеја изашла је и друга књига едиције „Прилози и грађа" под насловом *Срби у Столном Београду*. Књигу је на основу пробране изворне и њему доступне архивске грађе и стручне литературе написао Иван Јакшић, некадашњи свештеник у овој вароши.

Књига се састоји из четири дела: Предговора редактора (5—7); монографског дела (9—120); изворних прилога (123—147) и илустрација (161—184). Поред тога она садржи резиме на немачком језику и напомене из којих се виде изворни документи и стручна литература коју су употребили аутор књиге и редактор приликом састављања монографског дела. Њен монографски део дели се на одељке: Постанак и развитак српске вароши (9—31); Православне српске цркве у столнобеоградској српској вароши (33—63); Гробља и гробљанска капела (64—70); Парохија и парохијско свештенство (71—91); Црквена општина (92—116) и Српска школа (117—120).

У првом одељку Јакшић износи како је постала и развила се „српска варош" у Столном Београду. Није у-

тврђено када су ступили први пут Срби на тле ове вароши у којој су се крунисали краљеви Угарске. Први познати подаци о Србима потичу из 1543, када се по турским тефтерима, мартолози са српским именима налазе као војници турске посаде у Столном Београду. Аутор наводи те мартолозе по Михалџићу. Међутим, о Србима мартолозима требало је консултовати и Велича, који је објавио турске тефтере на мађарском, когаје и Михалџић употребио, па је, можда, могао још допунити именима Срба мартолоза (László falvai Velics Antal, Magyarországi tőrők kincstári defterek). Штета што се ти тефтери у нашој земљи тешко могу набавити, али у Мађарској то не представља проблем. Нешто касније (од 1608—9), спомињу се и заповедници тих војника у овој вароши по имену: Стојан-ага, Цветко-ага и Дмитар-ага. Те податке је требало да је редактор унео у ову књигу, по делу Д. Поповића (Срби у Војводини, I, Матица српска, Нови Сад, 1957, 210), јер је оно већ било објављено у време редиговања ове монографије. Исто тако редактор је могао унети из истог дела, да су се у исто време, војници Саве Темишварца, њих 1200, изјаснили да ће се бавити земљорадњом, те је један део тих војника настањен у Столном Београду (Исто, 177—8).

Србима војницима касније се придружују и Срби занатлије и трговци, који се сви заједно настањују у посебном делу ове вароши, изван зидина, у предграђу које се формира у „српску верош". Ту они са својим једноверном и једнојезичном браћом чине посебну заједницу, која живи својом национално-верским животом. Према бакрорезима из оног доба Срби имају своју цркву, а према путопису Евлије Челебије и две (једну за Србе, а друга је за Бугаре?).

Настањене занатлије, трговци и земљорадници ударали су чврсте темеље привреди у овој варошици. За време сеобе под Арсенијем III и у Столном Београду настанили су се неки Срби. Али тада је наступила друга невоља, прво покушаји наметања уније од стране римокатоличке цркве, а после Ракоцијева револуција која је многе Србе и у Столном Београду покосила. У то време један део Срба из ове варошице иселио се у Нови Сад. Али и поред невоља и третирања Срба као неравноправних чланова државне заједнице, ипак успева искусним и способним трговцима Србима Столнобеоградањанима да економски ојачају и напредују на привредном пољу. Та економска моћ им је створила углед и међу другим националностима ове вароши. У том периоду ова варош улази и у титулу будимског владике. У другој половини XVIII века Срби у Столном Београду имају преко 40 кућа и издржавају 4 свештеника. Као и у већини градова у којима су били насељени Срби у Угарској, појављују се и Цинцари, који са Србима сачињавају једну црквену општину због исте вероисповести, те се касније претапају у Србе. Ти посрбљени Цинцари још више развијају трговину и економску моћ ове српске варошице и тиме стварају још већи углед њеног становништва.

На основу варошких привилегија у Столном Београду само су римокатолици могли да стичу право грађанства, па следствено томе и право на непокретну имовину у унутрашњем делу вароши која се налазила између варошких зидина. Међутим, неким Србима и поред те забране успевало је да добију право грађанства и да купују куће у унутрашњем делу вароши, те су неки од занатлија и трговаца, и поред дискриминаторског става и отпора римокатолика, бирани за чланове и за председнике трговачких удружења и занатлијских еснафа. Неки Срби су чак постали магистратски и жупанијски чиновници, што опет сведочи о њиховом угледу. Међу првима је у

самом почетку XIX века и Георгије Ерговић, благајник жупанијског сирочадског стола (стр. 24). Још старији предак ове породице је Ружа Ерговић, који је био и црквени тутор од 1776. до 1780. Тај исти се помиње и у једном документу на мађарском језику из 1771, као Ergovits Rusa (стр. 126), „црквени отац". Ози Ерговићи су изгледа били фамилија интелектуалаца у Столном Београду, бар касније половином XIX века. Свакако је и Улис Ерговић (кога видимо да се зове и Урош), потомак те породице, кога помиње и Јаша Игњатовић у својим *Мемоарима* као питомца Текелијанума у Будимпешти 1841, касније, 1848. свршеног богослова и учесника бурних карловачких догађаја за време Буне (*Рапсодије из прошлог живота — Мемоари.* Нови Сад, 1953, 97) Тај Урош Ерговић је написао две књижице на мађарском језику. Једна носи наслов Szerb szózat a magyar nemzethez (Српски позив мађарском народу), издата у Будиму 1848. а друга A szerb kívánalmai, tekintve a közös honérdeke szempontjából (Српске жеље, с обзиром на гледиште интереса заједничке домовине), штампана у Пешти 1861. У првој књизи Ерговић износи кратку историју Срба, почев од Немањића, помиње улогу Срба палатина на угарском двору. Затим улогу деспота и војвода, граничара, једном речју улогу Срба у стварању мађарске државе у циљу да да на знање мађарском народу да Срби с правом могу у Мађарској заузети достојно место као народ. Пребацује Кошуту да је одбацио Србе у мађарском револуционарном покрету, казавши да ће мач решити спор између њих. У истој књизи помиње он свога оца, не назначујући му име, који је био судија у Столном Београду, али није могао да постане сенатор за 35 година судијског беспрекорног рада. Узрок томе је био само однос дискриминације римокатолика према православним Србима, јер је био, како он наводи, „српске вере" (rátz ihtü). Кадгод је дошло до његовог избора у градској скупштини, увек је на избор стављао свој вето римокатолички каноник. И овај податак свакако допуњује слику о животу Срба у Столном Београду.

Монографски део ове књиге још би дао целовитију слику о овој српској варошици да је аутор успео да објави у њој исписе из матице рођених, венчаних и умрлих, тим пре што су оне биле сачуване приликом састављања ове монографије и то од 1751 (стр. 20). И сликарку Катарину Ивановић, иако је у прилогу дао један портрет који је она радила (слика 27), уопште не помиње, него је редактор у својој надопуни указао да „захваљујући помоћи Ђорђа Станковића одлази у Пешту да учи сликарство" (стр. 23). Из матице би се видело макар и порекло ове наше прве познате уметнице, а дале би изворне податке о другим људима који су живели у тој већ сада ишчезлој српској варошици, јер су те матице из периода цветања и економске моћи српског живља у Столном Београду. Борба Срба за равноправност са римокатолицима се води у Столном Београду до краја XIX века, тако рећи до ишчезнућа Срба као етничке групе у овом граду. Тако су Срби имали неприлика и за време Буне 1848, иако су били одвојени од ратних збивања и нису имали граничне везе са устаничким Србима. У периоду између два светска рата број Срба се умањио на једну незнатну прегршт, а и они који су остали тамо да живе, заборавили су свој језик, само су сачували своју националну свест и верску припадност.

Аутор је у другом одељку обрадио историјат грађења православних цркава у Столном Београду: прва црква била је сграђена од „дрва, грања и блата", другу цркву започели су да зидају од тврдог материјала 1733, али

је освећена тек после 20 година, пошто је римокатоличка црква покушала да онемогући зидање. Када је економска моћ Срба Столнобеограђана кулминирала у другој половини XVIII века, отпочело се са изградњом треће цркве, 1771. Нова црква је украшена фрескама, а иконостас су живописали сликари Јован Грабован и Григорије Поповић. 1823. оштетила је бура ту нову цркву, збацивши јој јабуку и крст са торња, те је Новосађанин Георгије Стојковић поклонио знатну суму новца црквеној општини за оправку. Црква је била снабдевена драгоценим утварима и богатим инвентаром сакралног карактера. Од богослужбених књига вредно је споменути неколико рукописних књига: Молебни канон Пресвете Богородице, Јеванђеље из 1617 и Апостол са записима који се односе на Столни Београд или околна места у којима већ давно не постоје Срби. Такође се ту налази и неколико србуља и низ других књига које спадају у библиографске реткости. (Минеј из 1538, штампан у Венецији, а приредио га је Божидар Вуковић, Октоих из 1536, исто Вуковићев, штампан у Венецији, Триод из 1561, издање „Стевана од града Скадра", Пентикостар из 1563, исто у издању Стевана из Скадра). У тим књигама такође има више записа који показују имена лица која су купила књигу, а доказују и присуство Срба од почетка XVII века у овој варошици.

О гробљима и гробљанској капели, аутор износи податке у трећем одељку. У Столном Београду постојала су два гробља: једно око цркве (које је било старије) а друго ван вароши — млађе. Међутим, у оба гробља су сахрањивани мртви наизменично до 1816, када се престало са сахрањивањем око цркве, а остало је у употреби гробље ван вароши, где се и данас врши сахрањивање. Најстарија надгробна плоча из 1746. године узидана је у зид цркве. Има низ очуваних надгробних споменика у оба гробља, а особито месних пароха, са назначењем године службовања и смрти. Велика добротворка столнобеоградске црквене општине Катарина Догали, Новосађанка по рођењу, подигла је 1848. на гробљу капелу коју је потпуно снабдела утварима, одеждама и целокупним инвентаром потребним за обављање богослужења, основавши фундацију за издржавање капеле.

О парохији и парохијском свештенству које је службовало у столнобеоградским црквама, говори се у четвртом одељку. По речима аутора парохија је морала постојати још пре XVII века, јер је по Ортелиусовом бакрорезу из 1601. постојала српска црква, а при крају поменутог века, 1688, по архивским подацима, први пут се помиње и име свештеника. У овом одељку се наводе имена и биографије 22 свештеника, са догађајима у вези њихових службовања. Износе се изворни подаци о принадлежностима свештенства од постанка парохијског звања па до данашњих дана. Од интереса је да је ово место једино доживело ту част, да су у два маха месни пароси били функционални окружни протопрезвитери будимски, са седиштем у Столном Београду, што није био случај ни код једног српског насеља у Будимској епархији.

У петом одељку аутор износи рад црквене општине и њену функцију. Црквена општина је била средишна организација национално верског живота код Срба у Угарској. Она је првобитно у Столном Београду имала назив „собраније обшчества", а од 1760. се назива „славено-сербско обшчество", док је одредбама Рескрипта од 1868. добила назив „црквена општина". Столнобеограђани су у својим скуповима, као угледно обшчество, бирали своје представнике у саборима епархије већ у првим почецима XVIII века. Чланови првог собранија могли су бити само имовно самостални парохи-

јани. Најважнији функционери били су епитропи (касније тутори), који су били најодговорнији у општеству. Први тутор је руководио општеством и обављао дужност каснијег председника. Бирани су и други часници: други тутор, тутор сиротињског таса, препарандијски и школски тутори, перовођа („ауктор"), као и други одборници.

Имовина столнобеоградске црквене општине састојала се од кућа, земље и фундација. Приходи од имовине употребљавани су за покриће издржавања цркве, парохије, школе, свештеничке принадлежности и за подмиривање културних и социјалних потреба. Све до 1898. ти приходи су подмиривали све расходе и Столнобеограђани нису прибегавали да „разрезима" на парохијане подмирују потребе црквене општине, што је редак случај код српских црквених општина не само у Будимској епархији, него код Срба у Угарској уопште. Многи верници су оснивали фундације са специјалном наменом: црквена фундација за издржавање цркве, фундација сиротих за издржавање сиромашних (они који су ту помоћ примали обавезали су се да неће просити), свештеничка, капаленска и учитељска фундација из чега је давана помоћ наведенима као допуна уз принадлежности, фундација сиротих ученика, удавача, за појца, звонара, сиротих удовица и девојака, школска заклада и још низ фундација са специјалним наменама. Приходи су се још састојали од прилога са тасова, кирије за казне за печење ракије, продаје свећа, звоњења, венчавања, крштења, сахрана и других прихода сличне врсте. Рачуни општине сачувани су од 1769. до данас, које аутор износи у посебном табеларном прегледу у прилозима.

Финансијска моћ столнобеоградске црквене општине, била је огледало привредне снаге њених парохијана и све дотле је тамо струјао национално-верски живот док су верници били економски јаки и бројни у својој национално-верској заједници. Док је у XVIII веку била, углавном, ера зидања цркава и школских зграда, дотле је у XIX веку био процват имовног стања, а у XX веку нагло опадање. Опадању имовног стања углавном је узрок смањивање броја српских становника у овој вароши, као и невраћање позајмљеног новца, инфлација за врамe и после ратова и други узроци.

У последњем одељку износе се подаци о српској школи. Први податак о школи потиче из 1738. Сигурно је школа и раније постојала с обзиром на бројност и трговачки карактер ове српске општине. Аутор помиње „стару школску зграду" која је била у употреби до 1794, а нова школска зграда која је купљена 1797, постоји и данас. По архивским подацима, иако је школа била српска вероисповедна, свакако са српским наставним језиком, било је ученика мађарске народности још на почеуку XIX века, а касније број неправославних ученика готово се изједначио са православним Србима.

Подаци о учитељима и ученицима су оскудни, особито за цео XVIII век. Подробнији подаци о учитељима постоје од 1811 до 1860, а после тога времена још потпунији. Српска школа радила је до 1899. Тада је престала да функционише, јер није имала довољан број ђака. После десетак година од престанка рада ове школе дошло је до покушаја да се она поново отвори, када је Јелена Закић из Столног Београда основала фундацију за издржавање српске школе. Мада је њен фонд био довољан, ипак до отварања није дошло, јер ни тада није постојао довољан број ђака српске народности.

У прилозима је објављено неколико изворних архивских докумената из XVIII столећа: дозвола Марије Терезије за зидање цркве, о освећењу исте цркве, трошковима зидања, уговор

о зидању, црквени инвентари, затим, хронолошки преглед имена тутора, председника и осталих општинских чланика, исказ зграда и осталог покретног и непокретног имања општине, попис приложника и фундатора, те табеларни прегледи црквено општинских рачуна од 1769. Најзад, књига се завршава са 27 илустрација (бакрореза, фото-снимака, факсимила разних докумената и печата, снимака надгробних споменика и портрета добротвора и знаменитијих свештеника), које су логична допуна изложених догађаја описаних у овој монографији.

У овом приказу књиге учињен је осврт само на историјски део монографије о Столном Београду, без упуштања у домен историје уметности у вези са архитектуром цркава, фресака и иконостаса, што ће се дати на другом месту. Ова књига, иако је аутору први штампани рад, успела је својом композицијом и садржајним делом. Као покушај своје врсте о нашим приликама, људима, црквеним и просветним установама код Срба у Мађарској, ово дело је значајно, и уколико време буде више одмицало, његова ће вредност самим тим да порасте. Писцу се мора одати признање за уложени труд, а пре свега за прикупљену грађу. Његов пример може и треба да буде за углед и другима који се буду бавили изучавањем прошлости српског народа у данашњој Мађарској. Изложена грађа бацила је много више светлости на наш живаљ у тим крајевима, а пре свега на његов економски, верски и просветни живот. Међутим, мора се одмах нагласити, да је уобличавању садржаја у многоме допринео и редактор књиге др Рајко Веселиновић, који је нека поглавља прерадио и унео велик број нових важних података за Србе у Столном Београду из стручне литературе која аутору није била доступна или није знао за њу. Те податке редактор је добро уклопио у контекст чиме је још јасније осветлио слику ове некадашње српске варошице, тако да се ова књига течно чита.

Војвођански музеј је отпочео да објављује прикупљену архивску грађу и у нашим насељима у садашњој Мађарској, која су места део наше војвођанске прошлости. Стога је добра замисао издавача што је ову монографију објавио и тиме отпочео издавање драгоцене грађе наше културне историје о једном од најстаријих српских насеља у средњој Угарској. Објављивање ове књиге утолико је значајније, што се ради о једној стародревној насеобини у Мађарској у којој се углавном наш народни живот већ угасио и ова књига представља спас једног дела наше етничке прошлости у последњем часу. Матица српска у својим радним плановима има постављени задатак да обухвати и проучавање српских насеља и споменика културе у Мађарској. Како би било, да Матица активира интелектуалце Србе, који тамо живе, да помогну напоре Матичине? Ова књига је доказ да има и тамо вредних и способних људи који ће поработити на томе послу, сакупљати и сачувати нашу историјску прошлост за науку.

Живко Видак

Др МИХОВИЛ ТОМАНДЛ

Уторак, 21. маја 1963. године преминуо је после кратког боловања у Панчеву др Миховил Томандл — чика Миша, виши научни сарадник у пензији, члан Научног одељења Матице српске и спољни сарадник Историјског института Српске академије наука.

Др М. Томандл је рођен 19. априла 1894. године у Брчком од оца Јосипа (сина регименгског ранара пореклом из Чешке) и мајке Катарине рођ. Плетенац из Новог Сада. Основну школу завршио је у Босанској Градишки, шест разреда реалне гимназије у Земуну, седми разред у Загребу, а осми са испитом зрелости у Земуну 1913. године. Право је студирао у Бечу и у Загребу, где је и промовисан за доктора правних наука 31. јула 1 23. године.

Пок. Томандл после завршене школе радио је најпре у окружном и среском суду у Панчеву, а затим је отишао у адвокатску приправничку праксу, радећи после и као адвокат. После ослобођења Панчева у другом светском рату Томандл је постављен најпре за управника Градске библиотеке (1944—1953), па је после више од осам година рада на њезином сређивању премештен за управника Градске државне архиве (953—1954) којом је руководио више од годину и по дана, после чега је смењен и као архивиста радио је у њој до свога пензионисања.

Др М Томандл се бавио политиком, публицистиком и научним радом.

Већ као гимназиста у Загребу он се определио за ону струју југословенске националне револуционарне омладине која се залагала за акцију и за рат против двојне монархије у циљу стварања једне југославенске државе. У пролеће 1912. године са неколико својих другова организује генерални штрајк ђака свих средњих школа у Загребу у знак протеста против укидања Хрватске наутичке школе у Бакру. Томандл је један од ватрених говорника за време демонстрација 1912. године против режима новопостављеног хрватског бана Славка Цувај а, изразитог експонента угарске владе. Када је Цувај 31. марта постављен за комесара, а 4. априла 1912. године је укинут устав у Хрватској, онда је узбуђење достигло врхунац и студент Лука Јукић — у чији је ужи круг пријатеља спадао и пок. Томандл — пуцао је 8 јуна на Цувај а... За време студија у Бечу Томандл је постао први секретар хрватског академског друштва „Звонимир“ које је већ од 1906. године имало заједничке просторије са српским академским друштвом „Зора“, чиме се указивало на братску слогу између Срба и Хрвата. 1. јануара 1914 године српска и хрватска академска друштва у Бечу организовала су демонстрације пред универзитетом против захтева италијанских посланика у бечком парламенту да се у Трсту отвори италијански универзитет. Када је ускоро после тога букнуо први светски рат бечка полиција почела је да хапси југословенске студенте, а нарочито оне из Босне и Херцеговине. Тада је заједно са неким Србима из Јужног Баната ухапшен и пок. Томандл и интерниран у арадске казамате. Ту се шест недеља налазио у истој, мемљивој соби са Васом Стајићем, који ће за њега касније написати да је био „члан предратне револуционарне омладине и мој собни друг из арадских казамата“.

Као активни политички радник и напредни грађански демократа, пок. Томандл је припадао Демократској странци све до њеног расцепа 1924. године. Тада је пришао Љ. Давидовићу уз кога је остао све до 1933. године, до свог повлачења из политичког живота. Увек је бескомпромисно заступао начело југословенског јединства на демократској основи, доследно идеологији коју је заступао од својих младих ђачких и студентских дана. У Панчеву је уређивао демократски недељни лист *Панчевац*, а после расцепа странке покренуо је са Љ. Михаиловићем лист *Народна слога* који је уређивао до 1928. године. Био је сарадник недељног панчевачког листа *Грађанин* у коме је писао под псеудонимом Томанић. Под истим псеудонимом написао је 1917—1918 године неколико чланака о Буњевцима у загребачкој *Хрватској њиви*. Под тим псеудонимом објавио је такође и неколико чланака у новосадском *Браники*.

Своје стручне и научне расправе, чланке и прилоге објављивао је после другог светског рата у *Летопису Матице српске, Зборнику Матице српске за друштвене науке (ЗМС ДН), Зборнику Матице српске за књижевност и језик (ЗМС КЈ), у Зборнику Државног архива Војводине (ЗДАВ), Историјском часопису, органу Историјског института Српске академије наука (ИЧ САН);* затим, у *Музици* (Београд), *Позоришту* (Тузла), *Нашој сцени* и *Слободној Војводини*.

Сви научни радови пок. др М. Томандла могу се груписати у радове из новије политичке историје Панчева и из новије српске културне историје.

Из области историје знаменита је његова монографска студија *Др Светислав Касапиновић. Прилог националној и црквено-политичкој историји Срба у Војводини* (Панчево, 1940. године) коју је наградила Српска академија наука. Од радова из прошлости Панчева треба споменути *Панчево кроз историју. Историјски преглед* (1953), *Статистичко-топографски опис војне комуне Панчева* (ЗМС ДН, 8, 1954), *Панчево-насеље и становништво од почетка XVIII века* (ИЧ САН, 2, 1955), *Панчево у првом српском устанку* (ЗДАВ, 4, 1954), *Српски војни логор и битка* код *Перлеза 2. септембра 1848.* (ЗМС ДН, 13—14, 1956), *Улога др К. Пеичића у српском покрету 1848/49.* (ЗМС ДН, 18, 1957), *Војвода Стеван Шупљикац као командант српских војних снага у Војводини 1848. године* (ЗМС ДН, 27, 1960), *Два догађаја из српског народног покрета 1848 у Панчеву* (ИЧ САН, VII, 1957), *Панчево за време првог светског рата 1914—1918.* (ЗМС ДН, 24, 1959)

Томандлови радови из новије српске културне историје односе се на она друштва и установе у којима је он и сам активно учествовао вршећи разне одговорне дужности. У обимној студији *Споменица панчевачког српског црквеног певачког друштва 1838-1938.* (Панчево, 1938), пок. Томандл је обрадио историјат новије српске музичке вокалне културе, док је у обимној и значајној студији *Српско позориште у Војводини,* I (Нови Сад, 1953) и II (Нови Сад, 1954) у целини обухватио историјски развитак српског позоришта у Војводини, његов значај и његову улогу у културно-просветном подизању српског народа у Војводини и у очувању његове националне индивидуалности у време апсолутизма и мађаризације. И у неким својим другим радовима др Томандл се бавио тим питањима. Њих је обрађивао и као сарадник *Енциклопедије Југославије* и *Музичке енциклопедије* — издања Лексикографског института СФРЈ.

Др М. Томандл се бавио и изучавањем наше књижевности *(Неке појединости из живота В. Живковића.* ЗМС КЈ, I, 1954). У рукопису су му остали и неки радови из светске књижевности *(Гете и Французи, Гете и француски језик, Р. Тагоре о жени и љубави;* опширно и с коментарима обрадио је Милтонов *Изгубљени рај).*

Смрћу др Томандла нестало је једног од најбољих познавалаца новије политичке, културне и уметничке прошлости српског народа у Војводини уопште и Панчева посебно. Матица српска изгубила је у њему свога вредног сарадника.

Р. Л. Веселиновић